

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

2(26) шығарылым

сәуір — мамыр — маусым

Жылына 4 рет шығады

Бас редактор

Т.З.РЫСБЕКОВ

тарих ғылымдарының докторы, профессор

Редакция алқасы:

И.А. Тайманов	физика-математика ғылымдарының докторы, РФ Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, Новосибирск мемлекеттік университеті;
Д.А. Усанов	физика-математика ғылымдарының докторы, профессор, Чернышевский атындағы Саратов мемлекеттік университеті;
Р.А. Абузаров	педагогика ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
М.К. Бисімәлиева	филология ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
Б.Қ. Бірімжаров	тарих ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
Т.Е. Дарбаева	биология ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
С.С. Джубатырова	ауылшаруашылығы ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
А.С. Қыдыршаев	педагогика ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
А.Мұханбетжанова	педагогика ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
З.К. Мұхлисова	тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
М. Сабыр	филология ғылымдарының докторы, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ.

Шығаруға жауапты: **А.Ә.Кожевникова**

ISBN 9965-553-82-3

Выпуск 2 (26)

апрель – май – июнь

Выходит 4 раза в год

Главный редактор

РЫСБЕКОВ Т.З.

доктор исторических наук, профессор

Редакционная коллегия:

Тайманов И.А.	доктор физ.-мат. наук, член-кор. Академии наук РФ, Новосибирский государственный университет;
Усанов Д.А.	доктор физико-математических наук, профессор, Саратовский государственный университет им. Чернышевского;
Абузяров Р.А.	доктор педагогических наук, профессор, ЗКГУ;
Бисималиева М.К.	доктор филологических наук, профессор ЗКГУ;
Бримжаров Б.К.	доктор исторических наук, профессор, ЗКГУ;
Дарбаева Т.Е.	доктор биологических наук, профессор ЗКГУ;
Джубатырова С.С.	доктор сельскохозяйственных наук, профессор, ЗКГУ;
Кыдыршаев А.С.	доктор педагогических наук, доцент, ЗКГУ;
Муханбетжанова А.	доктор педагогических наук, профессор, ЗКГУ;
Мухлисова З.К.	кандидат исторических наук, доцент, ЗКГУ;
Сабыр М.	доктор филологических наук, доцент, ЗКГУ.

Ответственный за выпуск: Кожевникова А.А.

ISBN 9965-553-82-3

М. Әтемісов атындағы
Батыс Қазақстан Мемлекеттік университеті
Ғылыми кітапхана/оқулық бөлімшесі
Западно-Казахстанского государственного
университета им. М. Әтемісова
№ 4007+3A

Ғылыми хабарлама Научные сообщения

УДК 339.924 (4/5)

Мухлисова З.К.

к.и.н., доцент,
профессор по НИР и МС
ЗКТУ им. М. Утемисова

ЕВРАЗИЙСТВО – ОСНОВА НОВОГО ПОРЯДКА МИРОУСТРОЙСТВА НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Распад Советского Союза, парад суверенитетов в конце XX века обеспечил на огромной территории ряд евразийских государств, которые первоначально находились в системном социально-экономическом, политическом, идеологическом кризисе. Над этими государствами и народами как домиклов меч висело - как выжить в современном мире, обрести новую идентичность, поскольку состояние анонии, чувство не только дискомфортное, но и не способствующее тому, чтобы состоялся подлинный суверенитет. В этих условиях политические элиты суверенных стран СНГ были склонны к европоцентризму и западничеству. Если просмотреть материалы СМИ в первой половине 90-х гг. XX века, то они изобилуют тезисами о том, что рынок саморегулирующая система и если не мешать со стороны государства, то интересы частной собственности смогут обеспечить товарам население, что, если ориентироваться на Запад, то «за граница нам поможет», если вступить в НАТО или интегрироваться в Европейский Союз, то мир станет однополярным, и по сути дела, никаких противоречий в обозримом будущем не будет. Интеллектуалы, вдохновленные идеями Ф.Фукуямы «о конце истории» оптимистично уверовали в либеральные ценности.

Однако все было не просто, на самом же деле достаточно в скором времени обнаружилось, что существует такая парадигма,

как национальные интересы, которые не всегда находятся в гармонии с интересами других государств, что существует экономическая, политическая и культурная экспансия более сильных государств и пр. Тогда политическая и интеллектуальная элита бросилась в другую крайность о самобытности того или иного народа, о том, что в исторической ретроспективе есть такие факты, которые свидетельствуют о том что только опора на собственные силы приносила эффективный результат. Действительно, если и были такие факты в истории, то опора на такие приоритеты в изменившемся мире, где существуют новые международные институты, новые государства, новая расстановка сил привела бы к автаркии и изоляции новых политических образований. Более того, стремление к автаркии это тупиковый вариант в современном мире, когда начался процесс глобализации.

Одним из альтернатив будущего устройства мира на постсоветском пространстве была идея Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева о евразийском союзе. Впервые это идея прозвучала еще в 1994г., когда Президент Казахстана выступал перед студентами и профессорско-преподавательским составом в МГУ им.Ломоносова. 3 июня 1994г. Президент Н.А.Назарбаев направил всем главам государств СНГ документ «Проект о формировании Евразийского союза государств». Именно с этого момента стало возможным говорить о превращении евразийства из чистой теории в конкретную политическую практику. Н.А.Назарбаев подчеркивал 4 принципиальных момента в евразийской интеграции, это: 1) интеграция может носить только прагматический характер, основанный на экономической целесообразности; 2) интеграция должна быть многоярусной и разноскоростной; 3) обеспечение безопасности невозможно усилиями одной страны; 4) интеграция должна быть сугубо добровольной.

Данная идея была принята достаточно прохладно, особенно со стороны Москвы. Более того, в прессе тех времен мелькали высказывания о том, что Президент Назарбаев хочет решить экономические проблемы Казахстана окольным путем, либо хочет стать региональным лидером Центральноазиатских стран, либо хочет вернуться в СССР.

Все эти мысли получили большую поддержку со стороны таких американских политологов как З.Бжежинский, П.Волфовиц,

которые провозгласили, что главная стратегическая задача США не допустить интеграционные процессы в бывших республиках СССР.

В книге З.Бжежинского «Великая шахматная доска» проводится тезис о превращении постсоветского пространства в Евразийские Балканы, кроме того, вялотекущая катастрофа – путь, наиболее приемлемый для атлантистов.

Идея евразийского союза является не конъюнктурным шагом современных политиков, она впитала в себя многовековой опыт взаимодействия народов, живущих вместе, имеющий общую практику месторазвития и историческую судьбу. Отцы – основатели евразийства Н.Трубецкой, П.Савицкий, Г.Вернадский и, конечно же, Л.Гумилев утверждали, что у народов Евразии свой собственный путь, основанный на взаимодействии леса и степи, на взаимодействии земледелия и скотоводства. Все это породило в народах особый архетип, коллективное, бессознательное, которые проявляются на глубинном ментальном уровне. Это прежде всего общие корни государственного строительства, такие нравственные категории, как верность слову и долгу. Поликультурная целостность народов Евразии оказывает свое влияние на геополитическую ситуацию в современном мире. Конкретными практическими шагами политиков стали организация ряда интеграционных объединений. Если рассматривать такие объединения как СНГ, ГУУАМ, ЕврАзЭС, ОДКБ, ШОС, Союз России и Белоруссии, то они имеют разную природу. Многие исследователи считают, что создание СНГ было инструментом «цивилизованного развода» бывших союзных республик. А.Дугин считает, что у СНГ нет иной перспективы, кроме как превратиться в нечто иное или исчезнуть.

Что же касается ЕврАзЭС то это напротив, инструмент реинтеграции, собственно евразийство в действии. В событийном ряду постсоветской истории нельзя не отметить подписание документа о едином экономическом пространстве между 4 странами СНГ – Российской Федерации, Казахстана, Украины и Белоруссии в сентябре 2003 г.

ОДКБ дополняет евразийскую линию экономической интеграции военно-стратегическим и военно-политическим уровнями, и членами этого объединения являются еще ряд стран СНГ – Армения, Киргизстан и Таджикистан.

В интеграционных связях есть различные уровни – это

конечно, в первую очередь, межгосударственные договоры и обязательства, которые подписываются главами государств. Но помимо решения на межгосударственном уровне сложных вопросов есть множество отдельных, зачастую мелких проблем, которое затрагивает интересы простых людей. Связи соседские, дружеские, семейные ведь с крахом СССР не прервались, имея общую ментальность постсоветское общество по-прежнему тяготеет друг к другу. В этой связи интеграция имеет и другие уровни: развитие общественных объединений и движений, конкретные встречи интеллектуальных и культурных элит наших стран.

Процесс евразийской интеграции должен проходить и на уровне интеграции гражданских обществ на уровне общественных объединений и движений. В этой связи заметную роль на постсоветском пространстве играет международное «Евразийское Движение».

Что же касается Казахстана, то в этом государстве проживает более 130 этносов, это в основном симбиоз тюркских и славянских народов, которые имеют общее историческое прошлое, ценности и надежды на будущее. В сконцентрированной политической составляющей эта общность имеет развитие в Казахстане через Ассамблею народов Казахстана, которая за годы независимости, являясь совещательным органом при Президенте РК, способствовала решению многих национальных задач. Поскольку члены Ассамблеи народов Казахстана идентифицируют себя гражданами Казахстана, вместе с тем историческая память их связана с бывшими республиками СССР, это тот конгломерат, способный, благодаря своей толерантности, продолжить свои взаимоотношения с народами, проживающими на постсоветском пространстве.

Кроме того, в Казахстане дважды состоялся съезд мировых и национальных религий, который в своем позитивном противостоянии межконфессиональным, расовым и межнациональным конфликтам приобрел международный авторитет, данная составляющая была бы способна укрепить межкультурные и внутрицивилизационные связи.

В заключении хотелось бы отметить, что у Евразийства как основы нового порядка мироустройства на постсоветском пространстве есть возможность стать политической реальностью.

Это духовные предпосылки, которые заключены в архетипе евразийских народов, это мощный культурный пласт, основу которого составляют бессмертные произведения Пушкина и Абая, Вернадского и Валиханова, это политическая воля лидеров России и Казахстана, это общественные организации и уровень личных контактов народов евразийских стран.

Мақалада Еуразиялық ойлауды қалыптастыру мәселелері жөнінде қарастырылады.

Тарих ғылымдары Исторические науки

ӨОЖ 37:331.361:004

А.Абденов

аспирант,
Ақтөбе МТИ

БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МҰНАЙ ҚҰБЫРЛАРЫНЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ (1920 -1990 ж.ж.)

Батыс Қазақстанның жер қойнауы мұнай мен газға өте бай, мұнда соңғы жылдардың ішінде мұнай мен газ қорын анықтау мақсатында елімізде зор жұмыстар атқарылуда. Республикадағы мұнайды тасымалдау жүйесінің қалыптасуы мен тұрақтануы өнеркәсіптің мұнай өндіру және мұнай өңдеу салаларының дамуымен тығыз байланысты. Тасымалдау жүйесінің негізгі мақсаты өндірілген мұнайды оны өңдейтін орынға немесе одан әрі экспорттық тұтынушыларға жеткізу.

Қазақстанның батысында алғашқы мұнай құбыры 1911-1913 жылдары қолданыста болған ұзындығы 154 километр Доссор-Ракушн-Каспий мұнай арнасы. Ол арқылы Ембі мұнайы баржаларға тиеліп, одан әрі Бакудың мұнай зауыттарына жөнелтілді (1).

Елімізде жер асты байлығын іздестіру жұмыстары Кеңес өкіметі тұсында жоспарлы түрде жүргізіле бастады. Кеңес өкіметінің алғашқы күндерінде-ақ В.И.Ленін Орал-Ембі аймағында мұнай өндіру және оны дамытумен қатар тасымалдау ісіне тікелей араласты.

1920 жылы 2 ай ішінде Халық Комиссарлар Кеңесі, Еңбек және Қорғаныс Кезені Александров-Гай-Ембі темір жолы мен Ембі-Жайық-Саратов мұнай құбырының құрылысы мәселелерін бес рет: 7,14,26 мамырда, 4,25 маусымда қараған (2).

Ал 1921 жылы 29 сәуірде Еңбек және Қорғаныс Кеңесінің

каулысымен Ембі-Жайық-Саратов мұнай құбыры токтатылды. Ірі құрылыстың тез арада токтатылу себебі, Кеңес өкіметінің негізгі мұнайлы аудандары Баку мен Грозныйдың актар әскерінен азат етілуінде еді. Осы кезден бастап Халық Комиссарлар Кеңесі негізгі күшті осы аудандарға жұмсаған болатын (3).

Екінші бесжылдық жоспар Қазақстан мұнай өнеркәсібі алдына жаңа міндеттер қойды. Ол міндет Каспий-Орск мұнай құбырының салынуына байланысты еді. Мұнай құбырының мақсаты Ембі мұнайын тереңірек пайдалану болатын. Каспий-Орск құбыры 720 километрге дейін созылып, өзіне Қосшағыл, Жаксымай-Шұбарқұдық, Оңтүстік Ескене магистралдарын қосып, барлығы 972 километрді қамтиды. Жыл сайын Каспийдің миллиондаған тонна «қара алтыны» Орскі мұнай зауытына жеткізіле бастады. Кейін бұл магистралдың бойында мұнай қысымын күшейтетін 11 арнаулы станция іске қосылды. Жүздеген километрге созылған сортаң және құмайтты өңірлерді кесіп өткен мұнай магистралын салуға Гурьев, Орал, Ақтөбе облыстарының еңбекшілері ат салысқан еді (4).

1935 жылдың 28 маусымында Ақтөбе облыстық комитетінің Бүкілодақтық Коммунистік партиясының өкілі Бросалин мен «Нефтепроводстрой» трестінің басшысы Рогачев «Каспий-Орск» мұнай арнасының құрылысы жайлы баяндай келе, Қазақ КСР-нің 15 жылдық мерейтойына арналатындығын мәлімдеді (5). Осы мұнай арнасы арқылы алғашқы кезеңде Бакуден Гурьевке дейін теңіз жолымен жүргізілетін бакулық мұнай тасымалданды, ол 1942 жылға дейін жалғасты. Себебі, соғыс кимылдарының шығыс фронтқа ауысуы жоспарды өзгертті, енді мұнай өнімдері тұтынушылар мен майдан аймағына теміржол арқылы жіберілді. Бірақ 1943 жылы аталған мұнай құбырымен Ембі өнімі қайта тасымалдана бастайды (6).

Ембі мұнай тресінде 1936 жылдың 14 қарашасында шикізатты тиімді пайдалану аясында мұнай құбыры мен су құбырлары басқармасы құрылады, кейіннен 1938 жылы «Союзнефтепровод» Бүкілодақтық магистралды мұнай құбырлары басқармасына қарасты Гурьев бөлімшесіне ауысып өз жұмысын жандандырады.

Ұлы Отан соғысынан кейінгі бесжылдықта Қошқар-Сағыз, Сағыз-Мақат, Тентек-Сор-Байшонас, Қаратон-Қосшағыл, Мұнайлы-Құлсары секілді мұнай құбырларының құрылыстары жүрді. Каспий-Орск магистралды мұнай құбырында күрделі

жөндеулер жүргізілді. Соның негізінде мұнай жөнелту карқыны бір жарым есеге өсті.

1959 жылы мамырда Гурьев қаласында өткен Қазақ КСР-і Ғылым Академиясы, Одақтың Геология және Кен қорғау министрлігі мен Гурьев Халық Шаруашылық Кеңесінің біріккен ғылыми техникалық конференциясы істелетін жұмыстардың шешуші бағыттарын айқындайды. Конференция Маңғыстауда, Орталық және Оңтүстік-Шығыс Ембі аймағында геологиялық іздестіруді тездетіп қолға алу керек деп тапты. 1959 жылы Кеңкиякта, 1960 жылы Прорвада мұнай фонтанының атқылауы бұл болжамның дұрыстығына көз жеткізді.

Республикада құбырлық тасымал жүйесі Маңғыстау түбегінің кен орындарының игерілуіне байланысты, әсіресе 60-70 жылдары күшті қарқынмен дамыды. Мұнай өндірудің тез қарқынмен артуы мұнайды аралық мұнай құбырлары арқылы еліміздің мұнай өңдеу зауыттарына тасымалдау міндетін шешуді жүктеді. Маңғыстау мұнайын тасымалдауды ұйымдастыру және қамтамасыз ету мақсатында 1965 жылы «Маңғышлақмұнай» бірлестігінің жанынан арналып мұнай құбырларының басқармасы құрылды. Өзен мұнайын Ақтау теңіз порты арқылы тасымалдауды және оны танкерлер мен цистерналарға құю шараларын тездету мақсатында 1963-1966 жылдары салынған диаметрі 520мм, ұзындығы 141,6км, өнімділігі жылына 8 миллион тонна Өзен-Жетібай-Ақтау мұнай құбыры пайдаланылды.

Қазақстанның мұнай өнеркәсібі КПСС XXIII съезінен кейін де өркендей түсті. Сол кезден бергі уақыттың ішінде мұнда Маңғыстау түбегінде, Ақтөбе даласында және Волга мен Жайық өзендері аралығында жаңа кәсіпшіліктер құрылды. Ұзындығы 1500 километр Өзен-Құлсары-Гурьев-Куйбышев мұнай құбыры іске қосылды, құрылысшылар мұнай желісінің Өзеннен Гурьевке дейінгі бірінші кезегін шөлейтті Маңғыстау түбегінің ауыр жағдайында он төрт айда төсеген болатын, бұл нормативке көзделген мерзімінен екі есе дерлік тез. Бірінші кезектен ұзынырақ екінші кезек құрылысшылар мен монтажшылардың қаһармандық күш-жігері арқасында онан да тез салынды, ал шынында құрылысшылар мен монтажшыларға сегіз өзеннен өтуге тура келді. Шөлейтті, сусыз ең далада жұмыс жасаудың қиыншылығын ескере отырып, мұнай өнеркәсібінің министрі В.Д.Шашин мырза Гурьев пен Орал облысының

территориясында еңбек етушілердің жалақыларын бірнеше есе өсіру туралы шешім қабылдайды (7).

Өзен-Құлсары-Куйбышев магистралды мұнай желісі арқылы Маңғышлақ мұнайын Гурьевтегі мұнай өңдеу зауытына тасымалдап, одан кейін Волгоград мұнай өңдеу зауыты мен Қара теңіз порттарына шығару және Куйбышевтегі мұнай өңдеу зауытына тасығаннан соң, ол әлемдегі ірі «Дружба» мұнай құбыры арқылы Халықаралық аренаға шығарылады, онымен жыл сайын өндірілген миллион тонна Маңғыстау «қара алтыны» айдалады (8).

Республиканың негізгі мұнай тасымалы магистралдары «Оңтүстікмұнайқұбыры» біріккен кәсіпшілігі бақылауында, яғни бұрынғы Гурьев (қазіргі Атырау) пен Маңғышлақ (қазіргі Маңғыстау) мұнай өнімдері тасымалы басқармасы және Өзен-Құлсары-Атырау-Самара мұнай магистралы басқармасы базасының негізінде құрылған. Кейіннен, 1971 жылы осы біріккен кәсіпшіліктің басқарма орталығы Шевченко қаласына (қазіргі Актау) көшіріледі.

«Оңтүстікмұнайқұбыры» біріккен кәсіпшілігі бақылауына қарасты негізгі мұнай құбырлары төменде көрсетілген (жақшаның ішінде – іске қосылған жылы мен ұзындығы километр бойынша): Өзен-Жетібай-Актау (1966, 141,5), Өзен-Атырау-Самара (1970, 1500), Қаламқас-Қаражанбас-Актау (1979, 264,5), Сарықамыс-Теңіз (1968, 30), Прорва (Теңіз)-Құлсары (1986, 103), Комсомол-Мақат (1942, 47,6), Мұнайлы-Қосшағыл (1950, 22,9), Актау-Жетібай (1990, 63,6), Доссор-Мақат (1991, 34,3).

Осы аталған мұнай құбырлары «Маңғыстаумұнайгаз», «Тенгизнефтегаз», «Эмбанефть» кәсіпшіліктерінің мұнай өнімдерін Атырау мұнай өңдеу зауыты мен Самарадағы өңдеу орталықтарына тасымалдаумен айналысады (9).

1980 жылдардың орта шенінде Ақтөбе облысының кен орындарынан мұнайды тасымалдау, сонымен қатар Жанажол кен орнынан мұнайдың мол қоры бар екендігі дәлелденгеннен соң, ұзындығы 416 километр Жанажол-Кенкияк-Орск мұнай құбыры тартылып халық игілігіне жарады.

Еліміз тәуелсіздікке ие болғаннан бастап Қазақстанның мұнайы мен газын тасымалдау және сыртқы рынокқа шығару мәселесі де республиканың өзіндік мүддесіне сәйкес жаңаша шешімін табуда және барынша жедел дамып келеді. Мәселен,

мұнай және газ құбырларының жалпы ұзындығы 1990 жылы 305 мың шақырымды құраса, 1997 жылы ол 10,8 мың шақырымға жеткізілді. Демек, азғантай уақыт аясында бірнеше есеге өскендігі көзге айқын көрінеді.

Қазір мұнай саласының өте қарқынды дамуы көмірсутек шикізатын тасымалдаудың жаңа экспорттық бағыттарын тұрғызуға және бағыттарды іздестіруге мәжбүрледі. Мұның нәтижесінде Каспий Құбыржүйелік Консорциумы құрылды, ол Теңіз кен орнынан Қара теңіз терминалдарына дейінгі арналық мұнай құбырын тұрғызу және оны игеру мақсатын көздеді.

2030 жылға дейінгі Қазақстанның даму стратегиясында өнеркәсіп саласында отын-энергетика ресурстарының рөлі зор. Міне, мұнайды осыншама мөлшерде өндіру және оны халық шаруашылығында тиімді пайдалана білу – аса күрделі іс.

Әдебиет

1. Надиров Н.К. Нефть и газ Казахстана. Том 1, Алматы, 1995. б.163.
2. Бейсенбаев С. Ленин және Қазақстан. Алматы, 1970. б.112.
3. Темиргалиев К.Е. Борьба за нефть Казахстана. Алма-Ата, 1982. б.22-23.
4. Социалистік Қазақстан газеті. 1970, 28 қазан.
5. Ақтөбе Облыстық Мемлекеттік Мұрағаты. 13-к., 4-т., 22-іс, 12-б.
6. Куликов А.А. Становление трубопроводного транспорта нефти. М., 1996. б.3-4.
7. Атырау Облыстық Мемлекеттік Мұрағаты. 130-к., 1-т., 130-іс, 70-б.
8. Бұл да сонда, 1092-к., 1 пр.-т., 159-іс, 85-б.
9. Надиров Н.К. Нефть и газ Казахстана. Том 1, Алматы, 1995. б.164-166.

В данной статье рассматриваются основные проблемы возникновения и развития нефтепроводного строительства в Западном Казахстане в 1920 -1990 годы.

In presented part the main problems of arisen and development pipelines build were considerate in Western Kazakhstan 1920-1990s.

УДК 93:001.8

Абдоллаев Н.А.

*д.и.н., профессор,
Акж. ИИИ*

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПРИНЦИПОВ И МЕТОДОВ ИСТОРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Обзор части научных исследований по отечественной истории наводит на невольные размышления о подходе авторов к извечным критериям методологии. Слов нет, история Казахстана в течение последних 15 лет пополнилась десятками насыщенными по содержанию и актуальными по тематической направленности работами диссертационного, монографического характера. Стали достоянием научной общественности размышления известных историков совершенно нового концептуального характера по отечественной истории. Безусловно, все они направлены на поиск реального освещения путей эволюции нашего государства. В этом смысле хочется напомнить молодым исследователям, что отечественная история была и остается составной частью всемирного цивилизационного процесса. В связи с этим следует всегда помнить, что вполне правомерным остается для исследователей соблюдение основ утвердившихся в исторической науке принципов и методов классической историографии.

К началу XX века в современной историографии сложилась система принципов и методов познания, которые с истечением времени совершенствуются. От них зависит парадигма научного знания, т.е. модель постановки проблемы и пути ее решения. Среди принципов выделяют следующие:

1. индивидуализирующий;
2. партийно-классовый;
3. цивилизационный.

Зародившись примерно одновременно, в середине XIX в., эти принципы вскоре приобрели себе сторонников среди ученых. Насколько нам известно, индивидуализирующий метод в основном получил развитие в трудах немецких авторов. К примеру, один из них, Риккерт писал: "Резко ограничивши понятия исторических наук от понятий естествознания, мы тем самым найдем искомую основную противоположность эмпирических наук, после чего

нам не трудно будет показать, что при исследовании жизни природы все же пользуются преимущественно естественно-научным, а в научных изысканиях в сфере культуры - главным образом историческим методом". Как видно из текста, автор метод естественных наук называл "генерализирующим", метод исторических наук - "индивидуализирующим" [1].

Партийно-классовый подход, нашедший свою наиболее полную разработку в трудах классиков марксизма-ленинизма, предполагал изучение исторических событий и процессов вести с позиции определенной социальной группы, т.е. класса (пролетариата). Основоположники этого учения видели главную задачу в том, чтобы "вскрыть все формы антагонизма и эксплуатации в современном обществе, доказать переходящий характер, неизбежность превращения их в другую форму и послужить таким образом пролетариату, для того, чтобы он как можно скорее и как можно легче покончил со всякой эксплуатацией" [2, 187]. На данном утверждении основывался один из принципов марксистской историографии – партийности науки в целом, истории в частности. В советской историографии данный принцип являлся доминирующим и считался неопровержимым, т.е. абсолютной истиной.

Цивилизационный принцип, о котором впервые убедительно писал в своем сочинении и позже отстаивал немецкий профессор Г.Риккерт, состоит в идее о существовании в истории параллельных замкнутых культурных образований, имеющих множественную гамму признаков: географических, этнографических, социально-экономических, культурных [3, 253]. Современные сторонники цивилизационного анализа, стремясь к целостному восприятию действительности, считают, что в центре цивилизации стоит человек и изучать прошлое надо в человеческих измерениях.

Бесспорно, принципы и подходы имеют важное значение в изучении прошлого. Однако не меньшую роль играют здесь и методы исторического познания, т.к. любой научно-познавательный процесс состоит из трех компонентов: **объекта познания**, т.е. прошлого, **познающего субъекта**, т.е. историка и **метода познания**. Посредством метода исследователь познает исследуемую проблему, событие, эпоху. Как известно в науке, объем и глубина новых знаний зависят прежде всего от эффективности применяемых методов. Разумеется, каждый метод

может быть применен верно или неверно, что влечет за собой эффективность познания, т.е. сам по себе метод не гарантирует получения нового знания, но без него невозможно никакое познание. Поэтому одним из важнейших показателей уровня развития исторической науки выступают методы исследования, их разнообразие и познавательная эффективность.

Методы исследования являются наиболее динамичным компонентом исторической науки, который движет ее вперед. Появление новых методов часто приводит к изменению соотношения и роли старых и новых методов, а не к утрате, как полагают, в известной мере, недалекие историки, первыми всякого значения. В отличие от конкретно-исторических фактов и концепции, подверженных быстрому обновлению, методы исследования отличаются наибольшей "живучестью" [4]. И здесь каждого исследователя поджидает вполне закономерный вопрос: "Что же такое научный метод?" Метод - (греч.- буквально "путь к чему-либо") - в самом общем значении способ достижения цели, определенным образом упорядоченная деятельность. Метод в специально-философском значении, как средство познания, есть способ воспроизведения в мышлении изучаемого предмета. О характеристике научного метода во все времена разгорались дискуссии, они продолжаются и ныне. Но очевидно, что главные черты научного метода включают: наблюдение и восприятие проблемы, творческое прозрение и отстранение от привходящих факторов, выдвижения новой гипотезы, экспериментальная или документальная проверка на совместимость с другими известными фактами, моделирование и упорядочивание исследования (если это возможно) и стремление к точности путем использования математических моделей.

Такова общая характеристика научного метода, который, как видим, применим и в естественных, и общественных науках. Эта схожесть вызвала немало попыток распространить методы естественных наук на изучение социально-гуманитарной сферы. Наиболее известной из них было стремление французского философа О. Конта (1798-1857), который сформулировал науку "социальную физику", как теоретическую отрасль знаний, изучающую фундаментальные законы общественных явлений наряду с такими науками как астрономия, химия, физика и биология. Эта попытка дала начало не только новому направлению философии - позитивизму, но и толчок для

развития новых методов общественного познания - социологических.

В XIX столетии широкое развитие получил метод "идеальных типов" немецкого ученого М. Вебера (1864-1920), который он считал универсальным. В основу этого метода было положено образование таких идеально-типических понятий как "индийская кастовая система", "китайская патриархальная бюрократия", "современный буржуазный рациональный капитализм", которые по мнению Вебера, создают средства исследования истории. С нескольких иных позиций рассматривает вопросы методов познания русский ученый П. Сорокин (1889-1968), который считал, что подлинной причиной и условием развития общества и "мира социума" является существование мира ценностей, определяемых социальной системой и типом культуры.

В современной науке значительное распространение получили также теории структурно-функционального анализа (Т. Парсонс, Р. Мертон), которые в качестве определяющей структуры при изучении общества берут совокупность общепринятых норм, принуждающих человека выполнять функциональные требования социальной системы. При изучении истории культуры часто используется теория структуралистов [5], подчеркивающих базисное значение языково-знаковых структур.

В этой ситуации молодым исследователям следует осознавать, что применение указанных выше общенаучных методов должно вестись с учетом особенностей объекта познания, в нашем случае истории. А под "историей" в онтологическом значении понимается то, что находится в состоянии изменения и развития, т.е. в реку истории невозможно войти дважды, а выводы исторической науки нельзя проверить экспериментально. В этом одна из главных специфических и труднейших особенностей исторического познания. Поэтому здесь нужны специальные научные методы. Они, с одной стороны, основаны на методе общефилософском, а с другой - служат основой конкретно-исторических методов.

Под методами исторического исследования понимаются методы изучения прошлого, т.е. методы, относящиеся к исторической науке в целом, применяемые во всех областях исторических исследований. В диссертационных исследованиях

по отечественной истории в последнее время мало заметна сколько-нибудь стройная классификация методов исторического познания. Одни авторы выделяют среди них: ретроспективный, монографический, статистический и т.д. другие исследователи предпочитают говорить в целом об "историческом методе", рассматривая его в качестве конкретизации общего мировоззренческого метода в области исторического познания. Сетовать на это не приходится, так как в среде предыдущего поколения исследователей единственным и доминирующим оставался известный метод. Как метко по такому случаю говорится в обыденности: «Не прибавить и не убавить». Но даже в тех условиях в советской исторической науке продолжали хранить традиции научной методологии.

В этом отношении весьма рациональным, на наш взгляд, является поистине революционное изменение привнесенное книгой академика И.Д.Ковальченко "Методы исторического исследования". Автор более 30 лет плодотворно занимался изучением этой проблемы. Его монография - капитальный труд, в котором впервые в исторической литературе давалось систематическое изложение основных методов исторического познания. Причем, это было сделано в органической связи с анализом главных проблем методологии истории: роль теории и методологии в научном познании, место истории в системе наук, исторический источник и исторический факт, структура и уровни исторического исследования, методы исторической науки и т.д. К числу основных методов исторического познания Ковальченко И.Д. относит: 1. историко-генетический; 2. историко-сравнительный; 3. историко-типологический; 4. историко-системный. Рассмотрим каждый из этих методов в отдельности.

Историко-генетический метод относится к числу наиболее распространенных в исторических исследованиях. Суть его состоит в последовательном раскрытии свойств, функций и изменений изучаемой реальности в процессе ее исторического движения. Этот метод позволяет в наибольшей мере приблизиться к воспроизведению реальной истории объекта исследования. При этом историческое явление отражается в наиболее конкретной форме. Познание идет последовательно от единичного к особенному, а затем - к общему и всеобщему. По природе генетический метод является аналитическим-

индуктивным, а по форме выражения информации - описательным. Генетический метод позволяет показать причинно-следственные связи, закономерности исторического развития в их непосредственности, а исторические события и личности охарактеризовать в их индивидуальности и образности.

Примером великолепного воплощения историко-генетического метода может служить монументальный труд В.О.Ключевского (1841-1911) "Курс русской истории", который явился для автора подведением итогов его научной работы и куда он вложил свои огромные теоретические и конкретно-исторические познания [5]. Ключевский дал периодизацию истории, определил факторы, определяющие ход ее развития, дал яркие характеристики представителям властвующих структур, в которых была и сдержанная усмешка и острая критика. Труд Ключевского В.О. был неизмеримо выше всех других попыток изложения отечественной истории как единого целого. И это явилось плодом реализации историко-генетического метода.

Историко-сравнительный метод также давно применяется в исторических исследованиях. Он основывается на сравнениях - важном методе научного познания. Без сравнения не обходится ни одно научное исследование. Объективной основой для сравнений является то, что прошлое представляет собой повторяющийся, внутренне обусловленный процесс. Многие явления тождественны или сходны внутренней сутью и отличаются лишь пространственной или временной вариацией форм. А одни и те же или сходные формы могут выражать разное содержание. Поэтому в процессе сравнения и открывается возможность для объяснения исторических фактов, раскрытия их сущности.

Эту особенность сравнительного метода впервые воплотил древнегреческий историк Плутарх в своих "жизнеописаниях". Правда, этот метод Плутарх использовал не для исторических сообщений, а для моральных выводов. Тем не менее его сравнение портретов политических и общественных деятелей того времени, их достаточно глубокие и яркие характеристики положили начало использованию сравнительного метода в исторических сочинениях.

Историко-типологический метод, как и все другие методы, имеет свою объективную основу. Она состоит в том, что в общественно-историческом процессе, с одной стороны,

различаются, с другой - тесно взаимосвязаны единичное особенное, общее и всеобщее. Поэтому важной задачей познания исторических явлений, раскрытия их сущности становится выявление того единого, которое было присуще многообразию тех или иных сочетаний индивидуального (единичного). Прошлое во всех его проявлениях - непрерывный динамический процесс. Он представляет собой не простое последовательное течение событий, а смену одних качественных состояний другими, имеет свои существенно отличные стадии, выделение этих стадий также является важной задачей в изучении исторического развития. Примером типологии исторических явлений может служить марксистская концепция революций. Теория революции преследует цель выявить общее в единичном, с одной стороны, и выделить стадияльное в революционном цикле, с другой. Для типологизации революции, как известно, использовалось выделение таких существенных признаков, как цели и программы участников движения, формы и методы борьбы, итоги революции. На основе этих признаков строились типология революций, их деление на буржуазные, буржуазно-демократические и социалистические.

Историко-системный метод получает все более широкое распространение в работах историков. Это обусловлено углублением исторических исследований как с точки зрения целостного охвата изучаемой реальности, так и с точки зрения раскрытия внутренних механизмов функционирования общественных систем. Основой применения данного метода в истории является единство в общественно-историческом развитии единичного, особенного и общего. Реально и конкретно это единство выступает в исторических системах разного уровня. Функционирование и развитие обществ включает и синтезирует те основные составные компоненты, из которых складывается историческая реальность. К этим компонентам принадлежат отдельные неповторимые события (скажем, рождение Наполеона), исторические ситуации (например, великая французская революция) и процессы (влияние идеи и событий Французской революции на Европу). Очевидно, что все названные события и процессы не только казуально обусловлены и имеют причинно-следственные связи, но и взаимосвязаны между собой функционально. Задача системного анализа, к которому относится структурный и функциональный методы,

состоит в том, чтобы дать цельную комплексную картину прошлого. Изучаемая система (в нашем случае эпоха Великой Французской революции) рассматривается не со стороны ее отдельных аспектов и свойств, а как целостная система [6, 169-180].

В качестве примера системного анализа можно привести труд одного из ведущих представителей школы "Анналов" Ф.Броделя "Материальная цивилизация, экономика и капитализм". В трех томной работе автор сформулировал систематизированную теорию, как называемую "теорию многоступенчатой структуры исторической реальности". В истории он выделяет три слоя: событийный, конъюнктурный и структурный. Объясняя особенности своего подхода, Бродель пишет: "События - это лишь пыль и являются в истории лишь краткими вспышками, однако они не могут рассматриваться как ничего не значащие, ибо они порой озаряют пласты действительности". С этих системных подходов автор рассматривает материальную цивилизацию XV-XVIII вв., раскрывает историю мировой экономики, промышленной революции и т.д. [7].

В исторической науке довольно давно применяются нарративные и дискрептивные методы. Нарративный или описательный метод лежит в основе гуманитарного знания. Нарратив (от лат. *narratio* - рассказываю) - повествовательные исторические источники и произведения: летописи, хроники, исторические повести и др. Они передают исторические события в том виде, как они преломились в сознании их авторов. Сведения нарративных источников менее достоверны, чем в актовых материалах, статистических данных или законодательных актах. В нарративных источниках и сочинениях события нередко искажены или отразились в передаче лиц, не являющихся их современниками, либо современниками, но очень много времени спустя после их свершения и т.д. Главной особенностью нарративных источников и произведений является то, что они дают связный рассказ об исторических событиях.

Ярким представителем нарратива в исторической науке выступает известный немецкий ученый Л. фон-Ранке (1795-1886), который после окончания Лейпцигского университета, где он занимался классической филологией и богословием, увлекся чтением романов В.Скотта, О.Тьерри и других авторов. После чего

стал заниматься историей и опубликовал ряд произведений, имевших шумный успех. Среди них "История романских и германских народов", "Государя и народы Южной Европы в XVI-XVII вв.", "Римские папы, их церковь и государство в XVI и XVII вв.", "12 книг по прусской истории". Главный методологический тезис Ранке - провиденциализм, т.е. утверждение, что "история совершается по божественному плану управления миром, придающего единство всему историческому процессу" [8]. В своих работах Ранке уделял много внимания характеристике исторических личностей, королей, пап, полководцев. Он давал блестящие по форме описания, портретные характеристики. Видимо, это является одной из причин того, что в Германии время от времени раздаются призывы вернуться к Ранке, возродить нарратив. Эти призывы поддерживаются и рядом ученых США, Англии, Франции и других стран.

Дискрептивные (от англ. discrete - отдельный, раздельный) методы используются при описании отдельных исторических явлений, объектов. В основе дискрептивных методов лежит представление о существовании самозамкнутых единиц, на которые распадается исторический процесс. Наиболее широкое применение эти методы получили у сторонников цивилизационного подхода к истории [9]. При этом цивилизации рассматриваются как крупные социокультурные системы со своими закономерностями, которые не сводятся к закономерностям функционирования государств, нации, социальных групп. Каждая цивилизация самобытна, "живет" своей жизнью, имеет свою судьбу, свои институты и ценности. Взаимодействуя друг с другом, цивилизации не теряют собственной уникальности, возможные заимствования каких-либо элементов из других цивилизаций могут лишь ускорить или замедлить, обогатить или объединить их [10].

Из всего изложенного можно сделать следующие выводы и предложения:

- растущее значение и усложнение методов научных исследований требуют от каждого исследователя соблюдения классических методов и специальной разработки их;
- в условиях углубления научных исследований по отечественной истории эта задача становится самостоятельной сферой приложения усилий каждого молодого исследователя;
- важной задачей является овладение специалистами

различных областей исторической науки арсеналом применяемых в ней методов и искусством их умелого эффективного использования;

-в этой связи представляется обоснованным и то, что успех любого исследования в наше время всецело зависит от интеллектуального уровня, достаточной культуры исследователя. Культура вообще, а для исследователя особенно в цивилизационном процессе была и остается величайшим национальным богатством.

Литература

1. Быков В. В. Методы науки. - М., 1974.
2. К Маркс. Капитал. М. 1974.
3. Г.Риккерт. Учебник по мировой истории в органическом изложении. СПб, 1857.
4. Ракитов А.И. Историческое познание. - М., 1981.
5. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. М., 1987.
6. Ключевский Б. О. Курс русской истории. Сочинения. Т.1-5. - М., 1992.
7. Порк А.А. Нарратив как проблема методологии исторической науки // Уч. зап. Тартуского гос. ун-та. Вып. 361. - Тарту, 1975.
8. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVI вв. В 3-х т. - М., 1987, 1990.
9. Римские папы, их церковь и государство в XVI и XVII вв. Т.1-2, СПб, 1869.
10. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. 2003.
11. Смоленский Н.И. О разработке теоретических проблем исторической науки // Новая и новейшая история. 1993. №3.

Мақалада тарих ғылымының әр заманауи өзекті мәселелері, яғни элементтік тарих ғылымы мектебінде нық орын алған классикалық тарихнаманың қағидалары мен әдістері баяндалған.

In article the urgent problems of a historical science principles and methods classical historiography. By to opinion of the author scientific researches of present time are considered, should to keep in many respects of the given methodology, as the domestic history is a component of the world history.

ӘОЖ 94 (574.1):316.24

Ә.Б.Аман

оқытушы,

Қ.Жұбанов атындағы

АМУ

**ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ
ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ БАТЫС
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ
ЖАҒДАЙ**

Батыс Қазақстан тұрғындарының этнодемографиялық даму тарихында Ұлы Отан соғысы кезеңінің өзіндік орны бар. Бұл кезеңде Қазақстанға эвакуацияланғандардың, депортацияланған халықтардың көшіріліп әкелінуі жүрсе, майданда қаза тапқандардың, тылдағы өлім-жітімнің салдарынан табиғи өсім төмендеп отырды. Бұл ең алдымен денсаулық сақтау саласының құлдырауымен, карточкалық камтамасыз ету және ауыл мен өнеркәсіптегі ауыр еңбек жағдайларына байланысты болатын. Негізінен жұмыс күші ретінде әйелдер мен балалардың еңбегі пайдаланылды. Соғыстың алғашқы күндерінен бастап – ақ үй шаруасындағы әйелдер республиканың әр түрлі кәсіпорындарына жүздеп келді. Мысалы, Оралдың 14 кәсіпорынына соғыстың 4 айының ішінде 682 әйел келді [1,б 111]. Сол сияқты Атырау өңірінде 1941 жылдың 8 тамызында өнеркәсіп орындарына 113 әйел жұмысқа тартылса, 606 әйел әр түрлі мамандықтағы курстарға жіберіліп, колхоздарда 321 әйел жұмыс жасады [2,б 6]. Ал Маңғыстауда соғыс жылдарында балық кәсіпшіліктерінде 500-ден астам қыз-келіншектер еңбек етеді [3,б 16]. Әйелдердің еңбегімен бірге балалар мен жасөспірімдердің еңбегі кеңінен пайдаланылды. Соғыс жылдарында Атырау облысында дала жұмыстарына 5 073 студенттер мен мектеп оқушылары жіберілді [2,б 6]. Нәтижесінде 1941 жылы І қазанда Қазақстанның өнеркәсібіндегі жұмысшы - әйелдердің үлес салмағы 34,5 %-ке жетті. Ал жастар 1943 жылы көмір өнеркәсібіндегі барлық жұмыс жасаушылардың 40-50 %-н, түсті металл өңдеушілердің 50-60 %-н құрады [1,б 43-44].

Соғыс жылдарында мемлекеттің азық - түлікпен камтамасыз етуі мардымсыз болды. Қалаларда жұмысшыларға күніне 600 грамм ғана нан берілді. Ал ауылдарда тұрғындар өздерін өздері камтамасыз етті. 1945 жылдың басында Батыс Қазақстан облысында жағдай ауыр күйде қала беріп, камтамасыз етудің

мөлшері 62-63 % болды. [4,б 245]. Мал басының басым бөлігі мемлекеттік секторда болды. Ақтөбе облысы бойынша 1941 жылы колхозшылар қолындағы жеке малы мүйізді ірі қараға шакканда 49 558 бас болса, 1942 жылы 46 000, 1943 жылы 34 829 бас болды. Ал жекелердің малы 1941 жылы 242 бас ірі қара болса, 1942 жылы 100 бас, 1943 жылы 49 бас ғана болды. Сол сияқты Атырау облысында колхозшылардың жеке меншігіндегі мүйізді ірі қара 1941 жылы 38 338 бас болса, 1942 жылы 34 4000, 1943 жылы 15 547 бас болды. Жеке шаруаларда 1941 жылы 84 бас мал болса, 1942 жылы мал басы жоқ, 1943 жыл 5 бас ғана болды. Батыс Қазақстан облысында колхозшылардың жеке малы 1941 жылы 72 476 бас болса, 1942 жылы 63 300, 1943 жылы 48 198 бас болды. Ал жеке шаруаларда мүйізді ірі қара 1941 жылы 266 бас, 1942 жылы 100, 1943 жылы 79 бас болды. [5,б 22,24,26; б 22,24,26]. Ал колхоз малы керісінше жылдан - жылға өсіп отырды. 1941 жылы мүйізді ірі қара Ақтөбе облысының колхоздарында 110 743 бас, Атырауда 38 896 бас, Батыс Қазақстан облысында 152 686 бас болса, ал 1942 жылы Ақтөбе облысында 125 800, Атырауда 52 400, Батыс Қазақстанда 175 500 бас болса, 1943 жылы Ақтөбеде 139 631 басқа, Атырауда 70 007 басқа, Батыс Қазақстанда 192 279 басқа жетті [5].

Архив материалдарын сараласак аталмыш жылдары табиғи өсім жылма – жыл құлдырап отырды. Төмендегі кестеден жылма – жылғы табиғи өсім көрсеткіштерін көруге болады. [6,б 1,98,289; б 171,272,154; б216-217; б 46-47; б 6-7]:

1940-1945 жж. Батыс Қазақстан ауыл тұрғындарының табиғи өсім көрсеткіштері:

Облыстар	туғандар			өлгендер			табиғи өсім		
	ер	әйел	екеуі	ер	әйел	екеуі	ер	әйел	екеуі
	1940 жыл								
Ақтөбе	4606	4193	8799	2273	2013	4286	+2333	+2180	+4516
Атырау	2772	2397	5169	1391	1206	2597	+1381	+1191	+2572
БҚО	6191	5768	11959	3178	2919	6097	+3013	+2849	+5892
барлығы	13569	12358	25927	6842	6138	12982	+6727	+6220	+12947
	1942 жыл								
Ақтөбе	3074	2850	5924	1795	1523	3318	+1279	+1327	+2606
Атырау	1614	1506	3120	1199	1037	2236	+415	+469	+884
БҚО	3578	3593	7171	2336	2168	4504	+1242	+1425	+2667
барлығы	8266	7949	16215	5330	4728	10058	+2936	+3221	+6157
	1943 жыл								
Ақтөбе	1398	1250	2648	1517	1394	2911	-119	-144	-263

Атырау	933	865	1798	1118	1005	2123	-185	-140	-325
БҚО	2074	1995	4069	1836	1660	3496	+238	+335	+573
барлығы	4405	4110	8515	4471	4059	8530	-66	+51	-15
1944 жыл									
Ақтөбе	1092	977	2069	2622	2105	4727	-1530	-1128	-2658
Атырау	670	675	1245	948	887	1835	-278	-212	-490
БҚО	1470	1292	2762	1764	1398	3162	-294	-106	-400
барлығы	3232	2944	6176	5334	4390	9724	-2102	-1446	-3548
1945 жыл									
Ақтөбе	1186	1068	2254	1488	1398	2886	-302	-330	-632
Гурьев	829	823	1652	1183	957	2140	-354	-134	-488
БҚО	1711	1692	3353	1065	926	1991	-646	-766	-1412
барлығы	3726	3583	7309	3736	3281	7017	-10	+302	+292

Батыс Қазақстан аймағы ауыл тұрғындарының өлім көрсеткіштері туралы мәліметтерді сараласак, соғыс жылдарында ер адамдардың, оның ішінде 20 – 29 жастан бастап 50-59 жас аралығындағы ерлер өлімінің басым екендігін байқаймыз. Аталған жас аралығындағы ерлердің өлімі 1940 жылы барлық өлген ерлердің 20,0 %-ын құраса, 1942 жылы 42,8 %-ын, құрады. Бұл майдандағы ерлер өлімінің есебінен болса керек.

Батыс Қазақстан аймағы бойынша ауыл тұрғындарының жастық – жыныстық белгілері бойынша өлгендер саны [7, 6 26,111,299; 6 154,171,272; 6 379,403,553; 6 77,283,506; 147; 6 23,58].

Жас	1940 ж			1942 ж			1943 ж			1944 ж			1945 ж		
	ер	әйел	екеуі	ер	әйел	екеуі	ер	әйел	екеуі	ер	әйел	екеуі	ер	әйел	екеуі
1 жастан төмен	1908	1540	3448	204	139	343	171	147	318	204	139	343	171	147	318
1 – 4 жас арасы	3717	3288	7005	673	620	1293	335	346	681	673	620	1293	335	346	681
5 – 9 жас арасы	318	324	642	573	502	1075	313	285	598	573	502	1075	313	285	598
10–19 жас арасы	316	339	655	584	473	1057	303	281	584	584	473	1057	303	281	584
20–29 жас арасы	373	356	729	245	278	523	195	227	422	245	278	523	195	227	422
30–39 жас арасы	426	414	840	332	401	733	296	293	589	332	401	733	296	293	589
40–49 жас арасы	250	156	406	460	378	778	366	315	681	460	378	778	366	315	681
50–59 жас арасы	322	186	508	580	332	912	481	284	765	580	332	912	481	284	765
60–69 жас арасы	318	262	580	659	411	1070	493	358	851	659	411	1070	493	358	851
70–79 жас арасы	187	202	389	398	274	672	289	277	566	398	274	672	289	277	566
80–89 жас арасы	51	102	153	97	119	216	67	88	155	97	119	216	67	88	155
90–99 жас арасы	10	17	27	26	40	66	9	13	22	26	40	66	9	13	22
100 жастан әрі	2	5	7	32	13	45	8	4	12	32	13	45	8	4	12
белгісіз жас	411	394	805	471	410	881	410	363	773	471	410	881	410	363	773
барлығы	6842	6198	13040	5334	4390	9724	3736	3281	7017	5334	4390	9724	3736	3281	7017

Ауыл тұрғындарының 1000 адамға шаққандағы өлім және туу коэффициенттері төмендегідей болды [6,6 289,98,1; 648; 646-47; 6 6-7]:

жылдар	1000 тұрғынға шаққандағы туу мен өлім коэффициенттері							
	1940 ж		1942 ж		1944 ж		1945 ж	
облыстар	туу	өлу	туу	өлу	туу	өлу	туу	өлу
Ақтөбе	35.3	17.2	24.0	13.4	12.1	27.6	13.4	17.2
Атырау	29.6	14.8	17.7	12.7	11.8	16.1	14.6	18.9
БҚО	36.5	18.6	22.1	13.9	12.4	14.2	15.6	9.3

1941-1945 жж. аралығында майданға Ақтөбе облысынан 117 011 адам, Атырау облысынан 40 191 адам, Батыс Қазақстан облысынан 74 082 адам, Маңғыстау облысынан 6 000 адам мобилизацияланды. Статистикалық мәліметтерге қарағанда 1941 жылы 1 қаңтарда Ақтөбе облысында 335 900, Атырау облысында 384 372, Орал облысында 395 631, Маңғыстау облысында 46 480 адам тұрды. Барлық мобилизацияланғандар Ақтөбе облысы бойынша барлық тұрғындардың 34,8 %-н, Атырау облысы бойынша 10,5 %-н, Батыс Қазақстан облысы бойынша 18,7 %, Маңғыстау облысы бойынша 13,0 % - н құрады.

Соңғы толықтырылған мәліметтер бойынша майдандағы адам шығыны Ақтөбе облысы бойынша 36 192 адам немесе барлық мобилизацияланғандардың 31,0 %, Атырау облысы бойынша 15 364 адам немесе 38,2 %, Батыс Қазақстан облысы бойынша 36 992 адам немесе 49,9 %, Маңғыстау облысы бойынша 4000 адам немесе 66,7 %-і болды.

Соғыс жылдарындағы майдандардағы шығын түрлері былайша бөлінді [8,6 136-137]:

Облыс	Шығынның түрлері				Барлық шығын
	Шайқаста қаза болғандар	Госпитальдарда жаралан және аурудан қаза болғандар	Тұтқында қаза болғандар немесе тұтқыннан оралмағандар	Хабарсыз кеткендер	
Ақтөбе	17 008	1 679	137	17 368	36 192
Атырау	3 650	1 327	15	10 372	15 364
БҚО	15 896	2 824	176	18 096	36 992
Маңғыстау	1 535	186	132	2 147	4000
барлығы	38 089	6 016	460	47 983	92 548

Майданға шақырылғандар ішінде казактар, орыстар және украиндардың шығыны көп болды. Ақтөбе облысы бойынша

1941 ж 1 қаңтарда 196 368 казак тұрса, оның 60 590 (30,8 %) шақырылып, ал қайтымсыз шығын 22 633 адам немесе шақырылғандардың 37,3 % -і болды. Орыстар сәйкесінше 96 421 адам болып, оның 38 696 адамы (40,1 %) шақырылып, қайтымсыз шығын 7 730 адам немесе 19,9 % болды. Сол сияқты барлығы 24 648 украиндықтардың 12 870 адамы (52,2 %) шақырылып, 4 902 адамы немесе 38,1 %-і шығын болды. Орал облысы бойынша барлық шақырылған казактардың (37 678) 59,8 % -і (22 549 адам), орыстардың (29 629) 36,9 %-і (10945 адам), украиндардың (6 473) 37,4 %-і (2 425 адам) шығын болды. Маңғыстау облысы бойынша казактардың (5 607) 66,3 %-і (5 607 адам) орыстардың (203 адам) 79,3 %-і (161 адам) және украиндардың (23) 47,8 %-і (11 адам) шығын болды. Бұдан басқа да өзге ұлт өкілдерінен шығындар болды. Мысалы, Ақтөбе облысында 397, Оралда 602, Маңғыстауда 26 татар майданнан оралмаса, Ақтөбеде 18 өзбек, 3 корей, Оралда 18 өзбек, 7 корей ұлтының өкілі майданнан оралмады [8,б 139-140].

Ұлы Отан соғысы қарсаңында және соғыс жылдарында Қазақстанға, оның ішінде батыс аудандарға корейлер, поляктар, немістер, және кавказ халықтары күштеп көшірілді. Олардың басым көпшілігі республиканың колхоз-совхоздарына орналастырылды.

КСРО территориясында алғашқы депортацияланған халықтардың бірі қиыршығыстағы корейлер болды. 1937 жылы 21 тамызда КСРО Халық Комиссарлары Кеңесі мен БКП(б) ОК-ның аса құпия № 1428-326 «Қиыршығыс өлкесіндегі шекаралық аудандардан корей тұрғындарын көшіру туралы» қаулы қабылданды. Қиыршығыс өлкесіне жапон шпионажының енуінің алдын-алу мақсатында деген желеумен корейлер күштеп Өзбекстан мен Қазақстанға көшіріліп әкелінді [9,б 129]. 1938 жылы 17 ақпанда ІІХК Қоныстандыру бөлімі бастығының атына берілген корей қоныстанушыларын орналастыру туралы мәлімдемеде Қазақстанға барлығы 20 789 корей семьясы немесе 98 454 адам келгендігі айтылады. Оның ішінде Ақтөбе облысына 1744 семья және 7 666 адам, Батыс Қазақстан облысына 1950 семья және 9 017 адам қоныстандырылады [10,б 63-64]. 1938 жылы 3 наурыздағы Халық Комиссарлары Кеңесі және БКП (б) ОК – ның қаулысына сәйкес тұрақты мекен ететін жерлерге төмендегідей көлемде корей шаруалары тіркеледі: Батыс Қазақстан облысына 500 шаруашылық, Атырау облысына

1 322 шаруашылық, Ақтөбе облысына 1 285 шаруашылық [9,6 136].

КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің 1940 жылғы 10 сәуірдегі аса құпия №497-178 қаулысына сәйкес Қазақ ССР – не Украина мен Белоруссияның батыс облыстарынан бұрынғы поляк армиясы офицерлерінің, помещиктер мен фабриканттардың, поляк мемлекеттік аппараты чиновниктерінің және көтерілісші ұйымдардың репрессияға ұшыраған семья мүшелері барлығы 60 667 (басқа мәліметтер бойынша 61 092) адам көшірілді. Олар Ақтөбе, Ақмола, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан облысы және Семей облыстарына орналастырылды. Олардың 36 729 адамы колхоздарға, 17 923-і совхоздарға, 8000 адам әртүрлі өнеркәсіпті мекемелердің жұмысшы поселктарына орналастырылды [9,6 163]. 1941 жылы 29 қарашадағы Қазақ ССР ІІХК – ның анықтамасы бойынша Қазақстанда барлығы 61 092 поляк болса, Ақтөбе облысында 7 092 поляк болды. Оның 750-і совхоздарға, 3017-сі колхоздарға, 54-і өнеркәсіп кәсіпорындарына, 106-сы мемлекеттік мекемелерге тіркелді [11,6 128]. Сол сияқты 1942 жылғы 28 қаңтардағы анықтама бойынша Ақтөбе облысында 5 646, Атырау облысында 187, Батыс Қазақстан облысында 159, ал барлығы республикада 103 757 поляк болды [11,6 141]. Одан әрі 1943 жылғы 7 қазандағы Қазақ ССР-гі арнайы контингенттердің саны туралы анықтамада Ақтөбе облысында 5 218 поляк, Атырауда 142 поляк, Батыс Қазақстан облысында 145 поляк болды [11,6 185].

КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1941 жылғы 28 тамыздағы «Повольже ауданында тұратын немістерді көшіру туралы» жарлығы негізінде немістерді КСРО-ның шығыс аудандарына көшіру жүзеге асырылды. Жарлықта: «Повольже немістерінің арасында мыңдаған диверсанттар мен шпиондар бар. Олар Германияның дабылы бойынша Повольже және оған шектес аудандарда жарылыстар жүргізуі мүмкін деген желеуді негізге ала отырып, бұндай жағдайлардың алдын – алу мақсатында Жоғарғы Кеңес Президиумы немістерді басқа аудандарға көшіру қажет деп шешті», – деп көрсетілді [12, 6 107]. 1941 жылдың күзінен Қазақстанның партия және совет органдары арнайы қоныстанушыларды қабылдауға дайындала бастады. Оларды тұрақты мекен етуге орналастыру эвакуацияланғандардың санының артуымен қиындық туғызды. Олардың барлығын тұрғын үймен, азық – түлікпен қамтамасыз

ету кыын болды. Дегенмен жергілікті үкімет органдары барлық мүмкіншіліктерді қарастыра отырып, қоныстанушылардың негізгі бөлігін еңбекке жарамды адамдарды қажет ететін колхоздар мен совхоздарға орналастырды.

1941 жылғы 25 қазанда Қазақстанға 467 мың Повольже немістерін қабылдау жоспарланды. Жоспар бойынша Ақтөбе облысына 15 мың неміс қабылдау көзделді. Батыс Қазақстан және Атырау облыстарына қабылдау көзделмеді [9,б 196]. 1941 жылы 31 қазанда Ақтөбе облысына жалпы саны 5 554 адаммен 2 эшелон келеді [13, б 69]. Алайда кейінгі жылдары Батыс Қазақстан және Атырау облыстарына немістер еңбек колонналарының құрамында келе бастады. Оны мынадан көреміз: 1942 жылы 4 желтоқсандағы «мұнай және көмір өнеркәсібіне мобилизацияланған немістер мен оның әйелдерін жіберу туралы» анықтамаға сәйкес Ақтөбе облысынан Атырауға ері, әйелі барлығы 364 неміс жіберілді [12, б 131].

КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1944 жылы 7 наурыздағы қаулысымен Шешен – Ингуш Республикасы жойылып, орнына РСФСР құрамындағы Грозный облысы құрылды. Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің 1944 жылы 31 қаңтардағы шешімімен шешендер мен ингуштарды Қазақстан мен Қырғыстанға көшіру жүзеге асырылды. 1944 жылы наурыздың ортасында Ақтөбе облысына 20 309 адам көшіріліп әкелінді [9,б 252].

Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің 1944 жылы 2 маусымдағы №5984 қаулысына сәйкес қырымдық болгар, грек, және армяндарды облыстар мен республиканың өнеркәсіп кәсіпорындарына, көмекші шаруашылықтарға, ауыл шаруашылығына бағыттау көзделіп, оның ішінде Атырау облысына 7000 болгар, грек, армян қоныстандырылды [14,б 74-75].

Ұлы Отан соғысы жылдарында Батыс Қазақстан аймағына эвакуацияланған тұрғындар көшіріліп әкелінді. Эвакуацияланғандардың алғашқы легі 1941 жылдың шілде айында – ақ келе бастады. 1941 жылдың 1 тамызында Батыс Қазақстан облысына 1 469 адам келді [4,б 249]. Эвакуацияланғандардың келу қарқыны жоғары болды. 1941 жылдың қазан айында Батыс Қазақстанның үш облысына 17 951 адам келген болса, 1942 жылдың қаңтар айында 65 762 адам келген [15,б 1,18-28]. Ал 1942 жылдың 1 мамырында

Батыс Қазақстан аймағына барлығы 61 299 адам эвакуацияланып, ол Қазақстанға барлық келгендердің 29 %-н құрады [16, б 2].

Эвакуацияланғандарды тұрғын үймен және жұмыспен қамтамасыз ету ең бірінші мәселелердің бірі болды. Эвакуацияланғандардың лек – легімен келуі оларды орналастырудың қиындығын туғызып, эвакуацияланған тұрғындардың орналасу тығыздығы өте жоғары болды. Мысалы, Ақтөбе облысының Ключевой, Шалкар аудандарында және Ақтөбе қаласында эвакуацияланғандардың көпшілігінің тұрғын жағдайы қанағаттанарлықсыз болды. Бір адамға бір шаршы метр және одан да аз тұрғын алаңы болған жағдайлар да болды. Ақтөбе облысы, Ключевой ауданының Алға поселкесінде 8 шаршы метрлік ас үйде 10 адамдық 3 семья тұрған. [16, б 3].

Сонымен бірге еңбекке жарамды эвакуацияланған тұрғындарды жұмыспен қамтамасыз етуде қиыншылықтар кездесті. 1942 жылы 1 мамырда Қазақстанда тұратын эвакуацияланған еңбекке қабілетті 211 261 тұрғынның колхоздарда 72 663 адамы жұмыс жасаса, совхоздарда – 4 118, МТС-тарда – 1 422 және кәсіпорындар, мекемелер, ұйымдарда – 77 647 адам жұмыс жасады. Ал 55 411 адам немесе еңбекке қабілеттілердің 26,2 % - і жұмыспен қамтамасыз етілмеді [16, б 8].

1942 жылы 1 мамырда Батыс Қазақстан аумағы бойынша еңбекке қабілетті эвакуацияланғандардың саны және олардың жұмыспен қамтамасыз етілуі төмендегідей болды [16, б 8]:

Облыс-тар	Барлығы	онын ішінде еңбек-ке қабілет-тілер	онын ішінде жұмыстағылар				еңбекке қабілетті-лердің ішіндегі жұмыс жасамай-тын-дардың саны	Еңбек-ке қабі-летті тұрғын-дарға шаққан дағы %
			колхоз-дарда	совхоздарда	МТС-тарда	кәсіп-орын. меке-ме, ұйым-дарда		
Ақтөбе	23036	12007	2194	329	69	4289	5126	42,7
Атырау	8815	6070	1097	31	-	4128	814	13,4
БҚО	29458	18758	8900	277	101	7724	1756	9,3
барлығы	61309	36853	12191	637	170	16141	7696	20,8

Эвакуацияланған тұрғындарды қалалар мен селоларға бөліп орналастыру да тең болмады. Тұрғын үймен қамтамасыз етудің қиындығынан эвакуацияланғандардың басым көпшілігі ауылдарға орналастырылды. 1943 жылы 1 қыркүйектегі Батыс Қазақстан аймағы бойынша эвакуациялағандардың орналасуы мынадай болды: Ақтөбе облысы бойынша барлық эвакуацияланған 25 158 тұрғынның 62,8 % -і

ауылға, 37,2 % -і қалаға. Атырау облысы бойынша 50,8 % -і ауылға, 49,2 % -і қалаға, Батыс Қазақстан облысы бойынша 72,4 % -і ауылға, 27,6 % -і ауылға орналастырылды. Аймақ бойынша барлығы 78 476 эвакуацияланған тұрғынның 66,9 % -і ауылға, 33,1 % -і қалаға орналастырылды [15, б 16].

Сонымен соғыс жылдарында аймақ территориясында халықтардың күшті көші – қон алмасулары жүрді. Жергілікті тұрғындар майдан мен тылдағы өлім нәтижесінде үлкен шығынға ұшырады. Табиғи өсімнің төмендеуінен халықтың жалпы саны кеміді. Сонымен бір мезгілде эвакуацияланған және күштеп көшірілген халықтар тұрғындар құрылымын өзгертті, жаңа ұлттық топтар пайда болды. Нәтижесінде тұрғындардың жыныстық – жастық құрылымы өзгеріп, өзге ұлт өкілдерінің үлесі ұлғайды.

Әдебиет

- 1.Абишев Казахстан в годы Великой Отечественной войны. 1941– 1945гг. А-А, Казгосиздат 1958.
- 2.Боздактар. Атырау облысы. I-том. А, Қазақ энциклопедиясы 1995.
- 3.Боздактар.Маңғыстау облысы. А, Қазақ энциклопедиясы 1995.
- 4.М.Н. Сдыков. История населения Западного Казахстана. А,2004
- 5.Численность скота в Казахской ССР на 1 января 1941 года. А-А 1941;Численность скота в Казахской ССР на 1 января 1943 года. А-А 1943.
- 6.Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві (ҚР ОМА) 698 кор, 14 тізбе № 230 іс; № 248 іс; №257 іс;№ 265 іс; №273 іс;
- 7.ҚР ОМА 698 кор, 14 тізбе № 230 іс; № 248 іс; №257 іс;№ 265 іс; №273 іс; №272 іс
- 8.Казахстан в Великой Отечественной войне. 1941-1945 годов. Сборник докладов и выступлений на международной научной конференции, посвященной 55-летию Победы над фашисткой Германией. Алматы 21 апреля 2000 года. А, 2000.
- 9.Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. А Казахстан 1998
- 10.Кульбаев Т, Хегай А Депортация. А Данекер 2000
- 11.Из истории поляков в Казахстане (1939-1956гг.).Сборник документов. А Казахстан 2000
- 12.Из истории немцев Казахстана (1921-1975гг.).Сборник документов А-М Готика 1997
- 13.Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: «Их надо депортировать».

Документы, факты, комментарии. М, Дружба народов 1992
14.Н.Ф. Бугай. Депортация народов Крыма. М, Инсан 2002
15.КРОМА ф 1987-кор, 1-тізбе, № 17-іс.
16.Қазақстан Республикасы Президентінің архиві 708-кор, 2-тізбе, № 1029-іс.

В статье рассматриваются вопросы демографического развития населения Западного Казахстана в годы Великой Отечественной войны.

This article is about some facts of demographic development of country citizens in Western Kazakhstan in 1941-1945

УДК 291.3 (574)

Ауанасова Б.М.

*старший преподаватель,
КазТЮУ*

АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ СВЯТЫХ МЕСТ В КАЗАХСТАНЕ В 1950-70-х гг.

Ислам обладает, как известно, рядом особенностей, отличающих его от других монотеистических религий. Одна из этих особенностей – направленность исламского вероучения на упорядочение и сакрализацию житейских данностей, на регуляцию поведения человека. Ислам не стремится преобразовать человеческую природу и не противопоставляет ей иные высшие ценности. В этом смысле он ближе, чем другие мировые религии, к реальности, к земной жизни, которая не игнорируется, а наоборот стремится упорядочить, освятить нравственными законами.

В этическом плане моральные нормы, императивы шариата, мусульманские предписания построены так, что они воспринимаются вырастающими из реальных возможностей и желаний человека, способного понять и принять их. Более того, эти нормативы выступают в качестве варианта поведения, то есть как универсальные правила жизнеустройства, независимые от внешних причин.

В исламе, как и во всякой религии, важное место

отводится ритуалу. Культ оказывает определенное воздействие на социальное поведение верующих, формирует особый психологический стереотип, закладывает основы их мироощущения и мировоззрения. В рамках шариата происходит регулирование публичного и частного права, закрепление правил гигиены, регламентация практически всех сторон повседневного быта.

Ислам в Казахстане, как и в других странах Центральной Азии, имеет свои отличительные черты, порожденные как спецификой ислама в целом, так и исключительно местными реалиями: этнической культурой, традиционными религиозными воззрениями, социальными и правовыми институтами.

Несмотря на то, что ислам на протяжении всей своей истории стремится вытеснить элементы доисламских мировоззренческих традиций и обрядности, у многих народов он на протяжении веков сосуществует с разной степенью взаимодействия с местными воззрениями и культами [1].

Тесное переплетение обрядов этнического характера и происхождения с исламскими обрядами, распространенными во всем мусульманском мире, чрезвычайно характерно для традиционной семейно-бытовой культуры и обрядности казахов.

Выделить в этой синкретической ритуальной системе чисто религиозный (мусульманский) и чисто этнический (казахский) компоненты, разграничить их практически невозможно. В порядке и названиях ритуальных действий, в их форме и содержании одновременно находили выражение и этнический конфессиональный характер, и социально-правовой статус казахской общины, и определенный тип культуры, занимавшей свое особое место в культуре народов СССР.

На территории Казахстана мусульманская обрядность не проникла глубоко в быт народа. Лишь самые значительные, такие как венчание, похороны и т.п. смогли укрепиться в жизни коренного населения. Однако под воздействием советской идеологии и эти обычаи постепенно исчезали либо видоизменялись.

Стержнем разноликого ислама выступали общие принципы как на уровне догматического богословия – пять «столпов» ислама, религиозные обязанности, сфокусированные, главным образом, на обрядности и нормах религиозной жизни: 1) аш-шахада – исповедание веры, содержащей в себе два основных

догмата: исповедание единобожия (ат-таухид) и признание пророческой миссии пророка Мухаммеда (ан-нубувва); 2) ас-салат (молитва); 3) ас-саум (пост); 4) аз-закат (налог в пользу бедных); 5) ал-хадж (паломничество), - так и на уровне социальной практики.

Ведущим течением ислама в нашей республике является суннизм ханафитского мазхаба. При этом суннизм ханафитского мазхаба в республике имеет определенную культурно-национальную специфику. Он оказался тесно связанным с тенгрианством и культом предков, суфизмом и поклонением святым местам. Следует отметить, что паломничество к могилам религиозно-родовых авторитетов, поклонение кому бы то ни было, кроме Аллаха, является нарушением норм ортодоксального ислама. Однако запрет на почитание святых выполняется в исламском мире практически только в Саудовской Аравии, в других мусульманских странах существуют самые разнообразные формы такого почитания.

В дословном переводе с арабского языка слово «мазар» означает «посещаемое место», иначе говоря, место, которое посещают, потому что его почитают. Если мечеть представляет официальный мусульманский культ, то мазар в той или иной форме существовал у казахов и ранее. В основе своей мазары возникли задолго до распространения ислама в Казахстане. Впоследствии по мере распространения и укоренения мусульманской религии исторические события и судьбы деятелей ислама накладывали свой отпечаток - значение мазаров в народном сознании переосмыслилось. Бытовавшее ранее почитание в качестве целительных камней, деревьев, источников, связанных с именами каких-либо деятелей, то есть идолопоклонников, было запрещено исламом. Стали возникать и новые мазары - ими делались могилы суфийских шейхов или же родоначальники родов. Над могилами реально существовавших или мифических персонажей возводятся надгробия, а над ними, в свою очередь - мавзолеи. Из последних наиболее почитаемыми являются мавзолей Ходжи Ахмеда Ясави, мечеть Баб-Араб, мечеть Бекет-Ата, мавзолей Арыстан-баба, мавзолей Айша-биби и др.

Многие жители современного Казахстана до сих пор верят в то, что посещение мазаров и молитва, обращенная к их «хозяевам», то есть духам святых, обитающих в них, способны

исполнить желания просящего: помочь исцелиться от болезни, родить ребенка, одолеть недоброжелателей, вырастить хороший урожай и выгодно продать его. Ведает тем или иным мазаром старец. Некоторые мазары (в особенности те, которые возникли на могилах суфийских шейхов) связаны с деятельностью суфийских братств. Помимо индивидуальных посещений и молений там устраиваются коллективные культовые действия, радения (так называемые зикры) поминовения Аллаха и святого, над чьей могилой проводится обряд.

Посещение святых мест Туркестана в сознании верующих приравнивается к совершению малого хаджа. Вокруг многих святых мест были построены специальные жилые помещения для паломников. При этом посещение того или иного святого места зависит от характера прошения, с которым паломник приходит к нему. Так, например, мавзолей Айша-биби - место, особо почитаемое бесплодными женщинами, которые просят даровать им детей. Подземная мечеть Бекет-Ата имеет пророческую направленность. [2].

По мнению Р. М. Мустафиной мусульманский культ святых, занимающий важное место в религиозной жизни многих народов, в том числе у казахов, является одной из наиболее характерных черт бытового ислама [1].

В ходе антирелигиозных кампаний известную роль отводили борьбе со святыми местами. Наиболее прославленные из них и ценные, в архитектурном плане, передавали в ведомство министерств культуры или архитектуры. Мавзолей Ахмеда Ясави стал музеем с атеистическим уклоном. Мавзолей Карахана в г.Джамбул также был превращен в научно-атеистический отдел краеведческого музея. За 11 месяцев 1960 года его посетили 20.600 чел. [3].

«Богатой» на святые места областью считалась Южно-Казахстанская область. Так, к наиболее почитаемым святым местам в ЮКО относились:

1. Мавзолей Ходжа Ахмета Ясави в г. Туркестан.
2. Мазар Арслан-Баб в Шаульдерском районе.
3. Мазар Укаш-Ата в горах Каратау в Туркестанском районе.
4. Мазар Ибрагим-Ата в Сайрамском районе.
5. Мазар Хусанн-Газн-Байдауи в Сайрамском районе.
6. Мазар Карашаш-Ана в Сайрамском районе.
7. Мазар Мирали-Баб в Сайрамском районе.

8. Минарет Хызыр Пайгамбар в Сайрамском районе
9. Мазар Ходжа-Гали в Сайрамском районе.
10. Мазар Абдил-Газиз-Баб в Сайрамском районе.
11. Мазар Баба-Дарьюш в г. Чимкенте.
12. Мазар Кошкар-Ата в г. Чимкенте.
13. Мазар Исмаил-Ата в Каратаасском районе.
14. Мавзолей-мечеть Узун-Ата в Пахта-Аральском районе.
15. Мазар Асык-Ата в Кировском районе.
16. Мазар Батыр-Ата в Арысском районе [4].

Имелись объекты паломничества в Алматинской, Джамбульской и Мангышлакской областях. Существуют факты паломничества к святой могиле или роднику, о святых местах упоминается в отчетах агитработников.

В 50-70-х годах количество паломников к святым местам заметно снизилось. Посещения святых мест были лишь по праздникам религиозного характера. Издержками борьбы с религией можно назвать то обстоятельство, что святые места республики практически не исследовались, отсутствовала какая-либо карта их размещения, происхождения и т.п.

Количество святых мест в республике в интересующий период колебалось: в 1970 году – 20, в 1974 году – 27, в 1979 году – 11 и т.д. [5]. Возникает вопрос: почему число святынь постоянно менялось? Единственно разумный ответ лежит, на наш взгляд, в сумме активности верующих и действий властей.

На посещение верующими святых мест происходила ответная реакция властей, в результате старались ликвидировать паломничество либо святое место. Например, в Павлодарской области: «в статотчетах указано 3 святых места, но туда в данное время никто не ходит. Было время – ходили, когда там жили отшельники, но они умерли, и хождение прекратилось. Было паломничество к могиле М.Копеева в Баян-Аульском районе, сейчас туда никто не ходит, потому что могила была закрыта, засыпали землей, поэтому не стала представлять интереса, как для верующих, так и неверующих» [6].

Литература

- 1 Мустафина Р.М. Бытовой ислам у казахов (XIX-XX вв.) (историко-этнографическое исследование). Автореферат дисс. док. ист. наук. - Алматы, 2006, с.3.
- 2 Иванов В.А., Трофимов Я.Ф. Религии в Казахстане.

Справочник. - Алматы, 2003 с.37.

3 АП РК д.708, о.34, д.1652, л.2.

4 ГА ЮКО ф. 1353, д. 29, лл. 41-45.

5 ЦГА РК ф.2079, д.264, л.92.

6 Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье. 1919-1991 / Сост. Болтина В.Д., Шевелева А.В. - Павлодар, 2001, с.333.

Бұл мақалада Қазақстанның 1950-70 ж.ж. әулие жерлерінің жағдайы, олардың мұсылман салт-дәстүрлерінде алатын орны мен маңызы ашылған. Осы мәселені зерттей отырып, автор Оңтүстік Қазақстан облысының әулие жерлерінің санын және олардың жағдайын көрсетеді.

In this article the author speaks on the condition of magic places in 1950-70th in Kazakhstan. Researching the given problem the author marks the situation of magic places in South Kazakhstan region.

ӘОЖ 347.173(574.1) «18»

Ж.А.Ғанибаева

аға оқытушы,

Ақтөбе МПУ

**БАТЫС ҚАЗАҚСТАН
ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ
ХІХ Ғ. АЯҒЫ - ХХ Ғ. БАС.
ДИНАМИКАЛЫҚ ДАМУ
КӨРСЕТКІШІ**

Астана қаласы материалдарының негізінде

Егеменді Қазақстанның қазіргі тарихи даму барысында халықтың өсіп-өну динамикасына үлкен маңыз берілуде. Демографиялық үрдістер мен факторлар - қоғамның қазіргі дамуы мен болашағын болжау үшін қажет.

Мақала арқауы ХХ ғасыр басындағы өз жерінде үлес салмағы азайған қазақтар туралы болмақ.

Қазақстанның этникалық картасы ХХ ғасырдың басында көп ұлттылығымен ерекшеленеді. Өлке халқының соның ішінде Батыс Қазақстан жерін мекен еткен алтай тілдік семьясына жататын татар, башқұрт, түркімен, ал үнді - европалық тілдік семьясына жататын славян халқының өкілдері орыс, украин, белорус, поляк, герман тобы немістер де, орал тілдік семьясына

жататын мордвалар мекен етті. Халықтың басым көпшілігін құраған казактар 1897 жылы Бүкіл ресейлік халық санағы бойынша Қазақстанның қазіргі территориясында 3.392.751. казак тұрды, яғни өлке халқының 81,7-н % құрады. Батыс Қазақстанда 938,0 казак, яғни аймақ халқының 82,1%, жалпы халық саны 1,142 мың адам тұрды./Кесте №1/(1)

Аймақтың XIX ғасырдың 70-90 жылдарында демографиялық даму көрсеткіші кейінгі жылдармен салыстырғанда қолайлы болды.

**Батыс Қазақстан аумағындағы қазақтардың қоныстануы
(1897 жс.)**

№1 кесте

Облыс. уезд	Жалпы жер көлемі, шаршы м.	Жалпы халық саны	Қазақтар	Үлес салмағы
Орал облысы	284.411.8	645.121	460.173	71.3
Орал уезі	46315.1	293619	150.901	51.3
Гурьев уезі	58 243.1	86 758	70921	81.7
Лбищенск	62 071.6	169673	144257	85.0
Темір	117 836.0	95 071	94094	98.9
Ақтөбе уезі	50 360.0	115 215	109585	95.1
Ырғыз уезі	128.660	98 097	97 149	98.4
Манғышлак	190.200 0	68555	63795	93.1
Ішкі Орда	70.781.0	214796	207299	96.5
Барлығы:	724.412.8	1.141.784	938.001	82.1

**1870 – 1897 ж.ж. Батыс Қазақстанның саны мен үлес
салмағындағы өзгерістер**

№2 кесте

Облыс. уезд	Жалпы саны		Үлес салмағы		өсім
	1870 ж.	1897 ж.	1870 ж.	1897 ж.	
Орал облысы	261.7	460.2	75.47	71.30	-4.14
Орал уезі	85.6	150.9	57.99	51.39	-6.60
Лбищенский	88.1	144.3	84.96	85.02	+0.05
Гурьев уезі	40.6	70.9	85.38	81.74	-3.65
Темір уезі	47.4	94.1	98.89	98.9	+0.08
Ақтөбе уезі	79.6	109.6	100.0	95.11	-4.89
Ырғыз	85.0	97.1	98.92	98.43	-0.49
Манғышлак	31.8	63.8	88.97	93.06	+4.09
Ішкі Орда	154.5	207.2	99.22	96.52	-3.48
Барлығы:	612.600	938.001	88.00	82.10	-5.90

**1915 -1917 жж. Батыс Қазақстан қазақтарының саны
мен үлес салмағындағы өзгерістер**

№3 кесте

Облыс, уезд	1915 ж.		1916 ж.		1917 ж.	
	саны	үлесі %	саны	үлесі %	Саны	үлесі %
Ақтобе уезі	126.9	52.4	133.9	57.4	133.9	57.4
Ырғыз уезі	117.3	97.0	112.0	96.9	112.0	96.9
Орал облысы	481.9	55.6	440.6	52.6	440.6	52.0
Орал уезі	77.6	24.3	78.4	25.3	78.4	25.3
Лбищенский	133.3	63.5	108.8	53.2	108.8	53.2
Гурьев уезі	125.0	77.0	125.0	79.4	125.0	79.4
Темір уезі	146.0	83.11	128.4	77.0	128.4	77.0
Манғышлак	72.4	89.9	72.4	89.95	73.1	82.77
Ішкі Орда	329.5	98.3	251.1		242.7	
Барлығы:	1.128.000	68.0	1.010		1.002	

1897 жылы халықтың 81,7% құраған казактар, 1915 жылы 63,1%, 1917 жылы 59,8 % болды.(2) \Кесте № 2,3\.

Енді жағдайдың бірнеше себептеріне тоқталайық. XIX ғасырдың 70-80 жылдарында патша үкіметі Ресейдегі аграрлық мәселені шешпек болып, қоныстандыру саясатын жүргізді.Қазақстанға қоныс аудару XIX ғасырдың 70-80 жылдарында басталып, XX ғасырдың басында жаппай қоныс аудару етек алды, яғни Ресейдің европалық бөлігінен, әсіресе Еділ бойы, Украина Ресейдің қара топырақты аудандарынан, Орал және Сібірден шаруалар көшіп келіп жатты.

Патша үкіметі заңды түрде казак жерлерін мемлекеттің меншігі деп жариялай отырып, жергілікті халықтың пайдаланып отырған жерлерін тартып алып, өздерін құнарсыз, жарамсыз аймақтарға ығыстырды, соның салдарынан халық аштыққа ұшырады, саны азайды.

XIX ғасырдың аяғына қарай өлкенің төрт облысынан 14 млн. десятина жер, яғни өлке жерінің 8,2 % құраған құнарлы аумақ келімсектерге берілді (3). Қоныс аударуға бірнеше дайындық шаралары жүргіліп, Ф.Щербина, М.Т. Кузнецов және П.Скрыплева, П.Румянцев басқарған экспедициялар казак даласына «артық жерлерді» анықтау үшін аттандырылды. 1897-1916 жылға дейін Қазақстанның төрт

далалық облыстарына 1,140000 мың адам қоныстанды. Мигранттардың басым бөлігі 731,500 (47%) Ақмола облысына, Торғай облысына 199 мың адам (17,5%) және Орал облысына 82 мың адам (7,2 %) қоныстанды (4). 1899 жылдан 1902 жылға дейін Ақтөбе уезінде 15 поселке пайда болды, ал 1904 ж. Торғай облысына ресми түрде қоныстанушыларға рұқсат берілуі, олардың осы облысқа ағылып келуіне мүмкіндік берді. Алғашқы қоныстанушылар Торғай облысына XIX ғасырдың 70-жылдарында келді. Олардың саны 1894 жылы 16 мың адамға жетті, ал 1896 жылдан 1905 жылға дейін 60.018 шаруа тұрды (5). Ал 1907-1912 жылға дейін осы облыста 181 қоныс аударушылар поселкілері пайда болып 116,700 адам келді, 1897-1916 жылдар аралығында қоныс аударушылар жалпы халықтың 58,6 % құраған еді. (6) Біз қарастырып отырған кезеңде 1897-1917 жылдары санақ бойынша қазақтардың шетелге эмиграциясы болмаған, сондықтан да олардың үлес салмағының төмендеуі тек қана табиғи өсімнің төмен деңгейімен түсіндіріледі.

Санақ мәліметтеріндегі халықтың табиғи өсімінің төмендеуі қазақ халқының ауыр экономикалық және әлеуметтік жағдайы, жергілікті ұлт өкілдеріне дәрігерлік – медициналық көмектің жеткіліксіздігі еді. Халық арасында таралған тырысқақ, шешек, сүзек секілді жұқпалы аурулардың кең таралуы, халық санына әсер ететіні сөзсіз. Жаппай тарайтын жұқпалы аурулар халықтың өлім көрсеткішіне әсер етті. 1897 ж бірінші санақ материалдарына қарағанда XIX ғасырдың аяғында бір азаматтық дәрігерге 113 922 адамнан келді (7). Медициналық мекемелердің саны жағынан Қазақстан 1913 жылы соңғы орындардың бірін иеленді. Эпидемия, жұт, қуаңшылық дәулетті, ауқатты отбасылардың өзінің шаруашылығын ойсыратып кетіп отырды. 1913 ж Қазақстанда туу көрсеткіші 44,8% және өлімде жоғары 28,9 %, табиғи өсім 15,9% болды.

Жергілікті тұрғындар санының төмендеуі ерлер мен әйелдердің сандық қатынасына да байланысты болды. Бірінші Ресейлік халық санағы бойынша 100 еркекке 85-87 әйелден келді. Мысалы, Торғай облысында 1000 еркекке 905 әйелден келді (8). Осы жерде жергілікті халықтың туу көрсеткішімен некелесу факторлары да маңызды. Халық арасында кең таралған қалың мал төлеу дәстүрі, ер азаматтардың қызға берілетін қалың малды төлей алмау себебінен некеге отыра алмады. Ең

аз дегенде қалың малға 15-20 бас мал және 150-200 сом ақша керек болды. Сондықтан да көптеген ер адамдар 30-40 жасында үйленді. Сонымен бірге казак жанұяларында ерте кезден (бала кезден) некеге тұру факторлары жиі кездеседі. Мысалы, Торғай облысында некеге 10 жастан тұрған (14 еркек ұл және 30 қыз бала), 10-12 жаста 113 адам (27 жасөспірім және 86 қыз бала), 13-14 жастағы 495 адам (50 ер бала және 436 қыз бала) тіркелген (9). Қазактар арасында бала кезінде қайтыс болу жиі кездеседі. Революцияға дейін Қазақстанда дүниеге келгендердің 43 % бес жасқа дейінгі уақытта қайтыс болды.

Жергілікті халық саналатын казактарды жыныс жас жағына қарай салыстыратын болсақ ерлердің әйелдерге қарағанда саны басым болды. Торғай облысында 50-59 жас аралығында 1000 ер адамға 797 әйелден келді, оның себебі әйелдерге қарағанда ер адамдар мықты, шыдамды келеді және казак әйелдері үй шаруашылығын ғана емес, жалпы шаруашылықты жүргізуге ат салысады, олардың әлеуметтік жағдайлары төмен еді. Орыс халқының саны өлкемізде 1897- 1911 жылдары Орал облысында 163.910 адамнан 297.711 адамға, Торғай облысында 35.028 адамнан 235.480 адамға, Маңғыстау өлкесінде 33.273 –ден 41.671 адамға өсті.(10)

Қазак халқының 1897-1917 жылдар аралығындағы сандық динамикасына талдау жасағанда мынадай қорытынды жасауға болады:

- біріншіден, жергілікті тұрғындардың яғни казактардың барлық облыстарда өсуі байқалады. Мысалы, Орал облысында 460 200 – ден 481,900 адамға дейін, Торғай облысында 410,900 –ден 509 000 адамға дейін саны өсті. Біз қарастырып отырған кезеңде казактардың өсімі табиғи факторлардың есебінен баяу қарқынмен өсті;

- екіншіден, жалпы абсолюттік сандық көрсеткіштің өсуіне қарамастан жалпы халық санына шаққанда казактардың үлестік салмағы азайған. Торғай облысында 22,4%, яғни 90,6% -дан 58,2% -ға дейін, Орал облысында 18,8 %, яғни, 71,3% -ден 52,5 % -ға дейін қысқарады. Ақтөбе уезінде 37,7%, яғни 95,1 % – ден 57,4 % -ға, Орал уезінде 26,0% , яғни 51,3 %–дан 26,0 % - ға, Темір уезінде 21,9 -ға 98,9%-дан 77,0% -ға Лбищенск уезінде 31,8%, яғни 85,0 %- дан 53,2 %-ға кеміді. Қазактардың жалпы үлестік салмағы 63% төмендеді.

1915-1917 жылдары Қазақстанда және Орта Азияда

казактар саны 4.753,8 мың адамнан 4,061,3 мың адамға және үлестік салмағы 2,69 % –дан 2,30% кеміді. Мұндай сандық көрсеткішке 1916 жылғы Қазақстан мен Орта Азиядағы ұлт - азаттық көтеріліс және көтеріліске қатысушылардың бірсыпырасының Қазақстаннан тыс жерлерге көшіп кету себебі болды. Сонымен бірге 1916 -1917 жылдарда казактар санының кему себебіне, бірінші дүние жүзілік соғыс пен өмір сүру деңгейінің төмендігі де әсер етті.

Қазақтар арасындағы демографиялық жағдайдың төмендеуі, бірінші кезекте оның табиғи өсуінің төмен болуымен түсіндіріледі яғни, бала туудың адам өлімінен басымдық деңгейде болуы. Қазақтарда табиғи өсім орыстар мен украиндарға карағанда 1909 жылы 2,6 есе, 1910 жылы 5,1 есе, 1914 жылы - 3,5 есе төмен болды. әсіресе балалардың арасында өлім – жітім жоғары болды.

Сөйтіп, XIX ғасырдың аяғымен XX ғасыр басында казактардың негізгі көпшілігі яғни 70% өлкенің екі аймағында, оның оңтүстігімен батысында шоғырланды. Оңтүстік облыстар Сырдария және Жетісу облыстарында 1897 жылы 1,2 миллион казак (Сырдария облысында 709 мың және Жетісу облысында 515 мың) тұрды. Бұл өлкедегі байырғы казак халқының үлесі 36,0% (20,8% және 15,2%) болды, ал 1917 жылы да осы аймақтағы казактардың үлес салмағы нақ сол деңгейде қалды деуге болады - 34,3 % (яғни 24,4 және 13,9 %). Ал батыс облыстарда 1915 жылы 1,128000 дейін казак тұрды. Батыс аймактар Торғай, Орал, Ішкі Орда және Маңғыстау өлкесінде 1897 жылы – 34,8%, ал 1917 жылы – 35,4% болды.

Өткен тарихымыздың куәгерлері кешегі казактардың әлеуметтік, демографиялық, тарихи даму сипатын білмей бүгінгі тарихи өрлеуімізге объективті баға бере алмаймыз. Сондықтан да дәстүрлі демографиялық даму жолында басқа ұлт өкілдері сияқты казактар да тарихи оқиғаларға куә бола отырып, тәуелсіз мемлекет халқына айналды.

Әдебиет

1. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Вып VII Наличное население обоего пола по уездам с указанием числа лиц преобладающих родных языков. Спб., 1905. 10 б., 36-37 б; Уральская область. Спб., 1904, вып.88, 1-3, Тургайская область Спб .,1904, Вып 87, 1-3 б, Закаспийская

- область. Спб., 1904, Вып 82,1-3 б; Астраханская губерния. Спб., 1904 / Вып II, тетр 2,4 б. Сдыков М.Н. История населения Западного Казахстана. -А., 2004. с171,179.
2. Обзор Тургайской области за 1915 г. – Оренбург, 1916 г. - с 8. Обзор Уральской области за 1915 г. Уральск, 1916.- с 2-3. Обзор Закаспийской области за 1911 г. Ашхабад, 1910. -с2. Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1917г. по 57 губерниям и областям. М., 1923. 2-213б. Предварительные итоги сельскохозяйственной переписи 1916г., Пг., 1917 Вып. 2., 4-75 б.
 3. История Казахстана :Учебное пособие. \Масанов Н.Э. и др. - А., 2001., с 245б.
 4. Сонда. 246 б.
 5. Тресвятский В. Материалы по земельному вопросу в Азиатский России. \ Степной край. Спб 1917., 37б.
 6. Бекмаханова Н.Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-годы XIX -1917г)
 7. Алексеев Н.В. Население дореволюционного Казахстана (численность, размещение, состав, 1870-1914 гг.) А., 1981. 57 б.
 8. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Вып 37. Тургайская область. Спб 1904, VI б.
 9. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Вып 37. Тургайская область Спб 1904, VIII б.
 10. Азиатская Россия. Том I. Люди и порядки за Уралом., Спб. 1914., с. 79-80. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Т. XIX Туркестанский край. Спб., 1913. 113 б.

В статье дается анализ численности и удельного веса казахов Западного Казахстана и приводятся главные причины их изменения.

The article deals with the population number in West Kazakhstan at the end of XIX – beginning of XX centuries. It shows Kazakhs growth on the area geographical settlement in 1897-1917.

УДК 903/904 (574)

Досымбаева А.
к.и.н.,
институт археологии
им. А.Х.Маргулана
зав. отделом
«Тюркское наследие»

КУЛЬТОВЫЕ МЕМОРИАЛЫ ТЮРКСКОГО СВЯТИЛИЩА ЖАЙСАН

Памятники многоуровневого и многосоставного тюркского святилища Жайсан расположены в бассейне реки Чу на территории Жамбылской области. Археологические исследования по изучению культурного наследия тюркских кочевников начаты в 2001 году. По данным на 2005 год в составе святилища открыто 27 культово-мемориальных комплексов, каждый из которых состоит из десятков погребальных и культовых сооружений. В расположении основного количества памятников на гребнях саев долины Жайсан отмечается общая закономерность, выраженная в планиметрии памятников: погребальные сооружения находятся в западной части, а ритуальные конструкции в восточной части комплексов. В редких случаях ограды выявлены среди курганных групп или же с западной стороны от мемориальных комплексов. Исключения в планиграфии расположения на местности зафиксированы на памятнике Жайсан 14 (рисунок 1. 1), на котором ритуальный комплекс сооружен к северо-западу от кургана и на Жайсан 26, состоящего из одного кургана и ограды с изваяниями. Соотношение сооружений в расположении на местности на Жайсан 26 прямо противоположно, курган сооружен на восток от ритуальной конструкции.

Раскопками изучены мемориалы на памятниках Жайсан 1, 2, Жайсан 4 (ограды 1, 2), Жайсан 6 (ограды 1, 2), Жайсан 10, 11, 12, Жайсан 14. Основу всех типов ритуальных сооружений составляет конструкция – ограда, подчетырехугольная в плане, сооруженная из каменных плит, поставленных вертикально на ребро или удлиненных брусковидной формы блоков, положенных на одну из боковых граней (рисунок 1, 2). В случаях, когда ограды состоят из нескольких секций, общим

планиметрическим признаком, характерным для всех типов сооружений, является способ ориентации оград длинными сторонами по оси север-юг и/или с небольшим отклонением на север-юг. Площадь внутри стен ограда заполнена колотым камнем, иногда камнем выложено и пространство за оградой по периметру, снаружи. В каждой из оград, одиночных, парных и многосекционных, в заполнении среди камней обязательно присутствуют куски камней белого цвета – мрамора. В “главных”, больших по размеру оградах, мраморные камни очень большие. Все сложные ритуальные конструкции, состоящие из двух и более оград, не имеют общих стен, промежутки между сооружениями заполнены мелким, колотым камнем. Непосредственно с описываемым видом ритуальной конструкции связан памятный, вертикально установленный столб – стела и/или парные стелы, стела и каменное изваяние, установленные с восточной стороны сооружения и/или в центре ограда. На некоторых памятниках стела сочетается с изваянием и статуя на них стоит за пределами ограда, с восточной стороны, лицом на восток. Положение каждого из них на конструкции различно. Все памятники монументального искусства святилища Жайсан изготовлены из гранита.

Наиболее ярким и примечательным мемориалом описываемого нами святилища, структурные элементы которого позволяют отнести его к разряду сооружений тюркской элиты является комплекс Жайсан 14 с тремя изваяниями (рисунок 1). На памятнике две мужские скульптуры установлены с восточной стороны крайних оград, а женская статуя стоит с восточной стороны центральной ограда. Стилистические приемы, использованные мастером при ваянии портрета человека (волосы, разделенные на прямой пробор, брови, нос, усы, борода), одежда и символы-атрибуты: сосуд, пояс, кинжал, серьги, изображенные на статуе выдержаны в строгом соответствии с требованиями изобразительного канона монументальной скульптуры тюркских кочевников (к техническим приемам относится не только тщательная выбивка, но и последующая шлифовка). Близкие по типу мужские каменные изваяния изучены в Монголии, Туве, на Алтае, Южном Урале, Семипречье и Сары-Арке /Bayar, 1997, fig. 86; Грач, 1961, с. 59-66; Кубарев, 1984, сс. 20, 27, 29, 33, 36, 38, 40, рис. 4, 5, 6, 7, 8; Боталов, 1996, с. 226; Шер, 1966, табл. V, 21; VI, 28; XV, 61-63; XVI, 64, 70; XVII, 72-75; Маргулан, 2003,

рис. 20, 24, 89, 97, 121/. В системных классификациях исследователей, описываемая разновидность древнетюркской скульптуры, отнесена к типу изваяний с сосудом в одной руке, но без оружия /Шер, 1966, с. 26; Кубарев, 1984, с. 20; Худяков, 2002, с. 93, рис. XXVII, 2; Ермоленко, 2004, с. 20-23/.

Все реалии, отображенные на изваянии 1, Жайсан 14 являются типичными и идентичны с теми, которые показаны на древнетюркской скульптуре Центральной Азии (рисунок 1, 3). К примеру, на изваяниях 198 и 199 из Кыпчаля (Алтай) изображены такие же кубки, гладкий пояс и пояс с прямоугольными накладками, кинжалы с изогнутой рукоятью /Кубарев, 1984, с. 212, табл. XXXIII/.

Серьги, в форме примыкающей к мочке уха шаровидной подвески, "воспроизводят широко распространенную форму золотых, чаще серебряных и бронзовых серег, с напаянным полным шариком (жемчужиной, стеклянной бусиной), имеющих иногда коническую или каплевидную подвеску" /Кубарев, 1984, с. 29/. Формы кувшинчиков с округлым, удлиненным туловом, с отогнутым горлом и конусовидным поддоном широко известны не только по изваяниям, но и дублируются находками из тюркских погребальных памятников восточного ареала /В.Д. Кубарев, 1984, рис. изваяний №№ 143, 198, 214, 215, 143/.

Тип овально рамчатой пряжки с подвижным язычком, изображенный на поясе, совместно с кинжалом, с изогнутой рукоятью, подвешенный параллельно поясу, также имеет широкий круг аналогий, и по мнению ряда авторов широко бытует в период VII- IX вв. /Распопова, 1965, 4, с. 78-91, рис. 1, 3 – 6, 17, с. 81-83; Ковалевская, 1979, с. 19-20, табл. IV, 11, 13; Кубарев, 1984, с. 40, рис. 8, 6 (левая сторона)/.

Волосы на статуе показаны таким образом, что разделенные на прямой пробор, на затылке они плавно переходят в форму распущенных по спине волос. Существование способа изображения волос, разделенных на прямой пробор известно по тюркским изваяниям Центральной Азии и Казахстана /Евтюхова, 1952, с. 104, рис. 61,1; Ермоленко, 2004, табл. 9,1/. От внимания китайского путешественника, паломника Сюань-цзяна не ускользнуло, что *растущие* волосы тюркского кагана были перехвачены на лбу лентой, а волосы сопровождавшей его свиты были заплетены в косы /Chavannes 1903, с. 194/. Тюрки из свиты царя на фресках Афрасиаба показаны с косами /Альбаум, 1975.

рис. 4, 28, 29; рис. 7, с. 38-42/. Заслуживает внимания и указ 612 года, одного из владетелей княжеств Турфанского оазиса (Восточный Туркестан), повелевшего жителям отказаться от следования тюркеским обычаям и "... расплести косы и уничтожить левую полу". Нормирование способов ношения прически, подтверждаемое законодательными актами однозначно свидетельствует, что факт ношения кос указывал на характер зависимого положения человека. В другом, не менее красноречивом сюжете из храма средневекового Пянджикента, на сцене, отображающей ритуал оплакивания покойника, "мужчины с явно выраженными тюркскими чертами лица" изображены с распущенными волосами. В этой же манере показаны волосы самого умершего /Беленицкий, 1954, I-XL, с. 34/. В связи со стилем изображения прически на изваянии I, распущенные волосы, разделенные на прямой пробор, совместно со всем набором атрибутов, изображенных на статуе, позволяют интерпретировать их в качестве одного из символов тюркской кочевой элиты. Возвращаясь к теме о косах, в которые заплетала свои волосы часть тюркского населения, надо напомнить, что этот тип прически редко изображался на изваяниях Алтая, Монголии /Чариков, 1979, 2, с. 180-181, рис. 2,3/.

Вероятно посредством изображения определенного способа укладки волос в памятниках традиционного, культового и светского искусства тюрки передавали информацию более значимую, нежели описание самобытного облика кочевника. Появление в традиционном изобразительном искусстве восточных тюрков манеры плетения волос в косы высвечивает одну из граней этнокультурной ситуации и способствует пониманию содержания и уровня социальных и политических взаимоотношений племен средневековых кочевников восточного и западного ареалов в новой исторической обстановке, сложившейся на земле Западного Тюркского каганата в VII-VIII вв.

Манерное оформление усов, показанных на изваянии I, в сочетании с бородкой, высеченной с особым изяществом, имеет сходство со стилем изображения таковых на многих тюркских статуях /Грач, 1961, с. 61-62; Маргулан, 2003, с. 40; рис. 88, 5; 89-1,2; 90-3,4; 92-2; 97; Ермоленко, 2004, с. 17, табл. 2-6,17/.

Социальное положение человека, изображенного на описываемой скульптуре показано и в форме верхней одежды, с

широкими лацканами воротников, ее нижней полы, манжетов рукавов. Сходной формы воротник выделен рельефом и на статуе из мемориала Теректы 2 (Жайсан 27). Прием изображения верхней одежды, способом рельефного выделения воротника, был широко распространен в изобразительном искусстве тюрков /Кубарев, 1984, 27; Маргулан, 2003, рис. 20 – 1,2; 89 – 1,2; 97; 121-4,5/. По мнению С.В.Кисилева, прототипами одежды, высеченной на тюркских статуях в виде рельефных, широких отложных воротников были дорогие шубы из ценного меха /Кисилев, 1951, с. 527/.

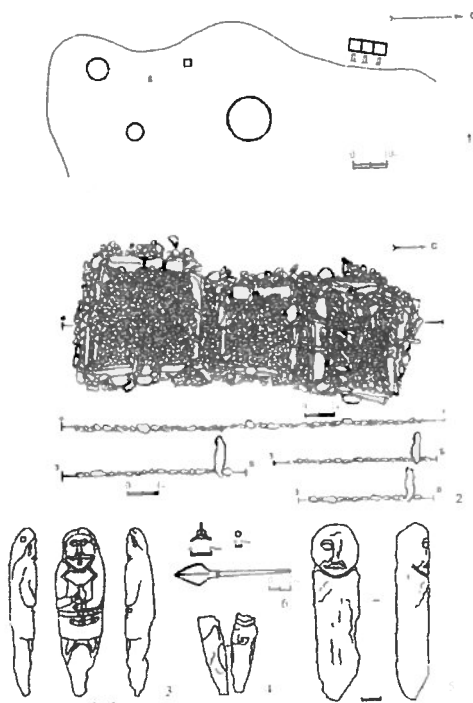

Рисунок 1. Культово мемориальный комплекс Жайсан 14

- 1 - план расположения памятника
- 2 - план и разрез ритуального сооружения
- 3 - изваяние 1. 4 - женское изваяние 2
- 5 - изваяние 3. 6 - наконечник стрелы.

Пристального внимания заслуживает поза изваяния 1, на которой мастером сделан специальный акцент. В правой.

полусогнутой на уровне пояса руке, на уровне груди изображен сосуд, а кисть также полусогнутой на уровне пояса левой руки, с изящно проработанными пальцами, покоится на животе (то же на изваянии, группы Теректы 2, памятника Жайсан 27. На скульптуре 1 из Жайсан 14 детально передано положение левой руки с кистью, которая приложена к животу, тщательно смоделированы пальцы обеих рук, вплоть до отшлифованных ногтей.

Ближайшие аналоги описываемому изваянию с типичной манерой изображения позы: сосуда в правой руке, левой – приложенной к животу, совместно с кинжалом, который подвешен параллельно поясу известны по материалам из Сары Арки, с территории Чуйского района Жамбылской области и статуе, опубликованной А.Н. Бернштамом /Маргулан, 2003, рис. 97; Чариков, 1980, рис. 1,5; Бернштам, 1943, табл. VI, 19/. В сходной манере изображены статуи из Монголии, на Алтае, Восточном Туркестане /Бауаг, 1997, р. 127, tabl. 86; Кубарев, 1984, табл. VII, 47; X, 71, 73; XIII, 87; XX, 120; XI, 134; XXV, 151; Худяков, 2002, рис. XXVII, 2/.

Анализ истоков изобразительной традиции, воплощенной в стиле и иконографии изваяний 1 из Жайсан 14 и из ограды 3 группы Теректы 2, уводит к статуарным образцам культового искусства племен сарматского круга с территории Западного Казахстана. Дело в том, что основным символом антропоморфных изваяний из родовых святилищ Байте III, Байте IV, Карамунке и Терен является кинжал, подвешенный параллельно поясу. Повторяющаяся поза полусогнутых на уровне пояса левых рук, приложенных к животу, с отчетливо выраженными пальцами на “сарматских” статуях, также как на описываемых нами изваяниях и других аналогичных тюркских скульптурах, могут свидетельствовать о семантическом сходстве идеи, нашедшей отражение в памятниках камнерезного искусства кочевников Евразии /Ольховский, 2005, илл.: 139, 1; 140 141; 142, 1; 143, 144, 1, 145; 146; 148; 149, 1; 150, 1; 151, 152/. Особого внимания заслуживает мнение В. Ольховского, о том, что прототипами байтинских антропоморфных статуй, внезапно появившихся в уже сформировавшемся виде могли быть и бегазы-дандыбаевские стелы и оленные камни /Ольховский, 2005, с. 149/.

Вторая оригинальная мужская скульптура мемориала Жайсан

14, стояла с восточной стороны северной ограды (рисунок 1, 5). Портрет изваяния высечен на стыке двух граней мощного гранитного монолита (высота 2,3 м). На статуе традиционный тюркский стиль усилен за счет применения специального технического приема, использованного при изготовлении портрета фигуры. Черты лица статуи расположенные на обеих гранях монолита и выбитые в технике глубокого рельефа переданы более чем отчетливо: выпученные глаза, широкий нос с ноздрями и усы, с закрученными вверх концами. Обращает на себя внимание суровое, эмоционально насыщенное выражение портрета образа, переданного в камне, "пристальный взгляд" скульптуры и невольное ощущение страха, возникающее при осмотре его. Посредством использования специфического приема высекания портрета на двух гранях монолита, ваятелю удавалось достигнуть передачи эмоционального состояния образа изваянного в камне человека.

Третье, женское изваяние из ритуального сооружения Жайсан 14 расположено с восточной стороны центральной ограды, между двумя мужскими и вдвое меньше их как по высоте, так и по объему (рисунок 1, 4). Голова статуи отбита, сохранились подбородок, шея. В левой полусогнутой руке, на уровне груди находится сосуд. В центре ограды с женским изваянием во время раскопок найден железный, трехлопастной, черешковый наконечник стрелы длиной 11 см (рисунок 1, 6). На конструкции 2 памятника Жайсан 1 наконечник стрелы также находился в центральной ограде. Экземпляр трехлопастного наконечника стрелы из центральной ограды Жайсан 14 является одной из широко распространенных форм и типичен для боевого комплекта кочевников VII–IX вв. /Худяков, 1986, с. 149; рис. 64,5; 2004, с. 57, рис. 41,2/. В связи с условиями находок наконечников стрел и закономерностью их расположения в единичном экземпляре, в центральной ограде мемориала Жайсан 1 и в ограде с женским изваянием, символический характер атрибутов вооружения захороненных в культовых сооружениях святилища Жайсан не вызывает сомнения.

Культово-мемориальный комплекс Жайсан 14 содержит максимальное количество структурных единиц, характеризующих его в качестве многоуровневого по своему составу и содержанию ритуального сооружения. Составляющие структуры мемориала Жайсан 14 показывают, что в состав

традиционного набора культового сооружения, характеризующего его как ритуальный храм, введены новые элементы. Наряду с отличиями, которые отражены в иконографии статуи, особенностью культового мемориала Жайсан 14 от широко известных ритуальных сооружений восточного ареала, является присутствие женской статуи, установленной между двумя мужскими скульптурами, отсутствие балбалов и наконечник стрелы из ограды с женским изваянием. Можно предположить связь этого феномена с идеологическими представлениями общества западных тюрков, характерной особенностью которого был высокий социальный статус женщины. На уровне традиционного культового искусства тюркских кочевников особое положение женщины нашло отражение в многочисленных женских скульптурах святилища Мерке, установленных на курганах рядом с мужскими изваяниями /Досымбаева, 2002, с. 41/. Парные мужские и женские фигуры изображены на стене парадного зала во дворце средневекового города в Отрарском оазисе, на территории Южного Казахстана /Байпаков, Терновская, 2005, с. 68, 70, рис. 34/.

В социально-экономическом контексте высокий статус женщины в Западном Тюркском каганате был узаконен правовыми нормами, о чем свидетельствует монетный чекан этого периода, с парным изображением кагана и катун /Смирнова, 1961, 4, с.55-70; Камышев, 1987, с. 37/. Традиция парного изображения катун рядом с каганом в нумизматических материалах основано на мифологеме единства двух начал, следование которому нашло отражение и в социально-политической структуре Тюркского каганата. В социальной структуре тюркского общества идея дуального устройства мира была возведена в ранг закона и образ катун, символизирующий соправительницу кагана, являлся олицетворением тюркской земли /Торланбаева, 2004, с. 191-214/. Возвращаясь к теме наконечника стрелы из ограды, сооруженной в честь женщины, статуя которой установлена в центре ритуального сооружения Жайсан 14, между двумя мужскими скульптурами, нельзя исключить семантическую и символическую связь между содержанием описываемого предмета, женской статуи и всех составляющих культового мемориала Жайсан 14 с культурными особенностями народа он ок будун/десяти стрел, исконно населявших земли в бассейне реки Чу.

Литература

1. Альбаум Л. И. Живопись Афраснаба. Ташкент: Изд-во. «Фан» Узбекской ССР. 1975. 112 с.
2. Байпаков К.М., Терновая Г.А. Религии и культы средневекового Казахстана и Семиречья (по материалам городища Куйрыктобе). Алматы, 2005. 235 с.
3. Беленицкий А.М. Живопись древнего Пянджикента. М. Изд-во АН СССР, 1954. 201 с.
4. Бернштам А.Н. Историко-культурное прошлое Северной Киргизии по материалам БЧК (Большой Чуйский канал). Фрунзе, 1943. 67 с.
5. Боталов С.Г. Каменные изваяния и жертвенно-поминальные комплексы Урало-Ишимского междуречья. Новое в археологии Южного Урала. Сб. научных трудов. Изд-во «Рифей», 1996. с. 210-244
6. Грач А.Д. Древнетюркские изваяния Тувы. М. Изд-во. Восточной литературы, 1961. 93 с.
7. Досымбаева А.М. Мерке – сакральная земля тюрок Жетысу. Изд-во «Сеним». Тараз, 2002. 107 с.
8. Евтюхова Л.А. Каменные изваяния Южной Сибири и Монголии. Материалы и исследования по археологии. М., 1952, № 24. с. 72-120.
9. Ермоленко Л.Н. Средневековые каменные изваяния казахстанских степей. Новосибирск, 2004. 128 с.
10. Камышев А.М. Раннесредневековый монетный комплекс Семиречья. Ташкент. Изд-во литературы и искусства им. Гафура Гуляма. 1987. 187 с.
11. Кисилев С.В. Древняя история Южной Сибири. М. Изд-во АН СССР, 1951. 642 с.
12. Ковалевская В.Б. Поясные наборы Евразии IV-IX вв. Пряжки. Археология СССР, САИ (Свод археологических источников). Вып. Е 1-2. М.: Наука, 1979. 57 с. Приложение с табл. 52 с.
13. Кубарев В.Д. Древнетюркские изваяния Алтая. Новосибирск, 1984. 230 с.
14. Маргулан А.Х. Каменные изваяния Улытау. Соч. т.3.4. 2003. 50 с. + вкл. 246 с.
15. Ольховский В.С. Монументальная скульптура населения западной части Евразийских степей эпохи раннего железа. М.: Наука, 2005. 299 с.
16. Распопова В.И. Поясной набор Согда. ж. Советская археология, 1965, № 4. с. 78-91.
17. Смирнова О.И. Заметки о среднеазиатской титулатуре (по монетным данным). ж. Этнография Востока. 1961. №4. с. 55-70.

18. Торланбаева К.У. Катун и сопранение (к вопросу о сопранении и его истоках). Историко-культурные взаимосвязи Ирана и Дашт-и-Кипчака в XIII-XVIII вв. 2004. с. 191-214.
19. Худяков Ю.С., Комиссаров С.А. Кочевая цивилизация Восточного Туркестана. Труды гуманитарного факультета Новосиб. гос. ун-та. Серия V. Учебно-методическое пособие. Новосибирск, 2002. 122 с. + I-XXXII.
20. Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск, 1986. с.
21. Худяков Ю.С. Древние тюрки на Енисее. Новосибирск. Изд-во Института археологии и этнографии Сибирского отделения Российской АН. 2004. 150 с.
22. Чариков А.А. О локальных особенностях каменных изваяний Казахстана. ж. Советская археология, 1979. № 1. с. 87-102
23. Чариков А.А. Новая серия каменных статуй из Семиречья. Средневековые древности Евразийских степей. М.: Наука, 1980. с. 213-236.
24. Шер Я.А. Каменные изваяния Семиречья. М.-Л. 1966. 138 с.
25. Bayar D. The Turkic stone statues of Central Mongolia. Ulan-bator, 1997.
26. Chavannes E. Documents sur les Toukue (Turcs) occidentaux. Recueillis et comments par Ed. Chavannes SPb. – (Сборник трудов орхонской экспедиции Вып. VI). СПб. 1903.

Мақала Шу өзені алабындағы Жайсан даласында орналасқан түркі көшпелілерінің Жайсан ғибадатханасындағы культтік – мемориалды ескерткіштерін зерттеу мәселесіне арналған. Ғибадатхана ескерткіштерін зерттеу негізінде автор зұрыптық құрылыстардың типологиялық классификациясын және монументалды өнер ескерткіштеріне стилистикалық талдауын жүргізеді.

The reports are dedicated of the study of Turkic memorials of Zhaysan sanctuaries that situated on the territory of Chu river basin. The results of typological classification of ritual constructions and style of the monuments of monumental art are sources to understanding of historical meaning of the monuments of Zhaysan sanctuaries in the system of the culture of Central Asians nomads.

Есимова А.Е.

*ст. преподаватель,
ЮКТУ им. М. Ауезова*

РАЗВИТИЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

На начало 2000-2001 учебного года в Республике Казахстан действовало 58 государственных и 112 негосударственных высших учебных заведений. численность студентов в них соответственно 313,8 и 126,9 тысячи человек. Наметившаяся в последние годы тенденция расширения сети высших учебных заведений и количества обучающихся студентов происходит за счет создания негосударственных учебных заведений, которые составляют 66 % от общего числа вузов республики, численность студентов частных учебных заведений в общей численности студентов равна 31,5 %, т.е. почти каждый третий. Анализ свидетельствует, что негосударственный сектор образования становится реальной силой на рынке образовательных услуг и составляет серьезную конкуренцию государственному сектору.

В развитых странах на 800 тысяч населения приходится в среднем один университет с контингентом 5-10 тысяч студентов. По мнению А.А.Кусанова, если Казахстану идти таким путем, то нужно всего приблизительно 20 университетов. Но он тут же оговаривается, что ввиду сложившейся в советский период практики создания узкопрофилированных вузов это неприемлемо и предлагает в странах СНГ комбинированную модель: в крупных городах сохранить сеть крупных университетов и профилирующих академий, а в каждой области создать один многопрофильный «универсальный» университет западного типа /1/. В принципе система высшего образования к этому и пришла. В настоящее время общепризнанным лидером в развитии университетского образования в целом, и в частности в области экономической теории, являются США (им принадлежит большая часть Нобелевских премий по экономике). Среди двенадцати наиболее выдающихся мировых университетов было названо восемь американских /2/.

В республике число студентов высших учебных заведений на

10 тысяч жителей за пять лет (1996-2000 гг.) увеличилось с 171 человека до 296, хотя это все же меньше, чем в развитых странах: в США – 333 (хотя это данные за 1995 год) человека. Только за период с 1979 по 1995 годы в США доля лиц, получивших среднее образование, возросла в структуре рабочей силы с 52 до 81,6%, а получивших законченное и незаконченное высшее образование – с 21 до 47,7 % /3/.

За последние годы наметилась устойчивая тенденция снижения численности студентов, обучающихся по инженерно-техническим и сельскохозяйственным специальностям, и увеличения численности по гуманитарным, экономическим, медицинским специальностям и специальностям образования, искусства и культуры. В целом на эти специальности в 2000-2001 учебном году приходилось 75 % общей численности, а в 1990-1991 учебном году – 55 %. Необходимо обратить внимание, что ажиотажный спрос на профессии юриста и экономиста, многие из получивших их оставались невостребованными на рынке труда, начал снижаться. Так, по данным Ассоциации учреждений образования в наборе 2001 года количество поданных заявлений на юриспруденцию сократилось по сравнению с набором 2000 года с 5426 до 5002, почти вдвое уменьшилось число поданных заявлений на специальности «экономика и менеджмент» (с 3558 до 1705), «таможенное дело» (с 3100 до 1750). Что чрезвычайно отрадно, каждый пятый абитуриент в 2001 году, а это 27931 человек, мечтают стать педагогами. Устойчиво растет интерес к таким перспективным специальностям, как «компьютерные системы и обработка информации», - соответственно с 1176 заявлений до 1735, на специальность «программное и информационное обеспечение вычислительной техники и сетей» - со 886 человек до 1054. Таким образом, становится очевидным довольно чуткая реакция на происходящие сдвиги в обществе, экономике и производстве. В то же время небезинтересен и опыт США, где численность экономистов-аналитиков, а также затраты на экономическую науку и контингента студентов и аспирантов в США в несколько раз выше, чем в других развитых странах мира, вместе взятых. С середины 70-х годов доля экономических профилей выросла с 12 до 25 % из всех, получивших в этой стране вузовский диплом, что означает решительный переход от технических к экономическим методам управления, резкий поворот к социальной ориентации экономики. Выпуск

экономистов в вузах США превышает потребность в них хозяйства страны. Экономическое образование в США в равной мере работает как на удовлетворение нужд в небольшом числе первоклассных профессионалов, так и на общее повышение качества человеческого капитала, усиление роли экономически грамотной кадровой прослойки во всех звеньях экономики.

По данным Министерства образования и науки РК, квалификационный состав кадров снизился в области как общественных и гуманитарных наук, физико-математических наук, так и химико-технологических наук. В 2000 году по сравнению с 1997 годом количество докторов и кандидатов наук в области общественных и гуманитарных наук сократилось с 317 до 252, в области физико-математических наук – с 278 до 260, в области химико-технологических наук – с 246 до 212. Также увеличивается доля ученых старше 50 лет /4/.

Падают доходы лиц с высшим образованием, понижаются стимулы получения глубоких, разносторонних знаний. Так, заработная плата в науке и научном обслуживании, которая еще в 1990 году превышала среднемесячную заработную плату по всей экономике на 17 %, в настоящее время составляет лишь 50 % о средней по республике. Все это привело к очевидным последствиям. Так, например, в республике наблюдается снижение уровня изобретательской активности, отсутствие среди ученых среднего и молодого поколений лауреатов престижных в мире премий и т.д. Увеличивается количество кандидатов и докторов наук, которые не работают в научно-исследовательских институтах и в высшем образовании, это чиновники. Кроме того, заведомо слабые работы вывозятся для защиты за пределы республики, что также отнюдь не повышает научный потенциал республики.

Таким образом, однозначно можно сделать вывод, что процветание нации определяется тремя решающими факторами: появлением научных открытий, квалификацией персонала и профессиональными знаниями. И мы согласны с мнением российских специалистов, которые, несмотря на более высокие (по сравнению с Казахстаном) показатели состояния технических вузов, программистского потенциала и существования положительных примеров в развитии наукоемкой сферы, назвали современное состояние образовательной системы «полной потерей ориентиров в образовании». Из-за провала в

образовании, связанного с периодом рыночных реформ, основная масса квалифицированных специалистов – это люди в возрасте 40 лет, за которыми следует 22-25-летние выпускники, тогда как группа зрелых и состоявшихся специалистов 30-ти лет практически отсутствует /5/.

Важнейшей качественной и количественной характеристикой человеческого капитала является его профессионально-квалификационный уровень. Инновационное производство увеличивает потребность в специалистах и повышает их удельный вес среди занятых на производстве. Например, для установки и подготовки к работе одного промышленного робота требуется два инженера, для обслуживания одной ЭВМ требуется от 1 до 7 программистов, 1-5 аналитиков и 1 до 5 операторов /6/. Инновационное производство повышает требования к квалификации специалистов, к их интеллектуальному уровню, наращивает творческий потенциал деятельности. По общепринятой схеме по уровню квалификации работники делятся на три категории. К первой относятся лица с наиболее высоким профессиональным и квалификационным статусом, предполагающим наличие высшего и среднего специального образования или трех-четырех, годичный курс официального производственного обучения после окончания средней школы. В эту группу входят специалисты всех отраслевых профилей, административно-управленческий персонал и рабочие высшей квалификации. Уровень образовательной подготовки колеблется в пределах 12,5-16,5 лет обучения. Это своеобразный «авангард» человеческого капитала.

Ко второй категории относятся лица, имеющие средний уровень подготовки, предполагающий наличие образования в объеме средней школы и в дополнение – курсы специального обучения, чаще всего сроком в несколько месяцев. В эту группу входят конторские и торговые служащие, фермеры, рабочие средней квалификации и часть работников сферы обслуживания. В основе характера их деятельности лежит известная функциональная ограниченность труда, определяемая данной технологией, конкретными шаблонами выполняемых операций, нормами обслуживания.

В третью категорию включаются лица, обладающие минимальной профессиональной подготовкой, осуществляемой на рабочем месте в течение нескольких дней или часов. Их труд

состоит, как правило, из рутинных, шаблонных операций, зачастую поддающихся механизации. Деятельность таких работников представляет низовые, наименее квалифицированные ячейки в системе общественного разделения труда.

Отечественная официальная статистика не обладает информацией о квалификационной структуре рабочей силы в республике, какова доля высококвалифицированных, среднеквалифицированных и неквалифицированных рабочих в промышленности. В целом изменения профессионально-квалификационной структуры в 90-е годы оцениваются как незначительные, что связано с медленно меняющейся структурой экономики. В США за 1979-1987 годы удельный вес квалифицированных работников вырос с 32,4 до 35,7 %, впервые превысив долю неквалифицированных (она снизилась с 41,3 до 34,2 %) в 90-е годы уже более половины вакансий были заполнены только квалифицированными кадрами. Процесс квалификационного развития привел к образованию особо квалифицированной рабочей элиты – так называемых золотых воротничков [7]. Особенно быстрыми темпами растет численность специалистов принципиально новых профессий, связанных с развитием научно-технического прогресса, – аналитиков систем, специалистов в области генной инженерии, инженеров по электронно-вычислительной технике. В то же время внедрение ЭВМ и иной информационной техники сокращает потребность в ряде категорий высококвалифицированных конторских служащих и низшего управленческого персонала, занятых сбором, систематизацией и первичной обработкой экономической информации. Доля представителей рабочих профессий составила в США в 1995 году около 25,0% рабочей силы. Еще одной укрупненной категорией рабочей силы, выделяемой американской статистикой, являются так называемые работники обслуживания. В 1995 году они составили 13,5 % рабочей силы страны [8].

Дальнейшее ускорение НТП, особенно на определенных ключевых позициях, порождает новые проблемы. Неравномерность сдвигов в структуре рабочей силы и структуре рабочих мест, в организации производства вызывает диспропорции между ними, проявляющиеся в нехватке кадров нужной квалификации на одних, как правило, наиболее прогрессивных направлениях при их избытке на других, что

сказывается на эффективности всего общественного производства. Например, как свидетельствуют результаты специального опроса среди директоров английских компаний различных отраслей, 28 % всех фирм в 1920 году испытывали серьезные трудности в подборе квалифицированных кадров (в 1985 г. - 20%, в 1980 г. - 8%). Аналогичные сведения имеются и по другим развитым странам. Так, по данным бюро трудоустройства США, причиной одной трети длительного времени незаполненных вакансий является отсутствие на рынке труда специалистов нужной квалификации /9/. Даже в Японии, с ее наиболее развитой системой образования и подготовки кадров, отмечается дефицит высококвалифицированных работников в передовых отраслях промышленности. Подавляющая часть западных экспертов и руководителей подчеркивают, что наличие соответствующим образом подготовленной рабочей силы – одно из основных условий успешного развития экономики. В связи с внедрением новейшей техники возникает необходимость в подготовке почти всех категорий занятых.

Состояние переподготовки кадров в Республике Казахстан на сегодняшний день такое же, как и во всех республиках бывшего СССР. Считаем, что вполне можно согласиться с оценкой, данной российской системе подготовки и переподготовки кадров, как кризисной /10/. Причины общеизвестны:

- во-первых, резкое сокращение финансирования сферы образования и обучения из государственного бюджета;
- во-вторых, сокращение возможностей предприятий выделять средства на подготовку и переподготовку кадров;
- в-третьих, невостребованность профессиональных знаний все большей части специалистов в связи с сокращением платежеспособного спроса на наукоемкую продукцию.

В различных учебных заведениях в декабре 2000 года проходили профессиональное обучение по направлению служб занятости в республике 0,9% от числа безработных, зарегистрированных на конец месяца (в декабре 1999 года – 0,8 %). Наибольшее количество переобученных безработных наблюдается в Молдове – 12,2 % от общего числа безработных и в России – 9,9 % /11/. За 1990-1991 годы обучались новым профессиям и повышали свою квалификацию на предприятиях, учреждениях, организациях и колхозах, а также были охвачены другими видами обучения 1777 тысячи человек в республике, что

составляет 11 % от всей численности населения. В США же различными курсами, включая обучение на рабочих местах, охвачены столько же людей, сколько учатся в американских четырехгодичных колледжах. В 1990 году в США переподготовку в компаниях прошли 62 % всех специалистов и техников, 50 % менеджеров, 37-40 % конторских служащих, 27 % квалифицированных рабочих /12/. Почти вся рабочая сила Японии проходит ежегодно переподготовку в своих фирмах. Издержки по профобразованию на японских заводах примерно втрое выше американских. Отличается и качественная сторона производственного обучения. В Японии оно ориентировано почти исключительно на приобретение конкретных знаний, «пригодных для данного случая» /13/.

Объективная необходимость систематического и целее направленного перелива капитала и изменения его качества в профессионально-квалифицированном разрезе связана с профессиональной мобильностью. Высокие темпы научно-технического прогресса ведут к быстрому моральному старению человеческого капитала. В среднем через 5 лет, а применительно к некоторым функциональным формам капитала и раньше, каждый участник общественного производства должен восстанавливать свою способность к труду, повышать свою квалификацию. В то же время в среднем один или два раза в течение своего производительного функционирования человеку придется формировать свои способности, заново исходя из изменившихся условий производства, то есть осуществлять переподготовку. Опыт бывших социалистических стран показывает, что при переходе к рынку с ростом уровня безработицы эффективность программ переподготовки закономерно снижается. Современные стратегии переобучения основываются на том, что наиболее эффективны вложения в общую подготовку, обеспечивающую гибкость и легкость ориентации в рыночных условиях, а не в конкретную профессиональную подготовку, которая быстро устаревает и дает отдачу только в определенном производственном процессе. Чем легче и быстрее реагируют работники на рыночные стимулы, тем точнее осуществляется «притирка» между требованиями производства и имеющимися запасами человеческого капитала, тем выше эффективность общественного производства.

Недостаточная связь рынка образовательных услуг и рынка

профессий, когда требования спроса на рынке труда слабо удовлетворяются рынком образовательных услуг, представляет собой еще одну проблему использования человеческого капитала. Современная система высшего и среднего профессионального образования и курсы по переподготовке недостаточно участвуют в процессе подготовки кадров не только под имеющееся производство, но также под его развитие. Зачастую молодые специалисты не готовы творчески применить теоретические знания на производстве, не говоря уже о самостоятельном творчестве. Немаловажное значение для оценки уровня развития человеческого капитала имеет состояние культуры в государстве. Чем более сложным является труд, выше уровень его интеллектуальности и творчества, тем более высокие требования предъявляются к уровню личности, культуре человека. Для инновационного производства культура человека впервые в истории развития общества становится материальной силой, выступает фактором роста производительности труда, повышения эффективности производства. Это связано, прежде всего, с преобладанием творческих начал в труде. Творческий же характер труда в качестве обязательного компонента имеет развитый культурный базис, без которого осуществляться не может. На сегодняшний день общая культура человека начинает играть все более значимую динамичную роль в структуре человеческого капитала. Возрастание и преобладание творческих начал в процессе труда объективно требует от человека овладения общей культурой, общечеловеческими ценностями. Общая культура человека является исходной основой для формирования у него культуры производства, потребления и быта. Не случайно студенты технических специальностей американских университетов изучают по выбору курсы психологии, морали, эстетики, истории искусств, литературы и другие. Это позволяет сформировать образное мышление, необходимое для творческой деятельности, а также организованность, дисциплинированность, без которых современное производство невозможно.

Опора на образованность общества, на качество человеческого капитала позволит Казахстану занять свое место в ряду государств, способных оказывать влияние на мировые процессы. В этой связи, высшее образование должно помочь республике ответить на вызовы, стоящие перед ней в социальной

и экономической сферах, в обеспечении национальной безопасности и укреплении институтов государства. Именно «социальный заказ» общества и государства будет определять направления развития и изменения системы высшего образования Казахстана в первом десятилетии XXI века.

Литература

1. Кусаинов А.А. Проблемы совершенствования системы образования Республики Казахстан. // Саясат. – 1995. - №6.-С.32-34.
2. Дерек Бок. Университеты и будущее Америки. / Пер. сангл. – М.: Изд-во Московского университета, 1993.-123 с.
3. Государство и рынок: американская модель. / Под. ред. Портного М.А., Супяна В.Б. – М.: Изд-во «Анкил», 1999. – 436 с.
4. Об итогах реализации программы фундаментальных исследований в 2000 году. Доклад Е.Е.Ергожина. – Алматы: РИО ВАК.2001. –5 с.
5. Найти средства гораздо легче, чем правильно их реализовать. Интервью председателя совета директоров технологической компании «Элвис +» А.Галицкого. // Рынок ценных бумаг. – 1999. - №15. -С. 54-55.
6. Ильинский И.В. Новые тенденции накопления и развития человеческого капитала в постиндустриальном обществе. / Экономическая теория и хозяйственная реформа (Научно-технический прогресс и эволюция человеческого капитала). Сборник научных трудов. Под ред. М.М.Критского СПб.: СПбГИЭАД 1995. – 125с.
7. Вильховченко Э.Д. Социально-профессиональное развитие человека в производстве передовых стран. // МЭИМО.- 1997. - №8. – С. 45-53.
8. Дерек Бок. Университеты и будущее Америки. С. 88.
9. Вишневская Н. Рынок труда – основные тенденции. // Тенденции мирового экономического развития. Приложение к журналу МЭИМО. Обзор за 1990 год и начало 1991 года. – 1991. – С. 15-29.
10. Гаузнер Н.Д., Иванов Н.П., Михина М.В. Стратегия развития человеческих ресурсов в условиях перехода к рынку. // МЭИМО. – 1992. №9. – С. 30-45.
11. Казахстан и страны СНГ. / Под ред. Смаилова А.А. – Алматы, 2001. №1 – 60 с.
12. Семенов А. Посттейлоризм и теория человеческого капитала. // МЭИМО. – 1995. - №9 – С. 20-36.
13. Там же. С.32.

Мақалада қазіргі кезеңдегі Қазақстан Республикасының жоғары білімінің даму мәселелері қаралады.

The article discloses peculiarities of modern high educational system in Kazakhstan Republic.

А.М.Еспенбетова

*оқытушы,
Ақтөбе МТИ*

**ҚАЗАҚ ЖЕРІНДЕГІ ӘКІМШІЛІК
МЕКЕМЕЛЕР МЕН БАСҚАРУ
ҰЙЫМДАРЫ
(XIX ғ. I жартысы)**

XIX ғ. патша әкіметінің Қазақстанда жүргізген әкімшілік-территориялық өзгерістері нәтижесінде казак қоғамының саяси, әлеуметтік, экономикалық құрылымы өзгерді, жаңа әкімшілік мекемелер мен басқару ұйымдары құрылды.

XIX ғасырдың 30-шы жылдарында үкіметтік билікті одан әрі орталықтандыруды және түпкілікті бақылауды күшейтуге күш салды. Әсіресе, Сібір генерал губернаторы, құпия кеңесші Спиранский негізін жасаған 1822 ж «Сібір Қырғыздары туралы Жарғы» далалық аудандарды басқару құрылымын өзгертіп жіберді. Патша әкіметі отарлық саясатын жүзеге асыруда жергілікті билеушілерге сүйенді. Орта жүзде, Кіші жүзде хандық билік жойылып, сұлтандар билігі орнады, яғни Орта жүзде - аға сұлтандар, Кіші жүзде сұлтан- билеушілер болды.

1822 жылғы «Сібір қырғыздары туралы Жарғы» бойынша казак даласы округке, округ болысқа, болыс ауылдарға бөлінді. 5-ші параграф бойынша төменгі әкімшілік бірлестігі ретінде ауыл өз құрамына 50 ден 70-ке дейінгі шанырақты біріктірді, осындай 10-12 ауылдан болыс құралды.(6-шы параграф), 10-15 болыстан округ калыптасты.(1)

Округтердің белгілі бір территориялары болды, оның үстіне 9 параграф бойынша көшпелілердің бір округтен екіншісіне өз еркімен ауысуы шектелді, ол үшін жергілікті бастықтардың рұқсаты талап етілді. Бұл жерді пайдаланудың дәстүрлі қауымдық-патриархаттық тәртібін қиратты. Ендігі жерде, казак ауылы тұрғындарына көрші округ қоныстарына кірмей, өзінің округтік аумағы шегінде ғана көшіп жүруіне рұқсат етілді.

Жарғының 15 параграфында округтердің жекелеген бөлімшелерін басқарудың жаңа тәртібі белгіленді. Ауылдарды ауыл старшындары, болыстарды - (16-шы параграф) болыс сұлтандары, округтерді - аға сұлтандар басқаратын

болды. 17 параграф бойынша сот мәселелерімен ауыл және болыс шегінде «би» деп аталған құрметті казактар айналысты. Ал, округты басқару үшін аға сұлтандар сайланып қойылды (18-параграф)(2,127)

Әрбір округте округтық приказ құрылды. Округтық приказдың өзінің штаттық кеңсесі, аудармашысы, тілмашы болды және полициялық, соттық билік құқығы болды. Округтың ішкі күзетін шекаралық казактардан құрылған команда құрды. Қажет бола қойған жағдайда команданың бір бөлігі болыстарға жіберілді. Приказға аға сұлтанның төрағалық етуімен облыстық бастықтың анықтауымен екі ресей заседателі және сайлау бойынша құрметті казактардан екі заседатель қатысады. Округтық приказдың соттық және полициялық билігі болып, финанс, дін мәселелерімен айналысты.

Ауылдарды басқару үшін старшындар казактардың өз ішінен іріктелді және округтық приказбен бекітілді. Старшындар үш жылға дейін сайланды және бір старшын бірнеше рет сайлана алды.

Сұлтандар старшындар сайлауына қатыспады. Старшындарды сайлау ауылда ауызша жүргізілді де, көп дауыс алғаны сайланды. Жарғының 30 шы параграфында сұлтан атағы мұрагерлік жолмен беріледі деп танылды. Сұлтандардың мұрагерлік жолмен билікті нелеуінде тікелей ұрпағы болуы және баланың үлкені болуы қатаң ескерілді, егер мұрагер табылмаған немесе басқаруға қабілеті болмаған кезде қауымның келісімімен жақын туыстарының бірі сайлана алды және оны облыстық басқарма бекітуі керек. Болысты басқармайтын сұлтандар сұлтан атағында қала берді және болысты басқаруға араласуына тиым салынды.

Аға сұлтан үш жылға, заседатель екі жылға сайланды. Аға сұлтандыққа сұлтандардан, заседательге би және старшындардан сайланды. Бұларда, өз кезегінде бірнеше рет қатарынан сайлана алды. Жалпы сайлау тамыз айында өткізілді. Аға сұлтан земстволық шенеунік ретінде үкімет сенген жергілікті билікті басқарды және барлық істі округтық приказ арқылы жүргізді. Барлық сұлтандар қарамағындағы болыстықтарымен бірге округтық приказға тікелей бағынышты болды. Жарғының 62 параграфында приказдың міндеттері айқын көрсетілді, онда былайша көрсетілді: 1) Халықты апаттардан сақтау жолында қызмет ету, бола қойған жағдайда дер кезінде көмек көрсету:

2) Шаруашылықты дамыту еңбек сүйгіштік көтеру, білім алуды көтеруге жағдай жасау; 3) Қазақтар арасында кең етек алған ұрлық, барымта, үкіметке бағынбау сияқты тәртіпсіздіктерді жою; 4) Өзін-өзі басқарушылық жол бермеу; 5) Нақ тәртіп бұзушыны жалпы халықтың мазасын алмай сотқа, жазаға тарту егер топтың немесе бүтіндей болыстың наразылығы болған жағдайда облыстық басқармаға хабарлау және соның нұсқауымен әрекет ету;(3,404)

Жарғыда болыс басқарушыларының құқықтары мен міндеттері де айқын көрсетілді. 96-97 параграфтар бойыншы сұлтан сеніп тапсырған болысты басқарды, бірақ соттау, жазалау істерін жүргізе алмады. Әрбір сұлтан өзінің тағайындауымен баласын немесе туысканын көмекші ретінде жанында ұстай алды.(7) Округтық приказға қажетті барлық мәліметтері сұлтандар беретіндіктен, басқаруындағы ведомства бойынша мәліметтер жинауға тиіс болды. Сұлтанның жанында, сонымен бірге, орыс немесе татар тілін білетін іс қағаздарын жүргізушісі болды. Сұлтандар сот және жазалау шараларын шешкен жоқ, тек сот үкімдерін орындады. Болыс басқарушыларын сайлау көбінесе сөз жүзінде өтті, ол көбінесе шағын шонжарлардың қатысуымен және облыстық басқарманың тағайындауы арқылы жүрді

Жарғыда ауыл старшындарының құқық-міндеттері 109-116 параграфтарда көрсетілді. Старшындар болыс старшынына тікелей бағынышты, сұлтанның барлық тапсырмаларын орындауға міндетті болды. Болыс сұлтандарының рұқсатынсыз көшіп конуға болмады және басқаруындағы ауылдардың тыныштығын сақтауы тиіс болды. Ауыл старшындарын сайлауға халық көп қатыса алды және оларды сайлауда ауыл ақсақалдары үлкен роль атқарды. Сайланған старшынды округтық приказ бекітті. Ауыл старшындарының шаруашылығы экономикалық жағынан алғанда орташа және ұсақ меншік нелері болды. Старшындардың болыс сұлтандары сияқты алым салықтарды жинау міндетін атқарды.

Аға сұлтанды сайлау касталық-сословиелік сипатқа ие болды. Оған заң бойынша тек сұлтандар ғана қатыса алды. (36 параграф) Жалпы, жарғыда сұлтандарға жоғары пұрсаттылық берілді, олар мәңгілікке сайланды. Сондықтан да оларды орнынан алу үлкен топтың мықты наразылығы жағдайында ғана мүмкін болды. Аға сұлтандардың малы көп және ірі жер нелері

болды. Билік орындағы аға сұлтандар, округтық приказдың мүшелері, болыс басқарушылары, берілген штатқа сай мемлекеттік қазынадан емші, тілмаш, аудармашы, іс қағаздарын жүргізушілер сияқты жалақы ала алды. Округтық приказбен болыстық істерге арнайы кеңселік ақша бөлінді. Мұрағат деректерінен мынадай мәліметті көруге болады: аға сұлтанға жылына 1200 сом, тілмашқа-800 сом, емшіге-100 сом, болыс сұлтандарына-150 сом, әрбір ресей заседателіне-1000 сом, казак заседателдеріне- 200 сом, іс жүргізушіге-300 сом төленді. Әрбір округтік приказда барлығы 15-ке дейін штаттағы қызметкерлер болды. Сонымен бірге Жарғыда аурухана ұстауға-500 сом, жыл сайынғы мерекелерге-3000 сом, мектептер мен училищелер құруға-5000 сом, қайырымдылықты «қолдауға»-500 сом мөлшерінде қосымша шығыс баптарын белгіледі. Жыл сайынғы барлық шығындар 31000 сомнан аспауға тиіс болды.(4,302)

Ауыл бастықтары ай сайын жалақы берілген жоқ, оларға үкіметке көрсеткен адал еңбегі үшін ақшалай марапаттаулар мен заттай сыйлықтар берілді. Мұрағат деректері бұған айқын дәлел бола алады. Орынбор ведомствосы бойынша 1833-1834 жылдары Сұлтан Бердәлі Қанғожин, Би Қарғабай Нешғарин, Ішкі Ордадан старшын Медетғали Шокин анна ленталы алтын медаль; старшындар Сары Байтуов, Алтай Досмұхамбетов, Асау Мандаев, Рүстем Сариев, Еділ Мұқановтар анна ленталы күміс медаль; сұлтандар Өзбекғали Нұралиев, Бабаш Матиев, билер Байсары Шамұратов, Бегай Темірбаев, старшын Илак Құланшиев, Айболат Шумаковтар қылышпен марапатталды.(5,27-34)

Жалпы билік орындарына сайлау әсіресе, жоғарғы звеноларға, көптеген руаралық талас-тартыстарға толы болды. Өйткені әкімшілік билікке ие болу-баюдың бірден бір көзі еді. Билік басындағылар алым-салықтарды жинау кезінде халықтың надандығын пайдатанып қосымша пайда тапты, әкімшілік орындарға тағайындауда, сот істерін шешуде пайда табу жолдары болды, паракорлық етек алып қызметтік орнын пайдаланып қысым көрсетушіліктер де кездесті.

Сонымен, 1822 жылғы жарғыны бағалай отырып, мынадай екі жағдайды анықтауға болады. Біріншіден, казак даласындағы басқару құрылымы өзгерді, елдегі етек алған ру аралық қайшылықтар азайды, тыныштық орнады, шаруашылықтың дамуына мүмкіндік берді. жер игеру, отырықшылық, сауда

дамыды, екінші жағынан, патша өкіметінің отаршылдық саясатына сай казак территориясында басқару құрылымы өзгерді, орыс үкіметіне саяси тәуелділік күшейе түсті.

«Сібір кыргыздары туралы Жарғыдан» кейін 1824 жылы «Орынбор казактарын басқару туралы Ереже» қабылданады. Кіші жүзбен Орта жүз казактарының бір бөлігін басқаруда бұл Ереженің маңызы зор болды. Ережеден соң кіші жүзде хандық билік жойылды және Орынбор ведомствосындағы казак даласы үш алқапқа: батыс, орта және шығысқа бөлінді және басқарудың жаңа түрі билеуші сұлтандар билігі орнады. Үш алқапты басқаруға сол кездегі беделді сұлтандар тағайындалды. Билеуші сұлтандар лауазымы 1824 жылдан бастап 1869 жылға дейін сақталды. Сұлтан билеушілердің негізгі ставкалары шекаралық шептер бойындағы казак станицаларымен бекіністерде орналасты: батыс алқап- Затон форпостында, Орта алқап- Изобильный станциясында, Шығыс алқап-Үст-үй бекінісінде орналасты.

1824-1869 жылдар аралығында-Батыс алқапты – сұлтандар Қаратай Нұралиев, Шыңғали Орманов, Баймұхамбет Айшуаков, Мұхамбетқали Таукин; Орта алқапты - Темір Ералиев, Медетқали Тұрдалиев, Маты Мұхамбетқалиев, Түсіп Нұралиев, Арслан, Мұхамбетжан Айшуаков; Шығыс алқапты - сұлтандар Жұма Құдаймендин, Жантөре Жәңгіров, Шоты Бактыгереев, Ахмет Жантөрин, Мұхамбет Жантөриндер бірінен соң бірі басқарды. Алқапты басқаруда сұлтан билеуші Қаратайдың ұсынысымен әрбір сұлтан билеушіге көмекшілер тағайындалды: батыс алқапқа Шыңғали Орманов, орта алқапқа Медетқали Тұрдалиев, шығыс алқапқа Жаншуак Құдаймендиев тағайындалады.(6,273)

Орынбор Шекаралық Комиссиясы басқару қызметін, міндеттерін нақтылау мақсатында сұлтан билеушілерге инструкциялар таратады. Онда сұлтан билеушілердің міндеттері мен құқықтары белгіленді. 2-ші пунктінде сұлтан билеушілер ордалықтар арасында тыныштық сақтау, ауылдар арасында ұрлыққа, барымтаға жол бермеу, сондай-ақ шеп тұрғындарымен бейбіт өмір сүру мәселесі, жанжал бола қойған жағдайда оны болдырмау жағын қарастыру т.б міндеттері айтылды. Әрбір билеуші сұлтанның міндетіне Орданың тайпалардан тұратын тұтас бөлігін басқару, сондай-ақ билер мен сұлтандардың ауылдарды жекелеген тайпаларды басқаруына бақылау жасау да жатқызылды. Орданың көз алдына «салмағын» арттыру үшін

әрбір билеуші сұлтанға алтын кылыш, ту, қызмет дәрежесі көрсетілген грамота берілді. Бұлардан басқа кыргыз ағамандарының (старшындар) ұғымында бас сұлтандар атағын пайдалы да тартымды етуге тырысқан Азия Комитеті билеуші аға сұлтандарға айына 100 сом күміс акша, жылына 60 канардан бидай ұнын беруді тағайындайды. (7,289) Мұрағат деректерінде, орта алқап пен батыс алқаптың сұлтан билеушілері Арыстан және Ахмед Жантөринге алтын кылыш, қызмет дәрежесіне көрсететін грамота беру және жалақы тағайындау туралы деректер сақталған.(8, 24).

1830 жылы Орынбор Шекарлық Комиссиясының төрағасы Г.Ф. Генс Орынбор генерал губернаторынан әрбір бекініске және шекаралық отрядтың әрқайсысына карама қарсы аймаққа старшын немесе құрметті казактардан тәртіпті қадағалау үшін және оларды басқару үшін дистанциялық бастықтар тағайындау туралы үкім шығаруға қол жеткізеді. 1831 жылы жаңа қызметке сұлтандар мен құрметті казактар бекітілді. Сөйтіп казак даласына дистанциялық жүйе енгізілді. Шекара шебімен шектесіп, Атыраудың Звериноголов камалына дейінгі аралықты алып жатқан барлық көші- кон жерлерді 32 учаскеге-дистанцияға бөлді. Дистанциядағы билік сұлтан билеушілерге бағынды және казак қауымынан шыққан шонжарлар арасынан тағайындалған старшындар арқылы басқарылды. Бұл шара шекаралық аудандардағы казактар тәуелсіздігінің соңғы қалдықтарын жойды. Жерді дистанцияларға бөлу, ру-ру болып көшіп кону жайын есепке алмастан жүргізілді де, үлкен кпіндыктарға соқтырды.

Орынбор Шекаралық Комиссиясының төрағасы Г.Ф.Генс дистанция бастықтарының міндеттерін көрсетілген бірнеше баптан тұратын ережелерді ұсынды.(9,25-27) Онда мына мәселелер айтылды:1) Дистанцияға қарсы жатқан жерлердегі казак рулары мен ру бөлімшелерінің түрлі болуына карамастан барлығын түгелдей басқару; 2) Егер белгіленген аймақ ішінде басқаруға бағынғысы келмеген казактар болса, оларды басқа аймаққа, басқа билеушінің қол астына жіберуге болады; 3) Белгіленген территорияға басқарушының рұқсатынсыз келуге тыйым салынады; 4) Карамағындағы казактардың мінез-құлқы, жасаған тәртіпсіздіктеріне басқарушы жауап беріп отырады және бұдан да басқа мәселелер бойынша айтылды. Ру аралық талас-тартыстар бола қалса, оларды татуластыру міндеті де дистанция

бастықтарына жүктелді, ал егерде жанжалды тоқтату мүмкін болмаса, онда кінәлілерді Орынбор Шекаралық Комиссиясына хабарлап отыруға міндетті болды. (9,17) Дистанциялық құрылым кейін далалық аудандарға тарады. 1839 жылы мұндай бөлініс Жаңа линия шебіне қарсы жатқан көшпелі казактар арасында жүргізілді. 1840 жылдары дистанциялық бөлініс Александров бекінісі ауданындағы Адай руларына тарады. (10,54-55)

Кіші жүздегі басқаруды қайта құру Орта жүздегі жүргізілген қайта құруларға қарағанда айырмашылықта бола отырып, мәні жағынан негізінен ұқсас болды. Екеуіндегі ортақ белгі - әкімшілік бөлініс бұрынғы көшпелі қоғамның рулық бөлінушілігі негізінде белгілі бір шектеулерді енгізе отырып жүргізілді. Жоғарыда сөз болғандай, округ басында аға сұлтандар тұрса, алқапты басқаруда сұлтан - билеушілер тұрды. Дегенмен де, 1824 жылғы Ереженің басты ерекшелігі сұлтан билеушілердің билігін Орта жүздегідей приказдар шектеген жоқ (11,196)

Қазақ даласындағы толқулар, толық әкімшілік биліктің болмауы, ұйымдасқан соттың, мектеп ісі, дәрігерлік және мал дәрігері көмегінің болмауы ресей үкіметін жаңа шаралар жасауға итермеледі. Сөйтіп, Орынбор ведомствосының казактарын басқару принциптерін тәртіпке, бір ізге келтіру міндеті қойылды, бұл үшін бірнеше жоба әзірленді. Қорытындысында, 1844 жылы 14 маусымда Мемлекеттік Кеңес «Орынбор казактарын басқару туралы Ереже» қабылдады. Ережеде осыған дейінгі болған заң актілерінің негізі сақталды және бұрынғы құжаттарға қарағанда тұжырымдамасы нақтылана түсті.

Осы Ережеден соң дистанциялық құрылым барлық казак даласына таралды. XIX ғ. бірінші жартысында Кіші жүзде 54 дистанция болды. Дистанция бастықтары бірнеше разрядқа бөлінді, 14 параграфта дистанция бастықтарының саны 75 болу керек, олар түрлі разрядтарға бөлінеді, әрбір разрядқа бөлуді Орынбор генерал губернаторы анықтайды деп көрсетілді. Дистанциялар территориясы бойынша үш разрядқа бөлінді. Бірінші разрядтағы бастықтардың саны - 14 болды, олар жылына 75 сом күміс ақша, екінші разрядтағылар (саны -13) 50 сом күміс ақша, үшінші разрядтағы дистанция саны 27 болды, басқарушысы 30 сом, іс жүргізушісі 20 сом күміс ақша алды. Барлығына жылына 3,660 сом күміс ақша жұмсалды (12,67).

Дистанция бастықтары сұлтан билеушілерге тікелей бағынды және олардың жанында іс жүргізушісі болды. Барлық казак

даласында оларға штат бойынша барлығы 6,000 сом жұмсалды. Оларға ауыл басқарушылар мен жергілікті билеушілер бағынды, бірақ оларға белгілі бір ақша төленбеді, тек жыл сайын 6000 сом күміс ақша шегінде марапаттаулар жасалды.

Дистанциялар үш разрядка төмендегідей бөлінген: Батыс алқапқа Гурьевтен Изобильный станциясына дейін реттік нөмірі бойынша 1-8 дистанциялары енді. Бұл дистанцияларға барлығы 57 елді мекен қарады. Орта алқапта Изобильныйдан Урлядин станциясына дейін барлығы 20 дистанция және оларда 104 елді мекен болды. Шығыс алқапта 28 дистанция, онда 93 елді мекен болды. Кейін 52 дистанция жойылды. (12,263) Әрине, ол кезде мұндай дистанцияларға бөліну ешқандай белгілермен белгіленбеді, территория белгілі бір учаскеге, дистанцияға жақын орналасуымен анықталды. Дегенмен де, қазақтардың ылғи да көшіп қонып жүруі басқарушылардың бақылауынан тыс қалушылығын байқатты және қазақ даласының алыс жатқан мекендері дистанцияларға бөлінбеді, сөйтіп көшпелі қазақ қоғамының дәстүрлі тайпалық бірлестіктерге бағынушылығы сақталып, өз ру басқарушыларына бағынды. Осылайша басқарудың екінші түрі етек алды. Осы жылдары ру басқарушылары мен ру бөлімшелерінің басқарушылар саны төмендегідей болды: батыс алқапта - 89 ру мен бөлімшелер басқарушылары, орта алқапта - 9, шығыс алқапта - 9. Бұдан территориялық жағынан әлсіз бөлінген батыс алқапта рулық басқарудың басымдылығы байқалады. Ру мен ауыл бөлімшелері басқарушылары қазақ шенеуніктері сияқты жоғарыдан тағайындалды, кейде халық сайлауымен де сайланды.

Дистанциялар ауылдарға бөлінді. Дистанция мен ауылдың көлемі Ережеде қарастырылмады.

1844 жылғы ереже бойынша 15 параграфында ауыл бастықтарының саны белгіленбеді, оны әскери губернатор жағдайға қарай анықтайды деп көрсетілді (6,378)

Орынбор Шекаралық Комиссиясының жанында ерекше тапсырмаларды орындайтын шенеунік қызмет атқарды. Орынбор Ведомствосы басқару құрылымының төменгі буыны «жеке басқару» деп аталды. Ол билеуші сұлтандардан, дистанция бастықтарынан және қазақтар арасынан тағайындалатын ауыл бастықтарынан құралды. Ереженің 11 параграфында әрбір билеуші сұлтанның жанында үнемі саны 100-200 адамға жететін қазақ отряды, одан басқа көмекші хатшы, іс қағаздарын жүрізуші

және бес шабарман болды. Билеуші сұлтандардың басты міндеттерінің бірі- қадағалап отыру болды, сол арқылы «өз халқын тәртіпті етіп, үкіметке адал және айтқанынан шықпайтын етіп» ұстауға тиіс болды. Дистанция мен ауыл бастықтарына сенімді адамдар тағайындалды (7,219). Ережеде билік деңгейі мен бағыну тәртібі анықталды. Онда былай делінген: «Орынбор казактары орналасқан жерлер Ресей империясының бөлігі болады, Сыртқы Істер Министрлігінің қарамағына кіреді. Жергілікті жердегі жалпы басқаруды Орынбор Шекаралық Комиссиясы жүзеге асырады. Комиссия құрамына: төраға, оның орынбасары, төрт кеңесші, казак халқынан төрт заседатель, ерекше тапсырмалар шенеунігі, дәрігер және мал дәрігерінен тұрады. Шекаралық Комиссияның мүшелерін Сыртқы Істер Министрлігі, ал заседательдерді Орынбор әскери губернаторы тағайындайды. Комиссия жалпы ресейлік мекемелермен теңестірілді, бірақ комиссияның төрағасы облыстық басқарманың, яғни әскери губернатордың араласуынсыз әрекет жасай алмады.(7,219)

Қазақ жеріндегі Шекаралық билік саясаты екі жақты, қарама-қайшылықты сипат алды, өйткені феодалдық биліктің жүйесімен және рулық билеушілер мен билігімен санасып отырса да, үкіметтің мүддесі үшін қызмет етпеген ру басшыларының билігін мойындағысы келмеді.

Осылайша, патша өкіметі құрамына енген территорияларда отаршылдық саясатын жүзеге асыруда жақсы ұйымдастырылған басқару аппараты - әскери полициялық күштер мен әкімшілік жүйемен бірге казак қоғамының дәстүрлі әлеуметтік институтының (сұлтан, старшын, билердің) ролі зор болды.

Қазақ жерінде жүргізілген әкімшілік-территориялық өзгерістер нәтижесінде пайда болған шенеуніктік әкімшілік басқару органдарының құрылуы, билеуші әлеуметтік топтардың қалыптасуында басты фактор болып табылады.

Литература

1. ОрОММ, 6-к,10-т.,3402 іс.5-п.
2. ПСЗ российской империи.Том 38.Спб,1830-С.127.
3. Левшин А.И. Описание киргиз-кайсацких или кайсак-киргизских орд и степей.Алматы,1996. -656 с.
4. Қазақстан тарихы. Көне заманнан бері бүгінге дейін. 3 том. Алматы,1996. -766 б.
5. ОрОММ, 6-к,10-т.,5774-іс.24-34- пп.

6. Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк. Т.1
Вып 3.Тверь, 1902.-257-524 с.
7. Материалы по истории политического строя Казахстана Т-1.
Алма-Ата,1960.-205 с.
8. ОрОММ, 6-к,10-т.,6333-ис.24-п.
9. ОрОММ, 6-к,10-т.,5615-ис.25-27п
- 10.КРОММ,4-к,1-т.,366-ис.54-5 пп
- 11.Зиманов С.З.Политический строй Казахстана в конце XVIII и
первой половине XIX вв.Алма-Ата:Изд-во АН Каз ССР,1960.- 296 с.
- 12.Мейер Л. Материалы для географии и статистики России.
Киргизская степь Оренбургского ведомства.Спб.1865.-289 с.

*В данной статье рассматриваются проблемы формирования
русских административных органов управления в казахской степи
и дается анализ деятельности казахского чиновничества.*

*In this article the problems of formation of Russian administration in
Kazakh Steppe and the analysis of Kazakh officers activity are examined.*

УДК 39: 316.334.55/56:94(574.1)

Есеева Г.Н.

*аспирант,
ЗКТУ им. М.Утешисова*

ВОПРОСЫ ЭТНИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ РУССКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА В 1917-1927 -е ГОДЫ

Первое десятилетие советского периода стало очень сложным временем в истории населения Западного Казахстана. Кровопролитная гражданская война, трудности послевоенного периода, голод, дестабилизация экономики и многие другие факторы отрицательным образом сказались на демографическом развитии народов, населявших регион. Произошло значительное сокращение численности населения, изменилась его социальная структура. Этот период являлся переломным не только в историческом развитии общества, но и означал глубокие перемены в сознании и психологии людей, когда народ должен

был осмыслить и понять суть происходящих перемен.

В данной статье рассмотрена динамика численности русского населения Западного Казахстана за первые десять лет советского периода, а также некоторые факты, характеризующие процесс его адаптации к новым историческим реалиям.

К началу первой мировой войны, русские являлись одним из самых многочисленных этносов в национальной структуре Западного Казахстана. Призыв на военную службу определенного количества лиц призывного возраста из среды казачества и жителей переселенческих деревень в годы первой мировой войны стал причиной некоторого сокращения численности русских (1; 171). Но еще большие потери русское население региона понесло в годы гражданской войны. Если численность русских в регионе в 1917 году составляла 421,9 тысяч человек, то в 1920 году она снизилась до 215,4 тысяч человек (1; 179). Резкое снижение численности русских в годы гражданской войны объяснялось многими факторами. Безусловным был факт крупных количественных потерь в среде русского казачества, определенная часть которого выступила на стороне контрреволюционных сил. Одной из причин убыли русского населения в годы гражданской войны было и то, что в связи с развернувшимися политическими событиями покидали территорию области жители переселенческих деревень.

Серьезное воздействие на демографическое развитие русского населения в Западном Казахстане оказали трудности восстановительного периода после гражданской войны и голод, разразившийся в регионе в первой половине 20-х годов. Голод начала 20-х годов вызвал отток части русского населения на территорию ближайших российских губерний* (1; 183). Отрицательными были и показатели естественного движения в рамках русской этнической группы. Уровень смертности значительно превышал показатели рождаемости. К примеру, в Уральской губернии в 1922 году число родившихся в рамках русской этнической группы составило 446 человек, а умерших 1511 человек (2; Л 6-9). То есть, на фоне общей неблагоприятной демографической ситуации, сложившейся в первой половине 20-х годов численность русских продолжает снижаться.

Наиболее полную картину изменений, произошедших в численности русского населения Западного Казахстана в рассматриваемый период, дает Перепись 1926 года (3; т. VI, VI-а,

IX). Общая численность русских в этническом составе населения региона, согласно материалам Переписи составила 173 261 человек. То есть по сравнению с показателями 1917 года, численность русских уменьшилась почти в три раза. Удельный вес русских в национальной структуре населения Западного Казахстана снизился в период с 1915 по 1926 годы с 25,6% до 13,6 % (1;401).

Интересные сведения о степени участия русских в политической и социально-экономической жизни Западного Казахстана в рассматриваемое десятилетие, содержатся в архивных материалах.

Анализ архивных материалов о национальном составе организации ВКП (б) свидетельствует об активной политической позиции русских. По состоянию на 1 января 1926 года, в регионе было зафиксировано 6207 членов и кандидатов коммунистической партии, из которых 3234 человек являлись представителями русской национальности. Удельный вес русских в национальном составе коммунистических организации по губерниям региона выглядел следующим образом. В Актюбинской губернии он составил 54,2%, в Уральской – 53,7%, а в Адаевской партийной организации – и 11,5% (4; л.2,7). Из 9 членов бюро Уральского губернского комитета в 1926-1927 годах 3 человека были представителями русской национальности (5; л.20). Русские женщины тоже активно включались в политическую жизнь. В 1926 году в рядах партийной организации ВКП (б) Западного Казахстана числилось 447 русских женщин (4; л.7)

Важным направлением в работе советских органов по национальной политике в первые годы Советской власти была работа с русским казачеством. Политическая позиция казачества в годы гражданской войны имела следствием то, что долгие годы эта категория русского населения региона вызывала опасения со стороны Советской власти. Катастрофический упадок казачьего хозяйства, вследствие тяжелой формы гражданской войны, протекавшей на территории Уральского казачьего войска, отрицательно повлиял на количественный состав и сословно-бытовую организацию казачества. Вследствие этого уменьшилась роль казачества в общественной, политической и экономической жизни губернии. Утрата привилегий и снижение социального статуса казачества создавали почву для недовольства Советской

властью. По линии преодоления таких настроений и велась основная работа. Она выражалась, главным образом, в стремлении к вовлечению казачьей бедноты и молодежи, проявившей лояльность к Советской власти, к органам власти на местах. Судя по архивным документам наиболее активно в члены сельских советов, волсполкомов и унсполкомов вступали беднейшие слои бывшего казачьего сословия. Из 15 представителей русского казачества, занимавших посты председателей сельских советов Ташлинской волости Илекского уезда Уральской губернии, только два человека отнесены к середнякам. Все остальные относились к бедняцким элементам. (6;л.17). Удельный вес русского казачества в комсомольской организации Уральской губернии на 1926 год составил 38 % (7;46).

Особое внимание уделялось восстановлению экономической жизни казачества. Это нашло отражение в наличии множества документов, освещающих хозяйственную жизнь русского казачества. Наибольший интерес вызывает один из архивных источников, посвященный описанию Лбищенского агрономического участка, расположенного на землях Уральской губернии в состоянии на 1927 год. Казаки составляли большую часть населения этой административной единицы, охватывавшей обширную площадь в 7000 кв. км. Всего на территории этого участка располагалось 1946 хозяйств, из которых 1549 принадлежало казакам. Подавляющее большинство жителей этого района относились к бедняцким и середняцким слоям, но имела и категория зажиточного казачества. Основными занятиями русского казачества являлись скотоводство и земледелие. Полеводческое хозяйство было основано на выращивании яровой пшеницы, ячменя, проса, горчицы, подсолнечника, ржи и льна. Наблюдался резкий скачок в темпах возделывания горчицы. Намечался постепенный подъем животноводческого хозяйства, которое сильно пострадало в годы гражданской войны. В животноводческой отрасли данного района на 1927 год насчитывалось 10 634 голов крупного рогатого скота, 243 лошадей, 69 верблюдов, 4819 овец и 167 свиней. Из дополнительных промыслов в значительной степени были развиты рыболовство и извоз. Число лиц, занимающихся извозом к данному времени постепенно сокращалось, в связи с развитием паромоводства. До

50% казаков занимались рыболовством, которое являлось важным подспорьем в развитии сельского хозяйства. Сбыт рыбной продукции осуществлялся гужевым транспортом в г. Уральск, а также в Самарскую и Саратовскую губернии. Главный рынок сбыта сельскохозяйственной продукции находился в п.Калмыково. Развитие кооперации на Лбищенском участке находилось в зачаточном состоянии. Коллективных хозяйств не было вообще, совхозов числилось только два. Для жителей этого района остро стояла проблема водоснабжения, вследствие чего велись работы по восстановлению колодцев (8; л.1, 2).

Анализ данного документа свидетельствует о том, что ко второй половине 20-х годов хозяйственная жизнь казачества постепенно налаживается. Вместе с тем процесс подключения казачества к политической жизни не был особо активным. Согласно статистическим сведениям общая численность казаков Уральского уезда в 1925 году составляла 32 079 человек. Из них ответственных работников насчитывалось 43 человека, а членами коммунистической партии были 14 человек (9;Л.25).

Первые годы после установления Советской власти ознаменовались целым рядом мероприятий, направленных на оздоровление экономической ситуации. Это касается, прежде всего, развития различных форм кооперации, проведения обязательного страхования имущества, выделения семенных ссуд, создания краевых комитетов обеспечения взаимопомощи и т.д. На основе некоторых архивных источников можно проанализировать отношение русского населения к данным мероприятиям. В «Информационном обзоре Уральского губернского отдела ОГПУ об экономическом положении национальной и русской деревни» за 1925-26-е годы, содержится такого рода информация. Проведение этих мероприятий воспринималось населением русских деревень, неоднозначно. Особое недовольство население этих деревень выражало по поводу погашения семенных ссуд, взятых ранее. Причиной неуплаты по семенным ссудам являлось отсутствие денег у крестьян. Усугубляло и без того сложное финансовое положение необходимость уплаты единовременного сельхозналога, введенного в годы новой экономической политики. Вопрос об изъятии долгов по семенным ссудам стоял настолько серьезно, что органы власти на местах прибегали к крайним мерам. Так,

например, в Красновской волости Уральского уезда в 1922 году у ряда граждан, имевших долги по ссудам, была проведена опись имущества, которое в случае неуплаты подлежало продаже. Взыскание ссуды сразу за несколько лет и совпадение этого с взиманием сельхозналога ставило крестьян в очень трудное положение. Многие крестьяне выражали недовольство политикой Советской власти, которое не считалось с их положением. Отрицательным было отношение русского населения и к обязательному страхованию имущества. Страховые взносы рассматривались ими как своего рода налоги. Подобное отношение еще более усиливалось, поскольку нарушались принципы добровольности страхования. К примеру, в Богдановской волости имущество 5 домовладений, не осуществивших уплату страховых взносов, было описано для продажи с аукционного торга.

Наиболее активно русское население поддерживало мероприятия по развертыванию потребительской кооперации. Одно из потребительских обществ Ташлинской волости Илекского уезда за двухлетний период существования с 1924 по 1926 годы, получило прибыли 5000 рублей. И это притом, что исходный капитал данной организации составлял всего 180 рублей. В Рубежинской волости Уральского уезда работа одного из кооперативов приняла настолько оживленный характер, что для увеличения его торговых оборотов, население сделало вклады в сумме 1000 рублей (10; Л72-76), .

Интерес представляют архивные данные, касающиеся системы налогообложения во второй половине 20-х годов. Они дают представление об уровне материального благополучия средней русской семьи. Согласно этим данным русское среднее хозяйство Красновской волости Уральского уезда имело посевную площадь в 5,23 десятины земли и 4,02 десятины сенокосных угодий. Количество скота на подворье средней русской семьи было небольшим – три головы крупного рогатого скота и одна лошадь. Семья состояла в среднем из 5 человек. Средний доход одного русского хозяйства по этой волости определялся в сумме 154 руб. 01 коп, что в расчете на одного едока составляло 32 руб. 45 копеек. Сумма налога с одной такой семьи равнялась 13 руб. 76 копейкам. Процент изъятия с общего дохода составлял 8,39 % (8; л.140). В целом, экономическое положение средней русской семьи было лучше, чем у средней

казахской, доход которой был значительно ниже. Прежде всего, это объяснялось тем, что уровень развития земледелия среди казахов был невысок, а животноводческое хозяйство сильно пострадало в военные годы (11:Л.140).

Таким образом, рассматриваемое десятилетие стало временем серьезных испытаний в истории русского населения Западного Казахстана. Показатели демографического развития в этот период, во многом, были предопределены политическими событиями и экономической ситуацией в регионе. Происходит снижение численности и удельного веса русского этноса в составе населения Западного Казахстана. Но, несмотря на это, русские оставались крупным этническим компонентом в национальной структуре населения Западного Казахстана и проходили сложный процесс адаптации к новым историческим условиям.

Литература

1. М.Н.Сдыков. История населения Западного Казахстана. Алматы, 2004.
2. ГА ЗКО, Ф.1, Оп.1, Д. 26.
3. Всесоюзная перепись населения СССР 1926. Москва, 1928г.
4. АП РК, Ф.141, Оп. 1, Д.1409.
5. АП РК, Ф.141, ОП.1, Д.1435.
6. ГА ЗКО, Ф.24, Оп.2, Д. 294.
7. Отчет Уральского Губернского комитета ВКП(б) XI губпартконференции (ноябрь 1925- декабрь 1927). Издание Уралгубкома ВКП(б), г.Уральск. 1927.
8. АП РК Ф. 141.Оп.1,Д.1286.
9. ГА ЗКО.Ф.24, Оп. 2 Д.424.
- 10.ГА ЗКО, Ф 24, Оп.4, Д.563.
- 11.АП РК, Ф.141 Оп.1 Д.1300.

Мақалада Батыс Қазақстан аймағының 1919-1927 жылдар арасындағы орыс халқының тарихи және демографиялық дамуының негізгі мәселелері қарастырылады.

In this article made analyse of West Kazakhstan Russian population demographic development history in 1917-1927.

С.Китигулова

*аспирант,
Ақтөбе МТИ*

**XVIII-XIX ғ.ғ. БАСЫНДАҒЫ
ОРЫНБОР
ГУБЕРНАТОРЛАРЫНЫҢ
БАТЫС АЙМАҚ ҚАЗАҚТАРЫНА
ҚАТЫСТЫ САЯСАТЫНЫҢ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Батыс аймақ казактарына қатысты жергілікті және орталық биліктің жүргізген саясатын бірнеше хронологиялық кезеңдерге бөлуге болады: сонымен бірге ресей билігінің казак халқының әлеуметтік кеңістігіне енуінің спецификалық ерекшелігін айта кеткен жөн.

Бірінші кезеңде (XVII-XVIII ғ.ғ. 30-жылдары) Батыс аймақтағы казактар мен көрші елдердің башқұрттар мен калмак халықтары арасындағы шекаралық қатынастар айқындалмаған жағдайда болды. Алайда Ноғай және Сібір жолдарының башқұрттарымен Кіші және Орта жүз казактарының жайылымдарының шектесіп жатуы, шаруашылық-мәдени типтерінің ортақтығы Еділ бойы татарларына карағанда, башқұрт-казак қатынастарының анағұрлым тереңірек дамуына әсер етті. Башқұрт-казак байланысының кең тараған нысандары қыз алысып қыз берісу, ортақ жайылымдарға көшіп бару, башқұрт және казак жігіттерінің арасында күрес, ат жарыс, садак ату сияқты жарыстарды бірлесіп мерекелеу. Сонымен бірге жайылымдар үшін қактығыстар, өзара шапкыншылық жасау, қыз алып кашу, башқұрт және казак билері мен сұлтандарының бақталастығы қалыпты жағдайда көрініс беріп турды. (1) Бұдан баска 1662-1664, 1667-1671, 1704-1711 жж, бірлескен татар-башқұрт қарсылық көрсету қозғалыстарын айта кетуі керек.

XVIII ғғ 20-30 жылдары казак-башқұрт қатынастарында шиленістік беталыстар байкала бастады. Буган себеп болған казак-калмак соғыстарымен бірге жоңғар хандығының казак даласына шапкыншылығы, орта және кіші жүз казактарының жайылымдық үшін жайық өзенінің аумағынан башқұрттарды ығыстыруға мәжбүрледі. Сол себептен казак-башқұрт қатынасының негізгі өзегі жер мәселесіне байланысты шиеленісе

түсті. Бұл кезеңге дейін орыс үкіметі орыс емес ұлттарды басқаруда біршама тәжірибе жинап қалған болатын.

Соның ішінде жоғарғы Еділ және Уралдық фин-угор және түрік тілді халықтарын ресейдің құрамына енгізуде. Ал казак даласына орыс билігінің енуі үшін плацдарм болған Башкирияны Ресей империясының құрамына енгізу процесін жылдамдатуға күш салды.

П.Рычков көрсеткендей “қырғыз-қайсақтарды бодандықта ұстамай, башқұрт халқын ауыздықтау мүмкін емес. (2)

1744 ж құрылған Орынбор губерниясы Ресей империясының басқыншылық саясатын жүргізудегі оңтүстік-шығыстағы маңызды әскери -стратегиялық тірегіне айналды.

Сондықтан да XVIII ғ 40-50 жылдарын көп ұлттық аймақтағы “бөліп алда, билей бер” саясатының ену кезеңі деп қарастырған жөн. Орынбор губерниясының ерекшелігін (территориясының ауқымдығы, орналасқан халықтың мәдени және этникалық әр алуандығын ескере отырып губернияның алғашқы губернаторы И.И.Неплюевтің (1744-1758) алдында шешімі қиын мақсаттар турды. Бұлар аймақта салыстырмалы түрде турақтылықты қамтамасыз етіп отырды, Ресей бодандығын қабылдаған халықтардың шаруашылығын және саяси-әкімшілік құрылымдарымен ұштастыруға негізделген саясат жүргізуге тиіс болды. Бұл баста іске асыруда бодан елдердің өзара тепе-теңдігін қамтамасыз етуге негізделген жымиысқы саясатты қолдануға жол берілді. Бұған көрініс ретінде 1745 жылы 25 қаңтарда шыққан казактарға қалмақтарды шабуға тиым салған бұйрықты айта кеткен жөн.

Бұл империялық бұйрықтың көздеген мақсаты көшпенділер арасындағы өзара барымтаны тию емес, қалмақтарды парсылардың шапқыншылығы бола қалған жағдайда қарсы пайдалануға сақтау. (3)

Империяның бұл саясатын И.И.Неплюев іске асыруда көшпенділер арасындағы өзара алауыздықты кеңінен пайдалана білді. Сонымен бірге Орынбор әкімшілігінің алдында аймақтағы түркі тілді халықтардың арасындағы жанұялық некелік қатынастарды бұзу арқылы Орынбор шебінде орныққан орыс қоныстарын қауіпсіздендіру, екіншіден татар және башқұрттар казактармен туыстық байланыстығын пайдаланып “казак даласына рекруттық және қылмыстық жауапкершіліктен бас сауғалаудан және казактардың оларды қорғау үшін заңды-

карсылығынан” сақтану мақсаттары тұрды. Бұл мақсаттарын іске асыру үшін 1747 ж. 17 мамырда қазандық және Орынборлық татарлармен башқұрттарға қазақтармен некелесуге тиым салған жарлық шықты. Бірақ та бұл жарлық некелік қатынастардың желісін үзе алмады. Қазақтар бұл жарлықтың күшін жою туралы арызданғанымен 1830 жылы 1747 жылғы жарлықты растайтын үкіметтің жаңа жарлығы шықты. (171) 1747 жылғы жарлық I ғасыр бойы әрекет етіп, “керексіз шара” ретінде 1846 жылы өз күшін жойды.(4)

XVIII ғасырдың 1755 жылындағы башқұрт халқының соңғы бодандыққа қарасы көтерілісі кезінде халықтар арасындағы қарама-қайшылықты жымысқы пайдалану өзінің шегіне жетті И.И.Неплюев башқұрт халқының көтерілісінің күшейіп, оған казак татар, мешняр, тептерлердің қосылып кеңеюінен сескеніп өте сак ойын жүргізе отырып башқұрттарды айқын одақтасынан айырды.

1755 жылы казак даласына патша әскерінен қашқан 50 мың башқұрт көтерілісшілерінің қоныс аударуы, ресей үкіметіне казактар мен башқұрттардың бірігіп қарсылық көрсету мүмкіндігі мазасыздандыра бастады. Тап болған қнын жағдай үкіметтің бірнеше жарлық шығаруына мәжбүрледі.

1) 1755 ж. 21 тамызда Орынбор губернаторларына казак даласынан башқұрттарды қайтаруға арналған шараларды қолдануға кең ауқымды өкілеттілік беру туралы.

2) 1755 ж 2 қыркүйекте Орынборға казактар мен башқұрттардың бекіністерге шапқыншылық жасамауы үшін үш драгундік полкін жіберу туралы.

3) 1755 жылы 4 қыркүйекте генерал-майор Тевкелевті казак даласына жіберу туралы.(5) Бұдан басқа 1755 жылы 26 қыркүйекте үкіметтің Манифесті арқылы татарларға “көтерілісшілерді” ұстауға бұл үшін оларға көтерілісшілердің мүмкін, бала-шағасын алуға рұқсат беретіні туралы үндеу қабылдады. (6)

Сонымен бірге И.И.Неплюев башқұрттарды ұстауға және жоюға казактардың күшін пайдалануға ұмтылды. Нұралы ханның және беделді казак сұлтандары мен старшинналарының жайлауына капитан Яковлевті аттандырып казак көсемдеріне шекарадан өткен башқұрттар сыйлы қонақ емес, тұтқындар екенін түсіндіруде тапсырды.(7)

Нуралы ханға хат жібере отырып И.Неплюев сұлтандар мен

казак старшиналарына кашкын башкұрттардың кыздары мен әйелдерін алып калып ерлерін қайтаруды не даладан қуып жіберуі керектігін ескерте отырып. (8)

Орынбор губернаторы казактарға қайтарылған әр башкұрт үшін “кафтан” беру жүйесін жасай отырып, “ешқандай шығынға қарамай”, башкұрттарды кейін қайыру және бұл жағдайдың қайталанбауы үшін мақсат тұтты. (9)

И.И.Неплюев бұл саясатымен башкұрттардың ашу-ызасын өзіне тиімді орнаға түсіріп көтерілісті жалғастыруды емес, бала-шағасын мал-мүлкін казактардан арашалап алуға мәжбүрледі. 1756 жылы башкұрттардың кіші және орта жүзге жайылымдарына басып кіруі пәрменді түрде жалғасты. Арандату саясаты өз жемісін беріп кешегі одақтастар өштескен жауға айналып шыға келді. Соның нәтижесінде 1756ж Ербайша, Қарағанды және қамышак озендерінің жоғарғы ағысында башкұрттар мен казактар арасында кескілескен қанды шайқас орын алды.(10)

“Бұл жағдай” екі халықтың арасында бітіспес өшпенділік тудырды, енді ресей олардың бірігуінен сескенбесе де болады делі И.И.Неплюев.(11)

1758 жылы казак даласынан 6044 башкұрт (359, с.48) қайтарылды.1761-1762 жылы Орынбор губерниялық кеңсесі казак даласынан қайтарылған 13222 ересек башкұрт ер азаматын тіркеді.(12) Сондай-ак патша үкіметі көтерілісті басу үшін тұрақты әскерден баска, үш мың казак ,үш мың қалмак ,бес мың татар әскерін қатыстырды.(13)

Осылай казактар мен башкұрттардың арасына алауыздық дәнін сеуіп ұзақ жылдарға созылған өшпенділік отын жақты. 1760 жылы желтоқсанда 800 башкұрт жайыктан өтіп, казак көштеріне тонаушылық жорық жасады.(14)

XVIII ғасырдың 70-80 жылдардағы Орынбор губернаторларының саясаты күрделілігімен және қарама-қайшылығымен ерекшеленеді.

Біріншіден, бір ғасыр бойы орыс бодандығында болған Еділ қалмактары тарихи Отаны жоңғарияға қайта көшуге ұйғарған кезде Орынбор билік өкілдері сыннан өткен казак-қалмак, қалмак-башкұрт, арасында арандатушылық саясатын қолға алды.

1771 жылы 25 ақпандағы жарлығымен әскери алқа Орынбор әкімшілігіне қалмактарды тоқтатуға қолдағы бар мүмкіндікті қолдануға бұйырды.

Орынбор губернаторы И.А.Рейнсдорп (1768-1781) калмактарды токтатуға 2 айлык кормен камтамасыз етілген құрамында башқұрттар мен мешеряктардан тұратын 8 мыңдық колды жорыкка аттандырды. Қалмактардың шекараны жедел бұзып өтуі, қуғыншы әскердің Кіші және Орта жүздің жайылымдарына кіруге мәжбүр етті. Бұл жағдай 1771 жылы 21 наурызда Рейнсдорпты сыртқы істер алкасына мазасызданып “башқұрттардың казактармен алауыздығының нәтижесінде, калмактың орнына өзара жауласып калмас деген ”қаупі барын баяндайды.

Алайда калмактардың көшін токтату маңыздырақ болғандыктан орынбор әкімшілігі башқұрттардың әскері мүмкіншілігін пайдалана отырып, “башқұрттардың казактарға деген өшпенділігін ұмытуға және казактарға тиіспеуге бұйырады”.

Бұл экспедиция ұзакка созылып, корек қоры таусылған башқұрттар ашығудың аз-ак алдында тұрды, сол кезде калмактарды токтату казактарға жүктелді. Бұл жорыкка кіші жүздің ханы Нұралы өзінің бес ұлымен, туыстары Айшуак, Ералы және Піралымен бірге 30 мыңдық әскер жинап белсенділік көрсетті. /15 /

Нәтижесінде 1771 жылы Қалмак хандығы жойылып, оның территориясы Астрахань губерниясының құрамына косылды. Орынбор әкімшілігінің халыктар арасындағы казак-башқұрт, башқұрт-татар, казак-калмак-башқұрт арандатушылык қактығыстары аймактык тұрактандыру максатында белгілі жетістікке жеткенімен, бұл халыктардың Ресейдің экономикасына, мәдени-идеологиялык және саяси үйлестіруге негізделген үкіметтің стратегиялык мүддесін жүзеге асыра алмады.

Екіншіден, XVIII ғасырдың 80-ші жылдарында Ресей империясының экономикалык, саяси және әлеуметтік кеңістігіне казактарды тарту максатында, олардың дінін, тілін, дәстүрін білетін татарлар мен башқұрттарды пайдалануды колға алды. Бұл Екатерина II максатты түрде жүргізген саясатының көрініс беріп, татарлар мен башқұрттарды казак қоғамын Ресей империясы кеңістігіне үйлестіруге бағыттау үшін колдану туралы жарлықтары айкындай түседі. “Орынбор губерниясында аудармашылар мен тілмаштар ұстау туралы” (1770 29 шілде): мешіттер салу туралы 1782ж 8 шілде және 1784 жылы 2 мамыр.

Сібір және Уфа генерал-губернаторы барон О.А.Игельстромның (1737-1817 жж) атына казак руларын татар молдаларымен камтамасыз ету 1785 жылы 25 карашада және 1787жылдың 21 сәуірі.

Қазак халкының тілін, дәстүрін, тұрмыстык мәдениетін білуі және бір конфессиялык жүйеде болуы татарлар мен башқұрттардың тарихи калыптаскан оңтүстік шығыс көршілерімен өзара мәдени этникалык байланыстары олардың ара ағайындық (делдалдық) роль аткаруға мүмкіндік жасады. Бұл туралы А.Добросмыслов: “ Татарлар мен мешіттер кыргыздар мен орыстар арасын жакындастыруға арналған өткелмен тең”, - деп баға берді. (16)

Көпшілікке арналған арнаулы орындар “шекараға жакын көшіп жүрген кыргыздарды шапкыншылыктан тыяды” деген максат койылды.

Сонымен бірге Ғылым Академиясының баспасынан араб графикасымен Құранның толык нұскасы шығарылды. Кейіннен бұл басылым 1789, 1790, 1796 және 1798 жылы кайталанып басылды. 1800 жылы мұсылмандык діни әдебиеттер еш шектеусіз басылып шығаруға рұқсат етілгеннен кейін, бұл іспен Қазан университетінің жанынан ашылған Азия баспасы айналысты.

Бұл заңдық актілер жүзеге асырылғаннан кейін мұсылман дін басылары Ресей мемлекетінің ішкі және сырткы саясатында билік жүйесінің әріптесіне айналып шыға келді.

Татар және башқұрт молдалары, хатшылар мен тілмаштар аркылы казак халкы ресейдің идеологиясымен, мемлекеттік баскару жүйесімен таныса отырып орыс мәдениетінің әр алуан элементтерін кабылдады.

Сондай-ак бұл кезеңде араб графикасы негізінде татар тілі мен татар сауаты да казак арасында кең колданыска не болды. Бір жағынан татарлар мен башқұрттардың кызметке орналасуы ішкі саяси жағдайға да байланысты болды, себебі Ресейдің орталығында карьерлік өсу мен материялдык жағдайды камтамасыз етуге мүмкіндік болмады.

Сондықтан да Орынбор губернаторының жанында белгілі бір деңгейге көтеріле отырып ұрпағының кызмет сатысымен көтерілуне ықпал етуге мүмкіндік алды. Алайда татарлардың хатшылары мен аудармашылары Қазақстан территориясындағы кызметі әркімлі болды.

Баскару жүйесінде. елшілік міндеттерге, катысу Орта Азияға

жылжу максатындагы келіссөздерде үкімет мүддесіне қызмет етіп отырды. Олардың атқарған қызметтері “керек мәліметтер жинап”, жазалаушы жасақтарға жол көрсетуші, салық жинаушылық қана десек қателесер едік. Олардың карьерлік өсуі, өмірге икемделе білуі тарихтың тереңінен тамыр тартады. Сонымен бірге түрік тілдес халықтардың өзара мәдени алмасу процесі де қарқынды жүріп жатты. Әйгілі тілмаштар Салих Биглов, М.Аитов сонджарына қазақ халқының этнографиясы мен мәдениетіне қатысты қызықты еңбектер қалдырды .[3/

Олардың замандастары алғашқы Қазақ тарихын және мәдениетін зерттеушілер Мұхамед-Ғали Тяукін, Әлмұхамед және Тілеу Сейдаліндер, Сейтжан Жантөриндер Орынбор әкімшілігінде қызмет барысында өмірлері талай рет тоқайласқан болатын .

Қорыта келе Орынбор өкіметінің батыс аймақ казактарына қолданған саясатын үш хронологиялық кезеңге бөлуге болады: олар тактикасымен, қолдану әдісімен және стратегиялық максатымен ерекшелене отырып, қазақ халқының Ресей империясының құрамына үйлестіруге бағытталғанын айқындай түседі.

Әдебиет

1. Кузеев Р.Г. Народы Среднего Поволжья и Южного Урала М.,1992 г.
2. Рычков П История Оренбургская
3. Добросмыслов А.И Тургайская область Исторический очерк Оренбург.1898г. С173.
4. ГАОО ф.6.оп.10.д.5280 л.18-19 .
5. Очерки по истории Башкирской АССР. Уфа.1959г. Т.1ч.2.С.198-199
6. ГАОрО ф.6.оп.10.д.5280.л1.
7. ГАОО ф.3оп.1д.119л.389
8. ГАОО ф.3оп.1д.118л.115
9. ГАОО ф.3оп.1д.118л.255
10. ГАОО ф3оп.д.119л.391 об
11. Чулошников А. Очерки по истории казах-киргизского народов связи с общими историческими судьбами тюркских племен. Оренбург.1924.С.93.
12. История Башкортстана с древнейших времен до 60-х годов XIXв. Уфа 1996.С.320.
13. ГАОрО.ф.3оп.1.д.36л. 27-53
14. Крафт.И.Тургайский областной архив. Спб.1901 С 76.
15. ГАОрО ф.3.оп.1.д.118л.115, д.119, л.389

16. Добросмыслов А.И. Тургайская область Исторический очерк Оренбург. 1898.

В статье рассматриваются особенности в политике Оренбургских губернаторов относительно к казахам западного региона в XVIII – XIX вв.

УДК 332.012.2:342.6(574) «17/18»

Кожакметова Г. К.

*соискатель,
АктЖИ*

**ФОРМИРОВАНИЕ
РЕГИОНАЛЬНОГО РЫНКА В
КОНТЕКСТЕ
АДМИНИСТРАТИВНО-
ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ
СТРУКТУРЫ ЮЖНОГО УРАЛА
И ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА
(вторая половина XVIII – XIX вв.)**

Образование Оренбургской губернии (1744 г.) положило начало промышленному освоению Южного Урала, развитию торговли в таких административно-управленческих центрах, как Оренбург, Орск, Троицк и вдоль Оренбургской пограничной линии. Оренбургская губерния в административно-территориальном отношении делилась на две провинции: Уфимская (с уездами Осинская, Бирская, Мензелинская с центром в Уфе), Исетская (Исетский, Шадринский, Окуневский уезды, центр - Челябинск) и Оренбургский уезд, включавший земли Яицкого казачьего войска (южная часть губернии), Оренбургскую пограничную линию. В 1745 г. в состав Оренбургской губернии был включен Ставропольский уезд, занимавший юго-западную часть губернии, где размещалось Ставропольское калмыцкое войско. Территория Оренбургской губернии постоянно расширялась. В 1752 г. от Астраханской губернии был присоединен г. Гурьев, а в 1773 г. в подчинении Оренбургскому губернатору отошла Самара, но сам Самарский уезд остался в составе Казанской губернии.

На востоке и северо-востоке Оренбургская край граничил с Сибирской губернией, на северо-западе и западе – Казанской, на юге – Астраханской. Юго-Восточная часть была погранична с

кочевьями казахов Младшего и части Среднего жузов.

Губернский город Оренбург стал не только центром гражданского управления полиэтнического населения региона, но и важным военно-стратегическим оплотом на юго-востоке Российской империи и торговым центром, получившим широчайшие торговые привилегии. Учитывая особенности Оренбургской губернии (обширность территории, разнообразие этнического состава населения и его культуры), губернаторы во второй половине XVIII в. должны были сохранить в крае не только относительно стабильную политическую ситуацию, но и решать конкретные задачи, направленные на хозяйственно-экономическую интеграцию народов в состав Российской империи. Одним из факторов укрепления взаимоотношений с новоподанными казахами стало развитие торговых взаимоотношений с казахской степью, ибо по словам министра иностранных дел, графа К.Нессельроде «... торг всего скорее и теснее сближает людей и смягчает самых грубых инородцев, крепчайшими узами привязывает их к державе, которой они подвластны»/1/.

В последней четверти XVIII в. произошли изменения административно-политического управления национальными окраинами. Основой административных преобразований в России стали « Учреждения для управления губерний Всероссийской империи», изданные в 1775 г. и определившие основные принципы территориального деления и структуру органов управления на местах. В результате, «для облегчения действий правительства, затрудненных обширностью расстояния», произведено было существенные изменения в составе и устройстве Оренбургского края. Оренбургская губерния указом от 23 декабря 1781 г. была преобразована в Уфимское наместничество из двух областей: Уфимской и Оренбургской. К Уфимской области относилось 8 уездов: Уфимский, Бирский, Мензелинский, Бугульминский, Бугурусланский, Белебеевский, Стерлитамакский, Челябинский. К Оренбургской области относились четыре уезда: Оренбургский, Верхнеуральский, Бузулукский, Троицкий (с 1784 г.) Центром наместничества стала Уфа. Наместничество существовало почти 15 лет, в этот период города Уральск и Гурьев перешли в ведение Астраханского губернатора./2, С.47/.

В 1796 г. Уфимское наместничество вновь

переименовывается в Оренбургскую губернию, общая площадь которой составила 282551 кв.верста. Она сначала включала 10 уездов: Оренбургский, Верхнеуральский, Троицкий, Челябинский, Уфимский, Стерлитамакский, Бирский, Мензелинский, Бугульминский, Бузулукский. В 1802 г. были восстановлены упраздненные в 1796 г. Белебеевский и Бугурусланский уезды. Административным центром губернии вновь стал Оренбург.

Таким образом, в первые десятилетия после включения казахских земель Младшего и Среднего жузов в состав России изменилась, прежде всего, политическая и социально-экономическая обстановка. Царское правительство осуществило широкую программу, направленную на создание надежной политической, военной и экономической опоры своей политики в Южном Урале как пограничных районов с казахской степью. Эта политика воплотилась в строительстве городов, крепостей и укрепленных линий, которые постепенно продвигались к границам казахских кочевий и стали центрами торговых операций кочевников с оседлым населением.

Основные перемены, повлиявшие на административно-территориальное устройство Оренбургской губернии в конце XVIII - первой половине XIX вв. заключались в расширении подведомственных ей земель.

В начале XIX в. в результате перехода казахских родов Младшего жуза на правый берег р. Урал произошло образование новой административно-территориальной структуры - Букеевского ханства (по имени первого хана Букея), включенное в административном отношении в состав Оренбургской губернии. Букеевское ханство (между низовьями рек Волги и Урала), граничившее с Астраханской, Саратовской и Оренбургской губерниями имело своеобразие в развитии экономики и культуры.

В 1811 г. в связи с учреждением Илецкого соляного промысла была построена в междуречьи Урала, Бердянки и Илека Новоилецкая укрепленная линия, включившая Илецкий форпост (1754), возведенные крепости Изобильное, Буранное, Липевское, Ветляное и 29 редутов, ставшие центрами торговли. /З.С.24/

В 1835 г. началось строительство Новой линии на участке от Орска до Троицка. Сюда были переселены Оренбургские казаки,

служилые люди Исетской, Уйской укрепленных линий. /4,С.118-120/

Одновременно российское правительство в конце XVIII - первой половине XIX вв. взяло курс на форсирование осуществления целей политико-административной интеграции казахов Младшего и Среднего жузов в состав Российской империи. Это проявилось в политике, направленной на разрушение традиционных социально-политических структур, устранение ханской власти в казахском обществе и введении в казахской степи drobных административно-политических образований. В 1786-1789 гг. царское правительство приобрело первый опыт введения политико-административного деления Младшего жуза. По инициативе О.А.Игельстрома была предпринята попытка ликвидации ханской власти и распространения общегубернских административных учреждений в Западном Казахстане. Однако реформа О.А.Игельстрома не оправдала себя, так как созданные административные органы (Пограничный суд и пограничные расправы) оказались нежизнеспособными. Реформирование натолкнулось на сопротивление казахской аристократии, почувствовавшей в этом угрозу своей власти. Начавшаяся французская буржуазная революция (1789 г.) заставила правящие круги в Петербурге пересмотреть свое отношение к реформе О.А.Игельстрома. В результате, правительство отказалось от изменения в Младшем жузе старой системы управления до 20-х XIX в.

В 1824 г. был введен новый порядок управления в казахских землях Младшего жуза, законодательно отразившийся в документе «Утвержденное мнение Комитета азиатских дел относительно преобразования управления Оренбургским краем». Территория казахских земель Младшего жуза была разделена на три части: Восточная, Средняя, Западная, во главе которых были назначены султаны-правители, а ханская власть отменена.

Территория Восточной части (от станицы Звериноголовской до Сырдарьинской линии и окрестностей реки Чу) проходила на юге вдоль Сырдарьинской линии, на западе от станицы Степной до р.Уй, через станицу Марининскую, верхнее течение реки Большая Хобда, ее левых притоков и реки Упл, оз. Челкар-Тенгиз до форта №2 на реке Сырдарья. Средняя часть на западе соприкасалась с кочевьями казахов Восточной части, на востоке

с Западной частью. Западная часть на востоке примыкала к кочевьям Средней части, на севере простиралась вдоль Илека, верхнего течения Урала, крепостей Орск, Верхнеуральск до Уральска, на западе – по нижнему течению Урала, землям Уральского казачьего войска к побережьям Каспийского моря, на юге – узкой полосой, разделяющей Каспийское и Аральское море./5,С.26-27/

Следующим шагом правительства в подчинении казахов Младшего жуза Оренбургскому военному губернатору, Пограничной комиссии и линейным властям стало введение более дробных территориально-административных структур, а именно дистанционной системы (1831 г.). Территория Западной, Средней и Восточной части Младшего жуза разделилась на прилинейные и степные дистанции (административные участки между двумя крепостями), возглавляемые «дистанционными начальниками» из влиятельных казахов. Наибольшее количество прилинейных дистанций было образовано в силу географического расположения в Средней части (13) и Западной (8). Наибольшее количество степных дистанций находилось в Восточной части, их число доходило до 21-й. Степные дистанции уступали по численности хозяйств, но превосходили по обширности кочевых участков./5,С.210-215/

В процессе административно-территориальных и политических преобразований внутри казахских кочевий в 40-х годах XIX в. стали строить укрепленные опорные пункты в казахской степи: крепости Оренбургское на р. Тургай, Уральское на р. Иргиз (1845), Раимское (1847) и форт Карабутах (1848 г.), ставшие центрами ярмарочной торговли в степи.

Таким образом, вмешательство во внутреннюю жизнь казахского общества, разделение казахских земель Оренбургского ведомства на три части, создание так называемых «дистанций» и малых территориальных единиц внутри, введение попечительства стали первыми и необходимыми мерами для устройства новой политико-административной системы казахской степи. В целом, в 20-40-х годах XIX в. были заложены основы для дальнейшего укрепления российской власти и системы управления казахами Оренбургского ведомства. Это позволило российскому правительству стабилизировать свое экономическое и политическое положение в данном регионе и активизировать среднеазиатскую политику. Создание системы

укрепленный в глубин казахской степи (Уральское, Оренбургское и форт Карабута́к) и введение военно-административной единицы, названной «Сырдарьинская линия», способствовало тому, что в 40-х годах XIX в. граница России со Средней Азией проходила уже по «Сыру и Усть-Урту».

24 марта 1859 г. казахское население Младшего и Среднего жузов были переданы из ведения Министерства иностранных дел под юрисдикцию Министерства внутренних дел. /6, С.219/ Этим законодательным актом царское правительство юридически закрепило статус Северо-Западного Казахстана как юго-восточной провинции Российской империи. Территория Младшего жуза была переименована в область Оренбургских казахов и соответственно Пограничная комиссия в областное правление.

С превращением территории казахов западного региона во внутреннюю провинцию начался процесс открытия ярмарок в степи.

Параллельно был принят указ (31 мая 1865 г.) о разделении Оренбургской губернии на две: Уфимскую и Оренбургскую «вследствии неудобства управления столь обширной площадью и...отсутствия удобных путей сообщения» и многонациональным составом населения. /7, С.445-450/ К Уфимской губернии отошли уезды: Уфимский, Бирский, Мензелинский, Белебеевский, Стерлитамакский. В составе Оренбургской губернии остались уезды: Оренбургский, Орский, Верхнеуральский, Троицкий, Челябинский, граничавшие с землями казахов Оренбургского ведомства. /8, С.28/

Раздел Оренбургской губернии совпадает с предпринятыми мерами правительства унифицирования административной системы управления казахской степи с Российской империей. Для подготовки проекта Положения об управлении казахской степью в январе 1865 г. образована так называемая «Степная комиссия», состоявшая из представителей Министерства иностранных, внутренних дел, военного, и «депутатов» от Оренбургского края и Западной Сибири. В результате более чем двухлетней деятельности Степной комиссии 21 октября 1868 г. было утверждено «Временное положение об управлении степных областей Оренбургского и Западно-Сибирского генерал-губернаторства». В Оренбургское ген-губернаторство вошли Уральская и Тургайская область; Западно-Сибирское –

Акмолинская и Семипалатинская. Указом от 2 февраля 1870 г. территория Букеевского ханства была передана из Оренбургского генерал-губернаторства в ведение Астраханского губернатора. /9, С.387/

Территория Тургайской области включила восточную и половину средней части области оренбургских казахов, которая была разделена на четыре уезда (Тургайский, Илецкий, Николаевский, Иргизский). Географическое расположение уездов позволяет выявить приграничные районы, где вероятность этнокультурного взаимодействия народов была достаточно высока. Так, Николаевский уезд граничил: на севере с Верхнеуральским, Челябинским, Троицким, Орским уездами Оренбургской губернии; на западе с Илецким, узкой полосой с Тургайским, Иргизским, а на востоке с Петропавловским уездами Акмолинской области. /10, С.420-421/

В контексте формирования регионального рынка интерес представляет и Илецкий уезд, прилегающий в северной части к Оренбургской губернии, на востоке граничавший с Николаевским уездом, на юго-западе с Уральским уездом Уральской области, а на юго-востоке с Иргизским уездом. Иргизский и Тургайский уезды являлись внутренними частями Тургайской области и были расположены в глубин казахской степи.

Территория Уральской области включала земли Уральского казачьего войска, Западной и половины Средней части области оренбургских казахов. В Уральской области из 4 образованных уездов (Уральский, Калмыковский, Гурьевский, Эмбинский) выделяется Уральский, как приграничная зона, смежная с Самарской и Оренбургской губерниями.

В последующем произойдет переименование отдельных уездов, но территориально-административное устройство сохранится до начала XX в. Границей между Уральской и Тургайской областями была определена линия по реке Хобда в направлении к Мугоджарским горам и на юг к Аральскому морю. /9, С.21/

1 июля 1881 г. Оренбургское генерал-губернаторство было упразднено. /9, С.418/ В результате, Уральская и Тургайская области приобрели статус самостоятельных органов управления, имеющих право непосредственно обращаться в центральные министерства и ведомства. И, с другой стороны,

административная интеграция Западной части Казахстана в состав Российской империи была завершена, и надобность в специализированном государственном учреждении отпала.

Сопредельные с казахской степью Оренбургская, а в последующем Уфимская, Самарская (вторая половина XIX в.) губернии, явились зоной, на которой сложились социально-экономические условия, в совокупности предопределившие особенности и направления экономических процессов региона.

Примечания:

1. Султангалиева Г.С. Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов. Уфа.2001. С.211.
2. Национальные окраины Российской империи: становление и развитие системы управления. М., 1997.
3. Рязанов А.Ф. Оренбургский край. Исторический очерк. Оренбург. 1928. 142с.
4. Бекмаханова Н.Е. Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии: последняя четверть ХУШ –60-е годы XIXвв. М. 1980.280с.
5. Абдрахманова Б.М. История Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX веке. Астана.1998.136с.
6. ПСЗ РИ Т.36. №34270.
7. Законы Российской империи о башкирах, мишарях, тептярях и бобылях. Сборник законов и указов. Уфа. 1999.
8. Усманов Х.Ф. Развитие капитализма в сельском хозяйстве Башкирии в пореформенный период. М. 1981. 370с.
9. Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. Оренбург.1898.532с.
10. Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк. Тверь. 1902.Т.1-3

Бұл мақалада Оңтүстік Орал мен Батыс Қазақстандағы XVIII ғ. екінші жартысы – XIX ғасырдың аймақтық рыноктың қалыптасуы әкімшілік-территориялық құрылыммен байланыста қарастырылады.

In given clause the formation of the regional trade market in a context of administrative - territorial structure of Southern Ural and Western Kazakhstan in second half XVIII - XIX of centuries is considered (examined).

Кужабергенова Х.И.

*к.и.н., доцент,
ЗКТУ им.М.Утешисова*

**МИРОВОЙ ОПЫТ
В УКРЕПЛЕНИИ
ТОЛЕРАНТНОСТИ В
ПОЛИКОНФЕССИОНАЛЬНОМ
ОБЩЕСТВЕ**

Среди международных документов, посвященных уважению прав человека, демократии и законности, особое место отводится Декларации принципов терпимости, подписанной 16 ноября 1995 в Париже 185 государствами-членами ЮНЕСКО, включая Россию.

ООН по инициативе ЮНЕСКО объявила 1995 год - год 50-летия обеих организаций - Международным годом толерантности. В юбилейный год столь значимых международных организаций Декларация принципов терпимости стала квинтэссенцией понимания, что должно и может стать основой мировой и национальной безопасности и, следовательно, нормальной жизнедеятельности всего мирового сообщества. В 2001 году началось объявленное ЮНЕСКО Международное десятилетие культуры мира и ненасилия.

Как соотносятся эти призывы с реальностью международных отношений, учитывая, что 1995 год вошел в историю годом войны в самом сердце Европы - бывшей Югославии, а трагедия, случившаяся в Нью-Йорке 11 сентября 2000, потрясла весь мир? Как реализовать на практике принципы терпимости, без сомнения являющиеся фундаментом гражданского мира и согласия? Быть может, толерантность - лишь призрачная мечта человечества? Если же возможно ее достичь, то какими средствами?

Согласно определению, данному в Декларации, толерантность означает «уважение, принятие и правильное понимание богатого многообразия культур нашего мира, наших форм самовыражения и способов проявлений человеческой индивидуальности». Это определение подразумевает терпимое отношение к иным национальностям, расам, языку, возрасту, политическим или иным мнениям, религии.

История свидетельствует о глубоком интересе к проблеме толерантности в области свободы совести как краеугольного

камня гражданского общества. Как философская проблема понятие «толерантность» было сформулировано в связи с осмыслением итогов Тридцатилетней войны, в ходе которой представители враждующих конфессий нещадно истребляли друг друга. В этом отношении наиболее известны мысли Дж. Локка в «Письмах о терпимости». Кажущееся первоначально нейтральным то или иное понятие наполняется с течением времени политически-этическим смыслом.

В современном мире наметился рост фундаменталистских и экстремистских тенденций, активных попыток по использованию религии и ее организаций для служения воинствующему национализму, шовинизму, политизации религиозной жизни. На этом фоне толерантность вовсе не означает вседозволенность и безразличие. В настоящее время очень сложно соблюсти баланс между принципами демократии и правами человека, свободы совести и религии с одной стороны, и сохранением национальной культуры, этнической и религиозной идентичности — с другой.

Эта проблема очень актуальна сейчас для стран-участниц Европейского союза. Евросоюз представляет собой многонациональное поликонфессиональное общество со всеми основными моделями государственно-церковных отношений: идентификационной, отделительной и кооперационной. Примечательно, что проблема укрепления толерантности в области свободы совести на фоне такого многообразия заявила сама о себе во вновь образованном и не знающем еще аналога мировом сообществе. Для урегулирования возникших и возможных в будущем проблем пришлось вносить специальное дополнение в Амстердамский договор 1997 года (ст.11) о необходимости сохранения существующих государственно-церковных отношений в странах- участниках. Этот договор не случайно по значимости называют еще Маастрихт -2. Однако, на наш взгляд, данное дополнение не решает сути проблемы, а лишь откладывает ее на неопределенное время. Свидетельством тому - острая дискуссия среди стран-участниц по проекту Конституции Евросоюза, в частности, по вопросу включения положения о христианских ценностях как основы европейской культуры.

Сейчас в Европе, бывшей когда-то регионом, с которого началась евангелизация остального мира, все большее влияние приобретает ислам. Изменения в геополитическом и культурном процессе происходят настолько быстро, что правительства не

всегда готовы адекватно разрешить дилемму: остаться верными демократическим принципам и в то же время сохранить свою национальную идентичность и, что теперь особенно значимо, безопасность.

Так, например, во Франции, стране с наиболее классическим вариантом отделения, считающим религию частным делом, принято решение о включении в государственную школьную программу уроков по истории религий. По мнению Роже Дэбрэ, директора Европейского института по изучению религий, созданного французским правительством при Министерстве образования, невозможно понять великое искусство Ренессанса без христианской истории. В то же время в 2001 году во Франции принят закон, согласно которому суды имеют право запретить деятельность всей религиозной группы, если ее руководители признаны виновными в уголовном преступлении.

Сразу после трагических событий в США парламентарии Германии обратились в правительство, пожелав узнать о 3,2 млн. мусульман, проживающих в ФРГ. В ответ им был направлен 93 страничный документ. Среди прочего было заявлено, что согласно Конституции ФРГ религиозные организации не являются объектом государственного надзора и не проходят процедуру регистрации, а государство не занимается исследованием духовных практик. Однако год спустя, после того, как стало известно, что трое из четырех летчиков, совершивших террористическую атаку в Нью-Йорке, проживали в Гамбурге, появились два закона, усиливающие деятельность служб безопасности ФРГ. За последние 2 года проверке были подвергнуты 80 мечетей и 400 офисов, 3 мусульманских организации были запрещены.

В то же время в результате длительного судебного процесса было разрешено ношение платка мусульманкам-учителям в государственных школах (для сравнения: во Франции аналогичная тяжба еще не окончена. Платок считается символом исламского фундаментализма). Особый интерес представляет собой решение спора о наличии распятия в классных комнатах государственных школ.

Высший конституционный суд ФРГ в 1995 году вынес решение, что наличие распятия в классных комнатах государственных школ в целом по стране и в Баварии, в частности, противоречит свободе вероисповеданий. Поскольку не

существует государственной церкви, постольку не может быть и символа одной из многих других религий в классных комнатах общественных школ. Однако страсти не утихли до сих пор. Осенью 2003 года заместитель министра Баварии по религиозным вопросам Карл Фэллер заявил, что Баварскую Конституцию следует понимать как провозглашающую христианские принципы; а поскольку сфера образования входит в ведение земель ФРГ, то, следовательно, распятие следует оставить в государственных школах Баварии.

С 1984 года Римско-католическая церковь в Италии не является государственной. Но, разумеется, осталась ее многовековая связь с государством. В этом отношении примечательно судебное решение о наличии распятия в классных комнатах общественных школ. Суд города Л'Аквила признал правомочным удовлетворить жалобу мусульманина, не пожелавшего, чтобы его дочь видела распятие на стене. Данное решение вызвало неоднозначную и противоречивую реакцию итальянцев. Наряду с одобрением, отчетливо звучат возмущенные голоса, как католических священников, что вполне объяснимо, но так же и государственных деятелей, призывающих к обязательной демонстрации распятия в классных комнатах, публичных местах и на вокзалах.

На наш взгляд, принцип отделения церкви от государства гораздо более эффективен в достижении толерантности, особенно в поликонфессиональном обществе.

В этом отношении показателен исторический и современный опыт США. Отцы-основатели, большинство из которых были глубоко верующими людьми, стремились создать нейтральное государство по отношению к религии. Термин «отделение» был применен впервые в американской истории Томасом Джефферсоном, в ответном письме баптистам из Денвера в 1802 году. Именно Джефферсону принадлежит ставшее столь известным выражение о «стене отделения» между церковью и государством, ставшее основой американской политики в отношениях между церковью и государством. «Веря, как и вы, что религия — это то, что лежит исключительно между человеком и его Богом, что он ни перед кем не обязан давать отчета в своей вере, что законодательная власть государства может простираться только на действия, а не на мнения, я с почтением взираю на этот акт всего американского народа,

который объявил, что его законодатели не должны принимать закона об учреждении государственной религии или о запрете свободного ее исповедания, таким образом возведя стену отделения между церковью и государством».

Активный участник конституционной Конвенции, автор Билля о правах Джеймс Мэдисон, ставший четвертым президентом США после Томаса Джефферсона был доволен тем, что в тексте Конституции нет упоминания о Боге и запрещены религиозные тексты. Мэдисон предлагал включить в текст Конвенции Вирджинии слова «отделение между религией и государством» (separation between Religion and Government), был противником президентского послания в честь Дня благодарения и деятельности капелланов в Конгрессе. Он же выдвинул знаменитые аргументы в защиту свободы совести, запрещающие учреждение государственной церкви. Их основное содержание, актуальное и в современном мире, можно выразить в следующих основных положениях:

верно то, что не существует другого пути решения проблем гражданского общества, как путем признания мнения большинства. Но также верно и то, что большинство может злоупотреблять правами меньшинства. Религия и вера в создателя могут исходить лишь из убеждения, но никак не из принуждения или силы;

равенство является базовой основой любого закона. Прежде всего речь идет о равных возможностях выражать религиозность согласно своей совести. Если такая свобода не будет предоставлена, то это будет выпадом не против гражданина, а против Бога;

гражданский магистрат не может быть компетентным судьей в вопросах веры и не может использовать религию как средство гражданской политики. В первом случае из-за разницы во взглядах правителей, во втором — из-за искажения идеи спасения;

поддержка христианской религии государством противоречит христианской религии в принципе, поскольку в самой основе своей она отрицает зависимость от сильных мира сего;

история свидетельствует о многочисленных негативных фактах деятельности клира. Вместо поддержания чистоты веры, клир проявлял гордость и леность, равнодушие к нуждам

прихожан, свое превосходство и преследовал инакомыслящих; правители, желающие разрушить общественную свободу, не найдут более лучшего средства для этого, как учреждение государственного клира;

учреждение государственной религии разрушило бы гармонию, существующую между различными сектами, и гарантируемую законами государства, запрещающими вмешательство во внутренние дела религий;

учреждение государственной религии ослабит закон и связь с обществом. Это будет доказательством импотенции правительства, его неспособности самостоятельно решать проблемы;

равенство — это естественное право. Равенство религий не может быть меньшим равенством, чем другие. Этим равенством и обеспечивается всеобщее благосостояние.

Однако публичное признание существования Бога было неотъемлемой частью американской гражданской религии. Начиная с 1774 года конгресс открывал свои заседания каждый день с молитвы капеллана. Для соблюдения толерантности приглашали священников из различных протестантских церквей. Каждый президент считал необходимым включить упоминание о Боге в свое инаугурационное послание без уточнения вероучительных особенностей. Подобные факты являются проявлением так называемой гражданской религии - феномена, заслуживающего отдельного исследования.

В Америке существует давняя традиция в области гражданской религии — своего рода смешения религии, мифа, патриотизма и светскости. Гражданская религия в Америке не зависит ни от церкви, ни от государства. Гражданская религия не является религией какой-то конкретной религиозной организации и не финансируется государством. Гражданская религия не имеет своей теологии, картины сотворения, эсхатологии, еклесиологии. Гражданская религия проявляет себя непосредственно в общественном отношении к Богу.

Бог гражданской религии - не Бог какой-то конкретной религии в обычном понимании этого слова, молитвы гражданской религии не молитвы какого-то конкретного вероисповедания. Известный исследователь американской гражданской религии Р.Бэлла признавал, что многое в гражданской религии заимствовано из христианства, но отрицал

ее синонимичность христианству; Бог гражданской религии - не только объединяющее начало; личный по своей природе, он более близок к закону и праву, нежели к спасению и любви.

Некоторые ритуалы гражданской религии можно расценивать как церемониальный деизм: национальный девиз «Мы верим в Бога», Декларацию Независимости, имеющей четыре упоминания о Боге, соблюдение национального Дня молитвы, привлечение на службу за государственный счет капелланов в армии, конгрессе и законодательных органах штатов. (В 2003 году 22 сенатора, заявившие о неконституционности оплаты капелланов за счет государственного бюджета, потерпели фиаско. Верховный суд решил, что в данном случае нет нарушения Конституции, так как Америка имеет очень давнюю традицию по содержанию капелланов в Конгрессе).

Гражданская религия имеет свои негативные стороны, но вряд ли найдется кто-то, опровергающий присущее ей объединяющее начало и способность содействовать укреплению толерантности в американском обществе.

По существу ритуалы гражданской религии являются нарушением строгого понятия отделения церкви от государства. Но в то же время они глубоко укоренены в традиции и культуре американского народа. Гражданская религия является как бы золотой серединой между строгим отделением и терпимым приспособлением в поликонфессиональном обществе.

То, что американцы хотят соединить национальный элемент с религиозной верой, с одной стороны, заслуживает уважения. Это показывает, что человек, верующий в Бога, очень популярен в этой стране. С другой стороны, здесь кроется опасность смешения патриотизма с религией, приводящая к признанию своего превосходства над другими, и в этом случае вряд ли стоит говорить о толерантности, скорее наоборот.

В настоящее время определенные слои американского общества довольно агрессивно защищают символы и ритуалы гражданской религии. Что как раз и имеет место в случае с клятвой верности американскому флагу.

Клятва верности, которую произносят каждый день большинство школьников Америки, стала в настоящее время предметом пристального внимания из-за слов «под Богом» ("Under God"), которые были включены в текст в

1954 году. Эти слова были признаны Калифорнийским судом в 2002 году нарушением первой поправки и в частности ее части об Establishment Clause, запрещающей государству поддерживать религию. Многие американцы, религиозные лидеры и законодатели были обескуражены этим решением. На следующий день после принятия этого решения сенат США высказался за переутверждение существующего текста клятвы. Палата представителей приняла соответствующую резолюцию, почти единогласно (416 к 3) считая, что данное решение противоречит юриспруденции Верховного суда в отношении первой поправки. Президент Буш назвал решение Суда глупым и противоречащим традициям и истории Америки. Буш сказал, что его администрация будет официально просить Верховный Суд отменить решение Калифорнийского суда. Социологический опрос, проведенный «Вашингтон пост» показал, что 87 процентов американцев высказались за сохранение слов «под Богом».

Майкл Ньюдоу, атеист из Сакраменто, выступил против подобной практики. Он не желает, чтобы его дочь произносила слова «под Богом». Суд признал, что хотя школьники не могут быть принуждены участвовать в произнесении клятвы, тем не менее, школьное руководство проявляет государственную поддержку религии, обязывая учителей государственных школ произносить и руководить произнесением существующей формы клятвы.

Если же взять за основу так называемый Лемон-тест, один из нескольких тестов, используемых Верховным судом для определения нарушения первой поправки, то опять-таки решение калифорнийского суда можно считать корректным. Поскольку введение в 1954 году слов «под Богом» 1) не имеет светской цели и 2) имеет очевидный эффект по поддержке религии.

Судебное решение Калифорнийского суда является пока единственным случаем, приведшим к тому, чтобы Верховный Суд рассматривал вопрос о неконституционности клятвы.

История клятвы интересна сама по себе. В 1892 году социалист Фрэнсис Белэмпи написал клятву для национального молодежного журнала, который в то время имел один из самых больших тиражей. В честь 400-летия открытия Колумбом Америки было решено отдать клятву американскому флагу в общественных школах: «Я клянусь в верности моему флагу,

перед которым я стою, и республике, единой нации, свободе и справедливости». 12 октября 1892 года 12 миллионов школьников впервые произнесли эту клятву, что стало отличным средством воспитания патриотизма. В 1943 году на основании заявления религиозной организации Свидетели Иеговы, считающих все, кроме Бога, идолопоклонством и потому не признающими никакой клятвы, Верховный суд принял решение о том, что никто не должен принуждать школьников к произнесению клятвы верности американскому флагу.

В 1951 году католическая организация «Рыцари Колумба» начала кампанию за введение слов «под Богом» в текст клятвы. По мнению конгрессменов, поддержавших эту идею, нововведение позволит школьникам глубже осознать реальное значение патриотизма и послужит еще одним средством борьбы с коммунистической идеологией, отрицавшей веру в Бога. Президент Эйзенхауэр поддержал инициативу. По данным Института Гэллопа в 1953 году 69 процентов американцев одобрили введение новых слов в текст клятвы, 21- против, 10- не определились. В 1954 году Эйзенхауэр подписал соответствующий закон. С тех пор клятва стала и патриотической клятвой, и публичной молитвой. Согласно упомянутому ранее судебному решению от 1943 года, клятва — дело добровольное. 31 из 50 штатов узаконили ежедневное произнесение клятвы в государственных школах. Клятва на самом деле больше, чем ритуал. В современном мире только США и Филиппины имеют клятву верности флагу.

Несомненно, судебное разбирательство о неконституционности клятвы несет на себе отпечаток событий 9 сентября 2000 года. Клятва получает более важное звучание и служит усилению патриотических настроений в Америке. Примером тому может служить деятельность общественной организации «Gateways to better Education», предлагающая, не дожидаясь решения Верховного суда, включить в программы государственных школ уроки по американскому религиозному наследию. В июне 2003 года эта организация разослала более 200000 объявлений, призывающих учителей, родителей и руководителей образовывать помочь в обучении клятве и разъяснении фразы «Under God». В этих объявлениях, в частности, говорится, что отцы - основатели понимали, что свобода исходит от Бога, но не от правительства; правительство

было учреждено для защиты данной Богом свободы и обеспечения права на жизнь, свободу и счастье.

Разумеется, не дело Верховного суда заниматься выяснением специфики связей человека с Богом. Его дело проверить конституционность отдельных проявлений религиозной веры. С этой точки зрения, Верховный суд неоднократно определял символы гражданской религии как «церемониальный деизм». По всей видимости, Верховный суд одобрит дополнение, включенное в текст клятвы в 1954 году и тем самым учтет мнение большинства американцев, выразивших несогласие с решением Калифорнийского суда. Тем не менее, случай с клятвой и сам процесс по разрешению возникшего конфликта выявил с новой силой те противоречия, что складываются в процессе реализации толерантности.

Генеральным направлением в деятельности ЮНЕСКО по достижению толерантности признается область образования и культуры в качестве реального механизма сдерживания нетерпимости. Мы уже обращали внимание на неоднозначные оценки применения этого механизма на примере европейских стран. При анализе американского опыта нельзя обойти стороной так называемую «минуту тишины» в государственных школах (сразу оговоримся, подобная практика осуществляется далеко не во всех штатах). Согласно новому распоряжению Министерства образования США (Guidance on Constitutionally Protected Prayer in Public Elementary and Secondary Schools 2003) эта минута тишины может быть использована в государственных школах для молитвы, причем молитвы определенного вероисповедания. Надо сказать, что американские школьники уже имеют специальный перерыв в занятиях на 2 часа после обеда. Они могут использовать это время по своему усмотрению как в религиозных целях, так и просто для самостоятельной работы. Примечательно, что ранее действовавшее руководство министерства образования США от 1995 года (Guidance on Religious Expression in Public Schools) признавало право на добровольную молитву, при этом другие не должны принуждаться к присутствию или участию в ней). Распоряжение министерства от 2003 г. по сути дела узаконивает минуту тишины-молитвы, тем самым, ставя на первое место ту часть первой поправки (Free Exercise Clause), которая говорит о свободе вероисповедания и препятствует государству в ограничении религиозной свободы своих граждан,

в ущерб положению, запрещающему государству поддержку религии (Establishment Clause).

Критики упомянутого документа совершенно правильно, на наш взгляд, утверждают, что целью национальных государственных школ является образование, а не наставление в вере. Задача Министерства образования состоит в том, чтобы обеспечить создание доброжелательной атмосферы в школе для ребенка любого вероучения, а также и неверующих.

Следует особо отметить два очень важных решения Верховного суда США 1962 года: одно из них касалось запрещения на молитву, произносимую учителем в государственных школах, а также запрет на чтение Библии в государственных школах, квалифицированную как нарушение первой поправки. И вот чуть более чем 40 лет спустя «все возвращается на круги своя» — вновь и вновь сторонникам отделения церкви от государства приходится защищать свободу совести и вероисповедания и доказывать свою правоту в самых высоких кабинетах, в первую очередь, в судах.

Укрепление толерантности в современном обществе, как показывает международный опыт, возможно на основе соблюдения действующего международного и национального законодательства, прежде всего, Конституции. В этом отношении исключительно важная роль по достижению толерантности принадлежит судебной власти. Необходимо дать возможность и время судам спокойно изучать возникающие проблемы и принимать соответствующие решения по каждому конкретному факту.

Так, например, власти Солт-Лейк-сити продали церкви мормонов по их просьбе участок улицы, прилегающей к главному храму этой церкви. По словам одного из руководителей церкви, главная цель этого мероприятия заключалась в установлении тишины и покоя вокруг храма. Это предполагало запрет на любые речи и выступления против церкви мормонов, (например, продажу брошюр и книг с критическими замечаниями в адрес этой церкви). Но суд вынес определение, что, несмотря на принадлежность части главной улицы церкви, все-таки она продолжает оставаться публичным местом, т.е. разрешает свободное передвижение граждан и свободу слова.

По определению суда в штате Теннесси, графство Гамильтон, было решено убрать таблички с библейскими заповедями со

здания суда. Аналогичное решение было принято в отношении керамических плиток с выдержками из священного Писания, закрепленных на средства родителей в коридоре одной из школ Вирджинии.

В настоящее время рассматривается дело о неправомерности установки монумента в честь 10 заповедей в здании Верховного суда штата Алабама по распоряжению председателя суда.

Помимо судебных органов очень серьезное значение в сфере укрепления толерантности в поликонфессиональном обществе имеет финансовая сторона деятельности религиозных организаций, а именно прозрачность их бюджетов, источников доходов. Американский опыт отделения церкви от государства в этом отношении заслуживает особого внимания, особенно в части ежегодного предоставления религиозными организациями налоговой декларации согласно требованиям, изложенным на 13 страницах (Form 1023 «Application for Recognition of Exemption»). Эффективность воздействия экономических рычагов в области свободы совести можно проиллюстрировать хотя бы следующим примером. Религиозная организация в США лишится налоговых льгот, если, например, на богослужении паству будут призывать голосовать за того или иного кандидата в период выборной кампании. Иначе говоря, достижение толерантности в поликонфессиональном обществе невозможно достичь на основе призывов к уважению прав человека. Необходима четкая экономическая политика в области государственно-церковных отношений.

Подведем некоторые итоги по обозначенной проблеме.

Изучение международного опыта в области укрепления толерантности в поликонфессиональном обществе и возможности его использования в нашей стране убедительно показывают, что необходимо исключить любые формы государственного вмешательства в вопросы веры, церковной структуры и канонического права. Если же осуществление религиозной свободы одних граждан наносит ущерб правам и свободам других, интересам общества, то следует применять действующие нормы уголовного или административного права.

Необходимо всемерно развивать диалог как между государством и религиозными организациями, так и межрелигиозный диалог; поддерживать деятельность неправительственных организаций для усиления

взаимопонимания между религиозными группами и защиты религиозного культурного наследия.

В то же время внимание к обеспечению в обществе религиозного плюрализма никоим образом не должно умалять права неверующих и атеистов. И в этом отношении особую роль приобретает соблюдение принципа отделения церкви от государства.

Однако отделение не означает отказ от соучастия государства и религиозных организаций в решении общезначимых проблем, прежде всего в социальной сфере. На наш взгляд, именно правовое регулирование сотрудничества государства и религиозных организаций должно стать краеугольным камнем государственной политики в области свободы совести. Совместная деятельность по улучшению общественного благосостояния реально будет способствовать устранению нетерпимости.

Фактическое осуществление и укрепление толерантности в современном поликонфессиональном обществе невозможно без компромиссов. Но эти компромиссы должны уважать конституционное право на свободу совести и равенство религий. Надо набраться терпения, знаний и политической воли.

Автор мақалада ХХІ ғ. басындағы жаһандану жағдайында заңдылық, демократия, адам құқығы мәселесі элементтік саясаттағы елеулі проблема деп көрсетіп, халықаралық құқықтық нормаларды сақтау принципі – толеранттық сипаттағы принцип екендігін сөз етеді.

УДК 323.1(574) «19»

Кыдыралина Ж.У.

*к.и.н., доцент,
Академия государственного
управления при Президенте
Республики Казахстан*

**НАЦИОНАЛЬНЫЕ ДВИЖЕНИЯ
В КАЗАХСТАНЕ
В 50-70-х гг. XX в.**

Сегодня, в условиях 15 лет независимого развития Казахстана, мы заново переосмысливаем недавнюю советскую историю, события, которые логически привели к национальному

суверенитету.

Ранее недоступные архивные документы об оппозиционных гражданских выступлениях казахской молодежи и интеллигенции в советский период представляют несомненный исторический интерес.

На фоне бурных и трагических событий второй половины 1980-х гг. предшествующие 30 лет были относительно спокойными за исключением лишь «отдельных националистических проявлений». Тем не менее те единичные национальные движения были одними из первых сигналов неблагополучия и грядущего взрыва.

Исторически прослеживается взаимосвязь различных этапов национальных движений в Казахстане. На протяжении всего XX века в казахском народе сохранялась многовековая мечта о независимости, велась в той или иной, открытой или скрытой, форме борьба за отстаивание национального достоинства.

Не случайно органами КГБ во второй половине 1980-х годов был поднят старый лозунг «Борьба с казахским буржуазным национализмом», истоки декабрьского восстания 1986 г. в Алма-Ате искали в движении «Алаш Орда», составлялись обзоры об антисоветской деятельности казахских националистов и списки участников националистического подполья со времени установления советской власти и вплоть до перестроечных времен. В самих названиях организованных и полуорганизованных «националистических группирований» казахской молодежи и интеллигенции 1960-1970-х гг. обращает на себя внимание преемственная связь с алашским движением: названия группировок «Жас казах», «Сары Арка» и др.

Документы Спецгосархива КНБ РК об общественно-политических настроениях казахской интеллигенции, молодежи и студенчества в 50-70-е гг. XX в., период апогея Советского Союза, дают возможность осуществить объективный анализ советской действительности, раскрывают этноконфликтный потенциал в обществе, различные формы выражения недовольства оппозиции к режиму.

По исследованиям российского автора Е.Зубковой, этноконфликтная ситуация в СССР в период 1950 - первой половины 1980-х гг. характеризовалась широким спектром способов и форм выражения претензий участников политической оппозиции к власти — от массовых беспорядков до единичных

акций протеста, от открытых столкновений до скрытых форм недовольства. Присутствовали как насильственные, так и ненасильственные формы конфликтных отношений. Более широко были представлены ненасильственные способы выражения претензий: демонстрации, митинги, петиции и другие письменные обращения к власти; организация делегаций; распространение листовок. Особой, латентной, по выражению Е. Зубковой, формой развития конфликта следует отметить настроения. Они могли проявляться в демонстративном и провокационном поведении по отношению к представителям другого этноса: например, словесных оскорблениях, отказе разговаривать не на родном языке и т.д.

В качестве конфликтов выступали вопросы национальной государственности (суверенитет или автономия), территориальные вопросы, собственность, язык и проблемы сохранения национальной культуры в целом и др.¹.

Отличительной особенностью этого периода было начало организационного оформления национальных движений: создание подпольных групп и организаций, комитетов, объединений, имеющих все признаки организованных структур, вырабатывавших «программу», «устав», «клятву», организовывавших акции протеста, распространявших листовки, агитационную литературу.

В архивных источниках сообщается, что в 1951 году были привлечены к уголовной ответственности участники националистической группировки «ЕСЕП» (Партия героев, любящих Родину). В документе отмечается, что «в Алма-Ате Исаков Б., Нарешев А., Темиров и др. (всего 7 чел.) обрабатывали молодежь в националистическом духе, восхваляли и идеализировали байских авторитетов, в извращенной форме истолковывали национальную политику Советского государства. Название группы «ЕСЕП» было дано такое же, какое имела группа Жаксылыкова и его связей, арестованных во время войны в Карагандинской области, где в 1940-1942 гг. учились в Карагандинском университете Исаков и Темиров»².

В документе упоминается также и о другой организации: «Жас казах», от имени которой «учитель Игликов З. и бывший инструктор райкома комсомола Жунусов К. разослали в адреса вузов Алма-Аты, Караганды, Уральска и Кызыл-Орды «Обращение» с призывом к проведению антисоветской

националистической работы; они в течение 1961-1962 гг. занимались изготовлением и распространением документов националистического содержания»³.

Как замечено исследователями, «крамольное движение» в СССР явно доминировало в 1960-е и с конца 1970-х годов; на окраинах и в центре страны наблюдался бурный рост националистических настроений среди самых широких масс народа и интеллигенции»⁴.

Однако, по мнению многих казахстанских историков, политическая оппозиция режиму в Казахстане в 60-80-е годы не была массовой, в ней участвовали одиночки⁵. Тем не менее сам факт появления таких настроений и организаций явился прецедентом в условиях советской системы.

Партийные органы, не без участия органов КГБ, пресекали всякие попытки критики советского строя.

В 1963 г. группой казахской молодежи, обучавшейся в вузах Москвы, было создано творческое объединение «Жас тулпар». В последующем такие же формирования возникли в Ленинграде, на Украине, в Прибалтике.

5 марта 1966 года КГБ при Совете Министров Казахской ССР информировал 2 Главное Управление КГБ при Совете Министров СССР, что 11 февраля в КГБ при СМ КССР поступили данные о неявке на занятия большой группы студентов казахской национальности, обучающихся на 1 курсе Алма-Атинского медицинского института. Группа студентов посетила ректорат, а затем Министерство здравоохранения с коллективным требованием о преподавании некоторых предметов (история, химия, физика) на родном языке, что мотивировано слабым знанием русского языка.

В октябре 1965 года в институте было организовано 16 групп из 230 студентов казахской национальности, слабо владеющих русским языком. В этих группах вышеуказанные дисциплины преподавались на родном языке.

Как отмечается в вышеуказанной информации, начиная со второго семестра, этот порядок ректоратом был отменен, и студенты распределены по группам, в которых все дисциплины преподавались на русском языке. Однако такая реорганизация ректоратом была осуществлена без достаточной предварительной разъяснительной и подготовительной работы. Столкнувшись с трудностями записи лекций, подготовки к практическим и

семинарским занятиям и опасениями возможной неуспеваемости в учебе, студенты стали выражать недовольство.

Эти явления совпали по времени с пребыванием в Алма-Ате некоторых участников **Московского творческого объединения «Жас тулпар»** (объединение студентов из Казахстана) и проведенной ими 9 февраля встречей с вузовской молодежью города в КазГУ, на котором присутствовало около 10 студентов мединститута, в большинстве из первого курса.

Выступавшие на встрече отмечали необходимость организации в Алма-Ате и других местах творческих объединений типа «Жас тулпар» с задачей пропаганды казахского музыкального и изобразительного искусства, охраны исторических архитектурных памятников по примеру московской организации «Родина», выявления народных талантов, сохранения чистоты казахского языка. На встрече приводился пример о том, что в вузы прибалтийских республик и Узбекистана в большинстве своем поступают представители коренной национальности и учатся они на родном языке.

Вечером следующего дня (10 февраля) во дворе общежития мединститута собралось около 50 студентов-первокурсников казахской национальности, принявших решение не посещать занятия в институте и наставляющих перед ректоратом о сохранении казахской группы.

12 февраля из числа студентов-первокурсников бывшей казахской группы отсутствовали на занятиях около 100 студентов.

13 февраля в 22 часа по инициативе старшекурсников-участников встречи с представителями «Жас тулпар»... в комнате № 32 третьего общежития мединститута собралось до 30 студентов, где... предлагалось не посещать занятия, добиваясь создания казахской группы в институте с преподаванием на родном языке, действуя при этом организованно, не выдавая друг друга деканатам и ректорату. Свое выступление они аргументировали тем, что в других союзных республиках преподавание на родном языке коренной национальности ведется до третьего курса.

...Декан, одобряя действия студентов, советовал им выступать организованно и активно, но нигде не давать ссылку на него. 4 февраля не явилось на занятия около 70 человек.

По этим фактам органы КГБ своевременно информировали

ЦК КПК, который совместно с ректоратом и партийно-комсомольскими организациями института провел разъяснительную работу. 15 февраля все студенты приступили к занятиям⁶.

В другой справке республиканского КГБ, направленной КГБ СССР 28 марта 1966 года, отмечалось, что в период зимних каникул, в начале февраля 1966 года в г. Алма-Ате находились некоторые участники творческого объединения «Жас тулпар», состоявшего из казахской молодежи, обучающейся в вузах Москвы, Ленинграда, Украины и Прибалтики. В частности, Ауэзов Мурат – аспирант восточного факультета МГУ, председатель «Жас тулпар»; Тайжанов Болатхан – студент Института международных отношений; Ибраев Шамиль – студент Рижского авиационного института; Сулейменов Тимур – студент одного из Ленинградских вузов; Коспанов Сарсенгали – студент Ленинградского электротехнического института им. Ульянова; Сембин Аманкельды – студент Московской консерватории им. Чайковского; Сматаев Сона – студент Московского института связи.

8-9 февраля в г. Алма-Ате ими были проведены три встречи с представителями казахской молодежи города, в которых также принимали участие некоторые алматинские писатели, журналисты, художники и студенты, прибывшие по инициативе Ауэзова и др. из гг. Чимкента, Караганды, Семипалатинска. Количество участников колебалось от 10-20 до 100-200 человек⁷.

Вот что констатируют данные архивных источников спецоргана о содержании выступлений Ауэзова и его товарищей:

«В 1937 году и раньше были уничтожены лучшие люди, лучшие представители казахской интеллигенции, которые могли бы создать огромную культуру.

В 1932 году погибло миллион казахов, среди них много талантливых людей. Молодежь наша должна обо всем этом знать и помнить. У нас все есть, но нет у нас такого, чтобы мы могли объединиться, обмениваться мнениями за «круглым столом», беседовать, чтобы думать и совместно решать проблемы национальной культуры, говорить о литературе, о казахской жизни, дискутировать. Все традиции и обычаи наших отцов и дедов забыты. Нет ни одежды у нас национальной, ни моды, ни национальных костюмов.

Жизнь современной казахской молодежи не интересна.

Многие как в аулах, так и в городах много времени проводят в пьянках, драках, занимаясь «нантабаризмом» (от слова «нан табар», т.е. «зарабатывать на кусок хлеба»). Мало кто из них мечтает о чем-нибудь. Задача «Жас тулпар» – **пробудить в сердцах молодежи любовь к национальной культуре, заразить мечтой, увлечь.** Наша задача – пропагандировать казахскую литературу, искусство и музыку как среди казахского населения в аулах, так и среди русского в городах.

... На другой встрече Ауэзов заявил, что до нынешнего нашего поколения у казахского народа не было своей национальной интеллигенции в полном смысле этого слова и только теперь национальная интеллигенция может вести свой народ. Он утверждал, что в народе якобы накопилось много недовольства.

Студент Тайжанов говорил, что казахам нужна своя национальная идеология. Студент Ибраев отметил, что в Риге обучается более 50 студентов-казахов. Иногда они собираются, делятся мнениями, обсуждают будущее своего народа, и на их настроения удручающе влияет то, что исчезает наш родной язык. Мало казахских школ в республике и в ее столице. В маленькой Латвии в школах и в вузах все ведется на родном языке. Даже в отделении телемеханики лекции читают на латышском языке, тогда как в Казахстане нет учебников на казахском языке для студентов вузов⁸.

Выступления представителей объединения «Жас тулпар» вызывали поддержку и вдохновляли присутствовавших на встречах. Как отмечалось, отдельные моменты приведенных выступлений нашли одобрительный отклик со стороны писателей, которые подчеркивали, что наш народ за полвека пережил три трагедии: кровопролитие 1916 года, вымирание в период коллективизации в Казахстане в 1932-33 годах и репрессии казахской интеллигенции 1937-38 годов. В результате этого казахский народ потерял свою национальную традицию, которую необходимо вновь возродить.

На встрече участников «Жас тулпар» также выступил активный участник Туркестанского легиона – Абдуллин Хамза, речь которого сводилась к жалобе, что «якобы казахская интеллигенция сейчас размельчала, у современных казахов нет национальной чести, казахи перестали верить друг другу, друг на друга смотрят с подозрением».

В докладных записках КГБ отмечается, что «в марте группа казахских аспирантов, обучающихся в Москве (М. Ауэзов, Б.Тайжанов, Б. Аманжолов, М. Гильманов, М.Жусупов и др.) систематически собиралась по четвергам и обсуждала вопросы демографического положения казахского народа и о том, что положения конституции о государственности в настоящее время не применяются на практике.

Заострялось внимание на том, что полезные ископаемые Казахстана, в основном, вывозятся в Россию, а промышленные предприятия не строятся, нет национальных кадров и их не готовят»⁹.

Участники «Жас тулпар» организовали концертные группы, выступали в вузах Москвы и некоторых районах Казахстана. Имн проводились встречи с представителями казахской молодежи, с учеными, писателями, художниками, журналистами. В своих выступлениях они выдвигали идею создания подобного рода объединений на местах с целью мобилизации казахской молодежи на улучшение работы по пропаганде национальной культуры и искусства.

Многообразны были формы символического протеста населения против власти и коммунистической идеологии: это были и индивидуальные открытые протесты, сочинение листовок и других анонимных агитационных документов. Высшей формой оппозиционной деятельности являлось создание или подготовка к созданию подпольных групп и организаций, начинавшихся с составления программ, уставов, клятв.

Так, по примеру «Жас тулпар» такие же земляческие объединения и группы создавались за пределами и на местах в Казахстане.

В архивных материалах отмечаются факты о том, что намерение о создании националистической группы из числа казахской студенческой молодежи имело место также и у Кейкина Мурата, студента Карагандинского мединститута, Абулхасанова Саята, студента Горьковского института инженеров водного транспорта, Уринбасарова Кенеса, студента Московского нефтяного института. Эти лица являлись школьными друзьями. Мысль о создании организации появилась у Кейкина после того, как однажды Уринбасаров рассказал ему, что он был на собрании «землячества» студентов-казахов в Москве, на котором выступил сын Мухтара Ауэзова.

Абулхасанов поддержал намерение Кейкина и со своей стороны в г. Горьком вел разговоры о создании организации из числа обучающихся там студентов-казахов. В справках спецоргана сообщается, что в своих объяснениях указанные лица осознали ошибочность своих действий, заверяя, что подобных проявлений в дальнейшем не допустят. Создать организацию им не удалось¹⁰.

Одной из ненасильственных форм конфликтных отношений участников национальных движений с властью была порча вывесок государственных органов, выполненных на русском языке. В ночь с 7 на 8 ноября 1965 г. в Алма-Ате неизвестными преступниками были разбиты вывески с русским текстом на здании обкома партии, приемной Президиума Верховного Совета КССР, Комитета партийного контроля, некоторых других учреждений и вузов г. Алма-Аты. Вывески с казахским текстом на всех указанных зданиях остались нетронутыми¹¹.

В документах отмечается, что учитель пения одной из школ г. Павлодара Нурбасаров Р., «будучи националистически настроен», группировал вокруг себя знакомых учеников, внушал им мысль об упадке национальной культуры казахов, заявлял, что казахская молодежь должна учиться на родном языке, сохранять обычаи, не засорять родной язык русскими словами. Под влиянием Нурбасарова ученик 9 класса школы-интерната в г. Павлодаре Каннев, член ВЛКСМ, в октябре 1969 года создал нелегальную молодежную организацию «Жас улан», вовлек в нее 29 учащихся гг. Павлодара и Ермака. Позже они организовали «комитет» организации в составе пяти человек, провели четыре общих собрания и пять заседаний «комитета».

Организация имела свой устав, анкеты для вступающих, собирала членские взносы, давала клятвы верности, велись протоколы, был свой пароль.

Отдельные участники этой группы учащихся высказывали суждения националистического характера, сочиняли стихи, составляли листовку с призывом к казахам «поднять знамя предков», отпечатали ее на пишущей машинке в количестве десяти штук и три из них распространили в г. Павлодаре и в с. Кенес Павлодарского района¹².

В 1969 году получены данные, что старший бухгалтер Михайловского хлебоприемного пункта Кустанайской области Ажибаев Каирбек вынашивал идею создания нелегальной организации, ставящей своей целью борьбу за национальное

самоопределение Казахстана. Ссылаясь на якобы существующее притеснение национальных кадров в Казахстане, Ажибаев заявлял, что национализм сам собой не рождается, а является ответной реакцией на шовинизм.

Находившийся под влиянием Ажибаева студент Ташкентского электротехнического института связи Мырзабеков предпринял попытку к созданию организации под названием «Жас тулек». Попытки данных лиц создать организацию предотвращены¹³.

Одним из источников, отражающих общественно-политические настроения молодежи тех лет, являются анонимные документы. В 1970 году Бейбутова Г., студентка Целиноградского мединститута, автор анонимного документа «Ойлан казах», составленном в виде обращения к студентам, с предложением подумать о необходимости сплочения казахской молодежи и создания организации для отстаивания интересов казахов писала: «...Сейчас идет полная русификация всех наций... Нам нужно бороться за чистоту нации, отстаивать свои права по Конституции. Бороться за язык, за культурный уровень казахов»¹⁴.

Автор анонимного документа, отправленного в ЦК КПСС, от имени так называемой **Организации казахской молодежи «Ушкын»** под названием «Требование» оказался Кемельханов Жанабай, уроженец Гурьевской области, студент юридического факультета КазГУ. В анонимке содержалось утверждение: «... нет никакой Казахской республики. В учреждениях делопроизводство ведется не по-казахски, а по-русски. Учеба в высших учебных заведениях - на русском языке. Переименовываются по-русски названия казахских земель». Далее, ссылаясь на Конституцию, Кемельханов требует выхода Казахстана из состава СССР¹⁵.

О росте негативной пассионарности советского общества в указанный период свидетельствуют не только указанные выше факты о созданных легальных, полулегальных и подпольных организациях, но и подготовка к созданию таких групп и организаций. В сентябре 1969 года в парторганы был направлен анонимный документ, в котором говорится, что молодые специалисты-казахи гг. Усть-Каменогорска и Лениногорска, частично Семипалатинска и ряда районов этих областей создали «Группу справедливости за национальные кадры», которая

состоит из 75 человек. В анонимном документе указывалось: «Мы столкнулись с рядом фактов, когда руководители предприятий нагло оскорбляли и смеялись над нами и в настоящее время не трудоустраивают нас. В связи с этим мы решили сами вести работу, поэтому решили организовать подпольную типографию, дать политический бой». Автором анонимки был Анапьянов Нуркен, уроженец Семипалатинской области, член КПСС, со средним специальным образованием, бывший товаровед продснаба. В документе отмечается, что названной организации не существовало.

Ермагамбетов Кушербай, уроженец Кокчетавской области, беспартийный, с высшим образованием, старший инженер дирекции тепловых сетей г.Алма-Аты, обратился в парторганизацию, затрагивая национальный вопрос, отметил, что в Казахстане не уделяется внимание подготовке кадров технических специалистов из казахов. Детей в детсадах воспитывают на русском языке. Казахи вынуждены отдавать детей в русские школы. Дело идет к постепенному вытеснению казахского языка. Далее, направив копию этого письма своему знакомому в Целиноград, советовал ему написать одно большое письмо о положении в Казахстане и разослать его в ЦК КПСС, ЦК КПК, АН СССР, Союз писателей республики.

Садыков Ш., казах, студент 4 курса Кызыл-Ординского пединститута, летом 1970 года предпринял попытки к созданию молодежной группы по типу «Жас тулпар». По его мнению, она должна иметь свою газету, поддерживать связь со студентами других городов и собирать членские взносы. Однако создать группу ему не удалось.

В документах указывается, что в 1968-1971 гг. о проявлениях местного национализма органами КГБ республики получено 219 сигналов, в 1969 г. – 81, в 1970 – 75, в 1971 – 37¹⁶.

Какишев Турсунбек, уроженец Целиноградской области, доктор филологических наук, доцент кафедры казахской литературы КазГУ, в 1969 году среди окружения допускал нездоровые рассуждения со ссылкой на то, что делопроизводство в республике ведется на русском языке, ... поднимал вопрос об исследовании творчества «забытых» поэтов. В 1969 году на вечере встречи с американскими и канадскими студентами в КазГУ из зала иностранцам была подана записка: «Мы считаем Казахстан колонией, а что вы думаете по этому поводу?»¹⁷.

В документах упоминается и о ряде других молодежных организаций. Так, «в 1971-1972 гг. учащиеся 9-10 классов г. Чимкента организовали группу под названием «Адыр каскырлары» (Степные волки), в другом случае «Тулпар» (Скакун), с политически вредных позиций обсуждали вопросы национальной политики Советского государства»¹⁸.

В одном из спецсообщений КГБ КазССР в ЦК Компартии Казахстана отмечалось, что 3 января 1973 года в Казахском драматическом театре им. М. Ауэзова в г. Алма-Ате перед началом спектакля были распространены среди зрителей листовки под названием «Обращение к казахскому народу» от имени организации «Сары Арка», в которых указывалось, что казахский народ подвергается русификации, его язык, культура и обычаи подавляются. Все листовки были отпечатаны на пишущей машинке на русском языке.

Организация «Сары Арка» была создана осенью 1972 года по инициативе студентов 1 курса исторического факультета КазГУ Тулеубаева Б.К. и Алиевой Т.Т.. Программой и уставом организации предусматривалось проведение культурно-просветительской работы в среде казахской молодежи, пропаганда казахского языка и культуры, в конечном итоге отделение Казахстана от СССР, указывалось на необходимость создания аналогичных группировок в других городах республики¹⁹. Группой было проведено 8-9 заседаний, где обсуждались вопросы политической системы в нашей стране и в западноевропейских странах, международные события, национальный вопрос.

Советский имперский режим время от времени тревожился по поводу деятельности «националистической» оппозиции. Характерно, что власть в СССР воспринимала национальный вопрос в категориях «отдельных националистических проявлений» или «националистических настроений». Понятие «национализм» использовалось в советский период исключительно в негативном значении (как оппозиция «положительному» интернационализму), кроме того оно являлось аморфным, расплывчатым. Оно связывалось с этнической ограниченностью (прежде всего в вопросах культуры), или приравнивалось к антисоветизму. Хотя и использовались определения «буржуазный» или «местный» национализм, тем не менее национализм в трактовке

официальной власти, как замечено, не был этнической категорией. «Ссылки на этнический момент (этническую ограниченность), были не более чем очередным эвфемизмом, за которым скрывались на самом деле специфически понимаемые государственные интересы. Построенная на принципах жесткой централизации, государственная система болезненно реагировала на любые попытки периферии ослабить свою зависимость от центра, даже если эти попытки не выходили за границы культурной автономии. Иногда центральная власть пыталась балансировать между собственными интересами и интересами регионов, вводя принцип двуязычия и даже допуская в известных пределах культурную автономию (как это было в республиках Балтии в конце 1950-х - 1960-х гг.). Поэтому законное желание этнических групп сохранять и развивать свою культуру, язык воспринималось как покушение на особую роль центра в советской системе»²⁰.

Попытки к созданию подобных «Жас тулпар» нелегальных молодежных групп «националистического толка» оценивались режимом как покушение на основы власти. В комментариях партийных и спецорганов о выступлениях участников «Жас тулпар» на встречах с молодежью отмечалось, что «некоторые вопросы о национальной культуре в Казахстане рассматривались с ошибочной, политически вредной позиции». В справке КГБ КССР о проявлениях местного национализма, составленной в 1976 году, подчеркивалось, что отмеченные за последние годы «проявления местного национализма исходили главным образом со стороны политически незрелой части интеллигенции, отдельных представителей студенческой и учащейся молодежи. Мотивы имевших место националистических проявлений сводились к тому, что в республике якобы наблюдается вырождение казахского языка и культуры, нарушаются принципы подготовки и подбора национальных кадров, происходит русификация коренного населения»²¹.

Органы государственной безопасности умели находить и обезвреживать подпольные группы. Режим контролировал и систематически «профилактировал» потенциально опасные для себя социальные слои и группы. Об организованных участниками «Жас тулпар» встречах в Алма-Ате КГБ республики проинформировал ЦК КП Казахстана, которым было проведено совещание с руководителями Союза писателей, журналистов,

вузов, комсомольских организаций и вызваны на беседы некоторые писатели, выступавшие на встречах. Комитет принимал меры к выявлению и профилактике «отрицательного влияния» этих встреч на отдельную часть казахской молодежи.

Как указывается в архивных материалах, после следствия над участниками организации «Сары Арка» «многие из участников вскоре поняли несостоятельность и ошибочность своих идей и взглядов, возникших в силу политической незрелости молодежи». В конце 1973 года организация «Сары Арка» распалась, ее программа и устав, протоколы заседаний уничтожены²².

Таковы некоторые новые архивные свидетельства о национальных движениях в Казахстане в 1950-1970-е годы в ответ национальной политике советской империи.

Идеи о национальной государственности, высказанные и отстаивавшиеся казахской интеллигенцией и молодежью в условиях советского режима, призывы к молодежи, народу о развитии национальной культуры, духовных традиций, языка, будущем актуальны и сегодня, в период реального суверенитета казахстанского государства.

Литература

1. Зубкова Е.Ю. Власть и развитие этноконфликтной ситуации в СССР 1953-1985 гг. // Отечественная история. – 2004. - № 4. – С. 3 – 32 (29).
2. Специальный государственный архив Комитета национальной безопасности Республики Казахстан (далее – Спецгосархив КНБ РК), ф. 9, оп. 9, арх. № 2, л. 47, 48.
3. Там же, с. 49.
4. Козлов В.А. Крамола: инакомыслие в СССР во времена Н. Хрущева и Л. Брежнева (По материалам Верховного суда и Прокуратуры СССР) // Общественные науки и современность. – 2002. - № 4. – С. 68 – 79 (78).
5. История Казахстана с древнейших времен до наших дней / Под общей ред. А.Б. Гали, Ж.К. Касымбаева. – Алматы: «Ұш киян», 2003. – 584 с. (478, 479).
6. Спецгосархив КНБ РК, ф. 9, оп. 87, арх. № 1, л. 1-3.
7. Там же, ф. 9, оп. 87, арх. № 3, л. 31, 32.
8. Там же, л. 33.
9. Там же, ф. 2, оп. 12, арх. № 656, л. 49-52, 67, 68.
10. Там же, ф. 2, арх. № 656, т. 15, л. 189-198.

11. Там же, ф. 9, оп. 87, арх. № 1, л. 12-14.
12. Там же, л. 190 - 192.
13. Там же, л. 134, 194 - 196, 200.
14. Там же, ф. 2, оп. 7, арх. № 14, л. 5-8.
15. Там же, л. 12.
16. Там же, ф. 9, оп. 22, арх. № 1, л. 16.
17. Там же, л. 17, 18.
18. Там же, л. 228.
19. Там же, л. 38.
20. Зубкова Е.Ю. Власть и развитие этноконфликтной ситуации в СССР. 1953-1985 гг. // Отечественная история. – 2004. - № 4. – С. 8.
21. Спецгосархив КНБ РК, ф. 2, арх. № 656, оп. 15, л. 189.
22. Там же, ф. 9, оп. 22, арх. № 1, л. 227.

Автор өз мақаласында мұрағат деректері негізінде ұлттық қозғалыстардың қызметі жөнінде баян етеді. «Жас тұлпар», «Жас түлек», «Ұлттық мәдениет үшін әділеттілік тобы» және т.б. қазақ жастары бірігуінің арқасында мәдениеттің дамуы мен сақталуы, тілдің өркендеуі, қазақ халқының дәстүрі жөнінде және т.б. көтерген мәселелерін келтіреді.

УДК 323.327 (71)

Иргусаева А.С.

преподаватель,

ЗКТУ им. Утемысова

ВЛИЯНИЕ ВНУТРЕННИХ И ВНЕШНИХ ФАКТОРОВ НА ФОРМИРОВАНИЕ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ КАНАДЫ

Внешняя политика Канады формируется и реализуется под влиянием ряда внешних и внутренних факторов и обстоятельств. Это - географическое положение Канады. Она с трех сторон отгорожена от остального мира океанами - Атлантическим, Тихим и Северным Ледовитым, а с четвертой - граничит с США, которые превосходят Канаду по численности населения почти в десять, а по экономической мощи - более чем в десять раз. Океан служит Канаде надежной защитой от иностранного вторжения, а США всегда были самым действенным фактором, влияющим на жизнь канадцев. США - крупнейший торгово-экономический партнер. ближайший политический военный

союзник Канады, с которым ее связывают членство в НАТО и сотни двусторонних соглашений о сотрудничестве. Влияние США сильнейшим образом сказывается на всей государственной деятельности Канады, в том числе и на ее внешней политике.

Говоря о внутривнутриполитических факторах и особенностях канадской внешней политики, нужно отметить, что еще 30-40 лет назад решающее влияние на ситуацию в стране оказывали взаимоотношения двух крупнейших этнических групп - англоканадцев и франкоканадцев. Около 40% канадцев британского происхождения, франкоканадцы составляют 27% населения. Для проведения внешнеполитического курса необходимо было добиваться одобрения основных его положений обеими, а фактически - франкоканадцами, так как правительство всегда выражало интересы, прежде всего англоканадцев. Нарушение этого условия грозило самыми серьезными осложнениями.

В наши дни на политику федерального правительства заметное влияние оказывает еще целый ряд этнических групп. Организации канадцев итальянского, украинского, польского, еврейского, китайского и другого происхождения решают судьбу выборов во многих избирательных округах, и это вынуждает правительство учитывать интересы различных национальных групп в реализации внешней политики государства.

Многоэтнический состав населения и колониальное прошлое страны во многом объясняют повышенное внимание к развивающимся странам, оказание существенной экономической помощи их развитию, что характерно для канадской внешней политики. Канада входит в число крупных международных финансовых доноров. Выделяя значительные средства на программы помощи различным странам и являясь членом Парижского клуба, Канада выступает с идеей списания долгов с наиболее бедных государств.

Обладая немногочисленным населением и огромной территорией, Канада не в состоянии ни освоить ее, ни обеспечить свою безопасность в одиночку. Проблема освоения территории и ресурсов решается канадцами путем проведения соответствующей инвестиционной и иммиграционной политики, а обеспечивать свою безопасность Канада стремится путем объединения усилий с другими государствами, вступая в такие союзы и международные организации, как НАТО, ООН, ОБСЕ,

ОАГ.

Экономика страны сильно вовлечена в международную торговлю, от состояния которой все больше зависит благополучие канадцев. Стоимость экспорта товаров и услуг составляет более 40 % ВВП Канады. Поэтому внешняя политика Канады в решающей степени подчинена интересам ее внешнеэкономической деятельности.

Ключевые задачи канадской внешней политики сформулированы в правительственном заявлении "Канада в мире", опубликованном в 1995 году, весьма лаконично: "содействие процветанию и занятости, защита нашей безопасности в рамках международной стабильности и распространение канадских ценностей и культуры". Внешняя политика Канады имеет ясно выраженный глобальный характер. В Оттаве полагают, что этого требует глобальный характер канадских внешнеэкономических связей и таких угроз международному миру и стабильности, как распространение ядерного и других видов оружия массового поражения, бедность, терроризм и т.п. Наиболее значимым элементом внешней политики Канады в системе международных отношений является миротворчество. Высокий рейтинг Канады в мире и среди развивающихся стран во многом обеспечили ее инициативы и участие в операциях ООН по поддержанию мира (ОПМ). Приверженность многосторонним подходам в решении международных проблем, споров и конфликтов, неприятие в этой сфере односторонних действий любой державы, включая и США, - еще одна отличительная черта канадской внешней политики. Данная политика привела к уникальному результату, позволив Канаде стать основателем и активным членом практически всех важнейших международных и многих региональных организаций, таких, как ООН, ЮНЕСКО, Содружество, Франкофония, МВФ (Международный валютный фонд), ВТО (Всемирная торговая организация), ОБСЕ (Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе), ЕБРР (Европейский банк реконструкции и развития), ОАГ (Организация американских государств) АТЭС (Организация азиатско-тихоокеанского сотрудничества) и др. Канада была первой страной, предложившей в конце 1991 г. ввести силы по поддержанию мира под эгидой ООН в бывшую Югославию, высказалась за

многостороннюю акцию под флагом ООН в связи с военным переворотом на Ганги в сентябре 1991 г., играла ведущую роль в подготовке акции по оказанию помощи руандийским беженцам в Заире в октябре-ноябре 1996 г.

В мировом сообществе Канада пользуется репутацией сторонника политических методов разрешения споров и конфликтов между государствами, а ее дипломаты известны как мастера выработки компромиссов, учитывающих интересы всех участников спора.

Для канадцев в целом типично отсутствие милитаристских настроений и традиций. Канадские военные никогда не играли роли политического фактора в жизни страны.

Начиная с 90-х гг. Канадское агентство международного развития (КАМР) уделяет растущее внимание вопросам безопасности и обеспечения мира в программах помощи странам, являющимся зонами конфликта или имеющим такого рода потенциал. Во второй половине 1990 гг. новой особенностью канадской внешней политики в последние годы стал перенос акцента на обеспечение государством "безопасности личности" при широком толковании понятия "безопасность", включающем устранение не только военных угроз, но и борьбу с бедностью, преступностью, распространением наркотиков, терроризмом и т.д. Такое смещение акцента повлекло за собой изменение трактовки канадцами понятия суверенитета, положения о недопустимости вмешательства извне во внутренние дела государства.

Представители Канады неоднократно настаивали на том, что в новых условиях, когда в центре внимания мирового сообщества находится не государство, а личность, ее безопасность, в случае массового и жестокого нарушения прав человека со стороны государства допустимо и даже необходимо силовое давление вплоть до прямого "гуманитарного" международного вмешательства под эгидой ООН, НАТО и других организаций во внутренние дела государства-нарушителя, невзирая на его суверенитет, во имя обеспечения безопасности личности. Подобные аргументы канадцы приводили в обоснование своей поддержки миротворческих операций, проводившихся по решению Совета Безопасности ООН в Сьерра Леоне, Восточном Тиморе, экономических санкций против Нигерии, военных действий НАТО в Боснии, Герцеговине, Македонии, Югославии,

а также в антитеррористической операции в Афганистане.

С начала 90-х годов начинается процесс установления взаимоотношений с Республикой Казахстан. 10 апреля 1992 года были установлены межгосударственные отношения между Казахстаном и Канадой.

В 1994 году открыта дипломатическая миссия Канады в Республике Казахстан. С 1997 года в Канаде действует Консульство Республики Казахстан. Важным событием стал визит Президента Н.А.Назарбаева в Канаду в июле 2003 г., который придал особую динамику двусторонним отношениям, в основе которых лежит заинтересованность обеих сторон в расширении и углублении сотрудничества. Достигнутые в ходе визита договоренности, в частности подписание двух важных документов – Договора о взаимной правовой помощи и Совместного плана действий по укреплению двустороннего экономического партнерства, нацелены на дальнейшее укрепление партнерских отношений между странами.

Договорно-правовая база казахстанско-канадских отношений включает в себя 13 документов, в числе которых Декларация о принципах взаимоотношений между Республикой Казахстан и Канадой, Торговое соглашение между правительствами РК и Канады, Меморандум о намерениях по устранению двойного налогообложения и защите инвестиций, Договор о взаимной правовой помощи и Совместный план действий по укреплению двустороннего экономического

Канада и Казахстан являются членами многих международных организаций. Канада поддержала инициативу Казахстана принять участие в программе НАТО «Партнерство во имя мира».

В 1999 году в Вашингтоне состоялась встреча президента Н.А.Назарбаева с премьер-министром Канады Ж.Кретьеном, где Канада предложила расширить деятельность своих компаний в Казахстане.

Казахстан ставит перед собой задачу расширения и укрепления двухсторонних связей с Канадой в сфере экономики, политики, науки и образования.

Литература

1. Сороко-Цюпа О.С. История Канады М.,1986
2. <http://www.canada.ru/history.shtml>
3. Токаев К. Преодоление: Дипломатические очерки

Алматы., 2003

4. Токаев.К Дипломатия Республики Казахстан Алматы.,2002

5. Еркембаев.Н Казахстан и страны мира Алматы., 2006

Бұл мақалада Канаданың сыртқы саясатына әсер етуші ішкі және сыртқы жағдайлары қарастырылған. Канаданың сыртқы саясатының бірі – халықаралық мәселелерді шешудегі жан-жақты көрегенділігі мен АҚШ-тай кез-келген алып державаның саясатына деген біржақты көзқараста болуы, яғни берік біртұтас ұстанымда қалуы баян етіледі.

This article is briefly reviewed internal and external factors and circumstances and their influence to the Canada foreign policy formation. The main steps of foreign policy is stated in the state announcement: "Canada is in the world" published in 1995 y. It says: "...we should cooperate to the prosperity and employment, our safety limited by international stability and expansion of Canada values and culture around the world".

One of the special features of Canada foreign policy is decision of international problems, conflicts and quarrels which are directed to avoiding one side decisions in any states. This policy gave rise to the unique result. As the result of this -Canada became the active member of the international and regional organization like U.N.O., UNESCO, International State organization North Atlantic Treaty Organization, European Bank of Reconstruction and Development etc.

Author pays attention on the hardship and priority tasks in performing of foreign policy of Canada.

ӘОЖ 373.3 «19»

Ж.Ж.Оразаева

аспирант,

Ақтөбе МТИ

**XX ғ. 60-80 ж.ж. ЖАС
ЖҰМЫСШЫЛАР ДАЯРЛАУШЫ
ЖҮЙЕДЕГІ ЖАҢАЛЫҚТАР**

КСРО билік орындары мен саяси басшылығы тарапынан өткен ғасырдың 60-80-шы жылдары жас жұмысшы кадрларды даярлау ісіне ерекше маңыз беріліп, бұл салаға жан-жақты

камкорлық көрсетілген. Біздің зерттеген құжаттарымыз бойынша осы мәселе СОКП ОК-ның қаулы-қарарлары мен Кеңес үкіметінің арнаулы шешімдері арқылы реттеліп отырған. Зерттеліп отырған кезеңде билік буындары тарапынан бірнеше бағдарламалық шешімдер қабылданып, оларды іске асыру бағытында сүбелі шаралар іске асырылған. Мемлекеттік шешімдерді іс жүзінде орындауға жоғарғы биліктен орта және төменгі деңгейдегі мемлекеттік-саяси ұйымдарға дейін жұмылып біршама оңды және тиімді істер атқарылған. Яғни, осы кезде елдегі кәсіптік-техникалық білім беру жүйесі реформаланып, ондағы оқу-тәжірибе, тәрбие ісі кең қанат жайып жаңа деңгейге көтерілген. Тіпті оқу орындарының XX ғасырдың 30-40-шы жылдары пайда болған фабрикалық-зауыт оқуы деген атауы енді кәсіптік-техникалық білім беру жүйесі /училищесі/ деген атауға көшірілген.

Батыс Қазақстандағы төрт мемлекеттік мұрағат қорларында сол заманда зерттеу мәселемізді тікелей қамтитын 45-ке жуық орталық билік буындарының құжаттары сақталған. Олардың ішінде КОКП Орталық Комитеті мен Министрлер кеңесінің 2 сәуір 1969 жылғы «Кәсіптік-техникалық білім беру, оқу жүйесінде кәсіптенген жұмысшыларды даярлауды жетілдіру шаралары туралы», 23 маусым 1972 жылғы «Кәсіптік-техникалық, білім беру жүйесін жетілдіру туралы», 28 қаңтар 1975 жылғы «Орта ауылшаруашылық кәсіптік техникалық училищелердің жүйесін кеңейту шаралары мен олардың жұмысын жетілдіру туралы» мемлекеттік-саяси, партиялық қаулы-қарарлар және шешімдер. Бұл құжаттарда кәсіптік-техникалық білім беру органдарына, ғалымдарға кәсіптік-техникалық білім беру ұжымдарының оқу-тәрбие жұмысын жетілдіру туралы, ондай шаралардың формалары мен әдістерін дамыту және оларды ғылыми-техникалық прогреске сәйкестендіру міндеттері анық көрсетілген.

Аталмыш құжаттардың міндеттік негізінде КСРО Министрлер Кеңесі жанындағы арнаулы кәсіптік-техникалық білім беру мемлекеттік Комитеті жүйесін жаңа деңгейге көтеріп, жұмыс сапасын арттыру үшін қайта құру мақсаты қойылып, сан-алуан ұйымдастырушылық-саяси, оқу-тәрбие бағыттары белгіленген. Құжаттар жария болған кезден бастап 25 бағыттағы шаралар шұғыл іске асырылған [1].

Бірінші кезекте училищелердің материалдық базасы

нығайтылып, олардың оқу-тәжірибе, тәрбие қызметіне бұрын-соңды болмаған күрделі міндеттер қойылған. Солардың негізінде қоғамдық өмір мен өндіріс саласындағы ғылыми-техникалық жаңалықтарды алу қажеттігі аталған. КСРО тарихында тұңғыш рет кәсіптік-техникалық білім беретін оқу орындарының жаңа түрі көп профильді және орта білім беретін кәсіптік-техникалық училищелер қалыптастыруға алғашқы қадам жасалды. Бұл істің нәтижесінде оқу орындарының аса жүдеу материалдық-техникалық жағдайы мен қатар қоғам мүшелерінің, яғни педагогикалық қауымдастық пен ата-аналар арасындағы ұзақ мерзім бойы қалыптасқан психология да әсер еткен. Біз танысқан мұрағат құжаттарында тіпті бұл оқу орындарына сенімсіздік болғаны да анық байқалады.

Бұл саладағы аса маңызды және жоғары жауапкершілікті талап еткен міндет, ол жаңа талаптарға жауап бере алатын педагогикалық ұжымдарды қалыптастыру ісі болған. Біз танысқан құжаттар пайымдауынша бұрынғы оқу орындарының оқытушылар мен өндірістік оқу шеберлерінің білім деңгейі жүйе алдына қойылған жаңа талаптарын мүлдем қанағаттандырмаған. Мысалы, Атырау облысының 11 училищесінде теориялық және өндірістік оқу мамандарының орташа есеппен алғанда тек 12 пайызы жоғары техникалық және педагогикалық, ал 60 пайызы арнаулы орта және қалған 28 пайызы орта мен орталау білімді болған [2]. Батыс Қазақстан облысының ауыл шаруашылығына механизатор кадрларын даярлайтын училищелердегі оқытушылар және өндіріс шеберлерінің білім дәрежесі тіпті төмен болған. Сондай-ақ, Ақтөбе, Хромтау, Шевченко /Ақтау/ қалаларындағы құрылыс орындарына маман жұмысшылар даярлайтын училищелердегі инженер-педагогикалық кадрлардың сапасы өмір талабы деңгейінен тіпті төмен екендігі партия-шаруашылық белсенділер жиналыстарында қайта-қайта аталған [3]. Осындай сыни-талдау пікірлер Ақтаустрой, Хромтаустрой, Актюбстрой, Дорстройтрест сияқты күрделі және тұрғын үй құрылыс ұжымдарының акпараттық құжаттарында кең орын алады [4].

Біздің талдаған құжаттарымызда осындай күрделі және жауапты істерді атқарудағы біліктің барлық буындарындағы талпынысты істер жан-жақты баяндалған. Әлемдік әлеуметтік-экономикалық эволюцияның заңдылығының бірі, ол білікті және тәжірибелі жұмысшы кадрлар мәселесі. Сол замандағы өзгерістер тұрғысынан бағалайтын болсақ, оның оңтайлы көрінісі училище

ұжымдарындағы оқытушылар мен өндірістік білім беру шеберлерінің, тәрбиешілер құрамының сапасын арттырып инженер, педагогикалық қызметкерлердің педагогикалық шеберлігін шыңдауда болған. Республика Үкіметі, Қазақстан КП ОК, жергілікті билік орындары кәсіптік техникалық училищелердің кадрлық мұқтажын қанағаттандыру мақсатында бірнеше бағыттағы шараларды іске асыруды көздеген [5].

Мемлекеттегі кәсіптік-техникалық білім беру саласын жетілдіру барысында училищелерге ЖОО-нан жас мамандарды жұмысқа жіберу, өздерін өндірісте оңтайлы жағынан көрсете білген жастарды арнаулы оқу орындарында жолдамамен оқыту, сала қызметкерлерінің білімі мен тәжірибесін жетілдіруге курстар ұйымдастыру, материалдық ынталандыру сияқты шараларда белгіленіп, біршамасы іске асырылған [6]. Мысалы, тек 1970 жылы осындай шараларға Батыс Қазақстан, Атырау және Маңғыстау облыстарында 3,28 млн рубльден астам қаржы жұмсалған. Осы кезде аймақтағы 7 училищеге, тіпті Украина, Ресейдің Оңтүстік Оралдағы өндіріс орындарынан, Белоруссия мен Молдавиядан жыл сайын 25-37 жас мамандар орталық билік орындарының арнаулы жолдамасымен училищелерге қызметке келген [7].

Мемлекеттік шешімде және биліктің жергілікті атқарушы буындары тағы бір маңызды және күрделі салаға көңіл бөлінген. Яғни, ол оқу-тәжірибелік үрдісіне ғылым мен техника, өндіріс саласындағы жетістіктерді батыл енгізу міндеті. Сол жылдары мемлекеттік және саяси басшылық тарапынан үлкен қолдау алып жедел қарқынмен бой көтерген кәсіптік-техникалық білім берудің арнаулы Комитеті көп бағыттағы жаңашыл шараларға мұрындық болған. Оқытудың жаңа бағдарламалары дайындалып пән ондаған жаңа компоненттермен толықтырылған. Оқу-әдістемелік құжаттарды әзірлеуге ғылыми зерттеу институттары, арнайы құрылған ғалымдар тобы, жүйенің тәжірибелі қызметкерлері тартылып училищелердегі оқыту, өндірістік үрдістеріне шығармашылық жаңалықтар енгізуге араласқан.

Жас жұмысшы кадрларды даярлауда ғылыми-техникалық жетістіктері оқу, өндірістік үрдіспен оқушыларды тәрбиелеу ісі ұштастырылып, сол заманғы талаптарды орындауға инженер-педагогикалық ұжымдар жұмылдырылған. Бұл бағыттағы атқарылған істерді тұжырымдайтын болсақ кәсіптік-техникалық білім беру жүйесінің жаңа мазмұнын дүниеге әкелуде бірнеше

маңызды факторлар ескерілгені байқалады. Олардың ішінде:

- болашақ жұмысшы кадрлардың бойында сол кездегі мемлекеттік идеология аясындағы қоғамдық-саяси ұстанымды тереңдету арқылы жастардың қоғамдағы белсенділігін оятып, кәсіби шеберлігін жетілдіру;

- жас жұмысшылардың өндірістегі ғылыми-техникалық және техника-экономикалық танымының күрделенген рөлінің артуы;

- ғылыми-техникалық жаңалықтарды игеру арқылы, өндірістегі мамандықтар мен өзіндік функцияларды игеру қабілетін кеңейтіп жетілдіру;

- педагогикалық оқу жоспарлары мен бағдарламаларын жүйе алдына қойылған міндеттерге иландырып, кәсіптік-техникалық жүйені дамыту үшін көптеген психологиялық, психофизиологиялық жұмыстарды жүргізу [8].

Іске асырылған ұйымдастырушылық шаралар нәтижесінде 1972-1973 оқу жылы өзінде кәсіптік-техникалық білім беру жүйесіндегі оқу орындарының үштен бір бөлігінде I курста жаңа оқу жоспары мен бағдарламасы батыл және тиімді жолмен енгізіле бастады. Сөйтіп, бұрын-соңды республикада болмаған өндіріс мамандығымен қатар жалпы орта білім беретін кәсіптік-техникалық оқу орындары есігін ашып алғашқы оқушыларын қабылдады. Бұндай оқу орындары Алемания мемлекеті тәжірибесінен алынған болатын. Сөйтіп, жаңа оқу жоспары дүниеге келіп, ол бойынша оқушылардың апталық жүктемесі 36 сағатқа теңелді.

Жаңа қалыптағы оқу орындарының өзекті проблемасының бірі оқу үрдісінің мазмұны болды. Яғни, жуық арада кәсіптік-техникалық училищелердің оқу жоспары мен бағдарламасында жалпы орта және кәсіби білім беретін пәндерді үйлестіру әдісін табу еді. Сөйтіп, арнаулы кәсіби техникалық оқу мен жалпы білім беретін пәндерінің үйлесімді кешенін қалыптастыруға жол салынды. Мұрағат құжаттарын талдау нәтижесінде біз мынадай тұжырымға келдік. 1971-1975 оқу жылдарында арнаулы техникалық пәндерді оқыту мен өндірістік тәжірибеге орташа есеппен оқу жоспарында қаралған сағаттардың 60% дейін бөлінген. Сол кездегі КСРО Министрлер Кеңесі жанындағы кәсіптік-техникалық білім беру Комитеті төрағасы: «Бұның өзі оқушыларға өндіріске қажетті тандаған арнаулы және техникалық білім алуына мүмкіндік берді», - деп қорытынды жасаған [9].

Әр өндірістік мамандыққа оқу жоспары мен бағдарлама жасақтап қолдануына толық мүмкіндік жасалды. Орыс тілі және әдебиетін оқитын одақтық және автономиялық республикаларға өз ана тілі және әдебиеті жоспар бойынша оқытылды. Әсіресе, жас жұмысшыларды мемлекеттегі негізгі үстем идеология аясында тәрбиелеп, олардың бойында қоғамдық меншік, коммунистік /маркстік-лениндік/ дүниетаным көзқарасын қалыптастыруға зор көңіл бөлінді. Осы міндетті орындауда қоғамдық-саяси пәндерге көп көңіл бөлінді. Батыс Қазақстандағы 4 облыстағы билік басындағы партия, жастар және кәсіподақ ұйымдары қоғамтану, тарих, саяси экономия пәндері және эстетикалық тәрбие курсы оқытудың жайын алқасының 27 мәжілісінде талдап тұжырымдаған [10].

Жаңа типтегі кәсіптік-техникалық училищелердің оқу үрдісінде жастарды кәсіби еңбекке баулу арқылы олардың бойында еңбексүйгіштік, еңбек адамын құрметтеу сезімін ұялатуға бас көңіл бөлінді. Сонымен қатар өнерге, еңбек өнімділігін арттыруға да оқу мен тәрбие ісінде сүбелі орын берілген. 60 жылдардың екінші жартысы мен 70 жылдардың бірінші бөлігінде мемлекет экономикасын жеделдету мәселесі қайта-қайта көтерілді. Зерттелген құжаттарда осы міндетті орындаудағы ұмтылыстар баяндалған. Кәсіптік-техникалық училищелерде аталмыш міндет жалпы тәрбие шараларымен қатар оқу үрдісінде де орнын тапты. Мысалы, оқу жоспарына «Еңбек және өндіріс экономикасының негіздері» курсы енгізілді. Бұдан былай кәсіптік-техникалық училище түлектері осы пәнді оқып емтихан тапсыруға міндетті болды.

Зерттеліп отырған кезде бүкіл әлем, соның ішінде Еуропа елдерімен қатар КСРО-да жастар арасындағы қылмыстық көріністер қоғамды қатты ойға салды. Әсіресе, жас жұмысшылар және кәсіптік-техникалық училище оқушылары арасында қоғамдық, өндірістік тәртіпті өрескел бұзу, ұрлық жасау, жастар арасындағы жанжал, нашакорлық, ішімділік көріністері күрт өскен. Бұның өзі училищелердің инженер-педагогикалық ұжымдары алдына жана міндет қойып, оларды оқушылардың құқықтық тәрбиесін жандандыруға мәжбүр етті. Оқу үрдісіне «Құқықтану негіздері» пәні енгізіліп, олар емтихан және сынып тапсыратын болды, ал сабақтан тыс уақытта жүйелі тәрбие шаралары жүргізілетін болды. Оқушылардың дене тәрбиесіне тоқталсақ, ол екі бағытта өрбіді: бірі белгілі мамандықтарға

байланысты жеке дайындықты талап етсе, екіншісі жалпы дүниетаным мәселелерін қамтыды.

Жаңа бағдарламаларда министрліктің, кәсіпорындардың, училище қызметкерлерінің ұсыныстары және тілектері жиындарда, баспасөзде кең жарияланып жиі талдауға түскен. Ондай шараларда жүйелеу, арнаулы технологияны мазмұндау және өндірістік оқыту жөніндегі мәселелер де орын алған. Осындай «Жан-жақты қамтылған» бағдарламалар оқу материалдарының барлық талаптарын орындау және мазмұнын анықтауда шешуші рөл атқарды. Сондықтан, бағдарламада оқушыларды техника және еңбек жетістіктерімен хабардар ету, өндірістік техника мен технологияның озық түрлерімен таныстыруға үлкен біршама маңыз берілген.

Сол замандағы жұмысшыларды кәсіби дайындаудың маңызды құрамдас бөлігі - өндірістегі оқу болған. Бұл іске бөлінген көңіл дәрежесін сол жылдары үкімет және жергілікті атқарушы билік тарапынан қабылданған саяси-мемлекеттік құжаттардан анық көруге болады. Біз талдаған Ақтөбе қаласындағы 1,5,7, Орал қаласындағы 6,15,11, Атырау қаласындағы 7,9,12, Жаңа Өзен қаласындағы 162 училищелердің құжаттарында арнаулы пәндерді оқытуда жаңа техника және технология жүйелерін сипаттауға 3-5 минуттік шолу беру міндеті қойылған. Тіпті техника жабдықтарының өндіріс сұранысын қанағаттандыру дәрежесі, сапасы, озықтық құрылымы, диагностикалық белгілерін тыңдаушыларға жеткізу талабы да аталған [11]. Талданған іс құжаттарында оқуға қажетті схемалар, құрылғылар және соған ұқсас техника туралы мәліметтер келтірілген. Осыдан соң бағдарламаларға айқын түсінік және кең көлемді жоспарлар жасакталып, қысқа мерзімде оқу үрдісіне енгізілетін болған.

Жалпы ағарту және кәсіптік-техникалық дайындықтың бағдарламалары жалпы техникалық білімнің тірегі болуымен қатар арнайы пәндермен өндірістік оқытуларға негіз болды. Енді кәсіптік-техникалық цикл бағдарламалары жалпы ағарту жүйелеріне тәріздес кезекпен оқытылып, соның ішінде физика, математика, химия т.б. жалпы білім пәндері енгізілді.

Бағдарламаның сұранымы кәсіптік-техникалық училищені бітірген жас жұмысшылардың білім деңгейін біршама көтеруге септігін тигізді. Бағдарламалар біртұтас тарифтік-квалификациялық анықтамалар (ЕТКС)) аясында жасалды. Үш

жыл сайын кәсіптік-техникалық училищелердегі оқу жоспарлары мен бағдарламалары қайтадан каралып, оған техника және өндірістегі озық тәжірибе мен жаңалықтар енгізіліп отырған. Біздің талдаған құжаттарымызда кәсіптік-техникалық училищелердегі өскелең жұмысшылардың жалпы орта және кәсіптік білімін шыңдауға жол ашканы анық байқалады.

Біздің зерттеуіміздің нәтижесінде мынадай тұжырымдар жасаған жөн деп есептейміз:

Біріншіден, КСРО мемлекеттік саясаты XX ғасыр 60-80 жылдарында ел экономикасын қайта құрып, оның тиімділігі мен өнімділігін жетілдіруінің сыры өндірісте қызмет ететін кәсіби дайындығы бар жұмысшы кадрларда деген түйінге келген;

Екіншіден, өндіріс және ауыл шаруашылық саласына маманданған жұмысшы кадрларды арнаулы кәсіптік-техникалық білім беру училищелерінде даярлауға бетбұрыс жасалған;

Үшіншіден, осы жылдары жастарға кәсіптік-техникалық білім берудің жүйесінің жаңа сатысының негізі қаланып, бұдан былай жас жұмысшыларға кәсіби мамандықпен бірге жалпы орта білім алуға жол ашылды.

Әдебиет

- [1] - Н.Ә. Назарбаев. Еркін елдің ертеңі - кемел білім мен кенен ғылымда. // Егемен Қазақстан. 13 қазан 2004 ж.
- [2] - АО ММ. 1064 кор. 1 тіз. 9 іс. 44 б.
- [3] - БҚО ММ. 2039 кор. 1 тіз. 172 іс. 33 б.
- [4] - БҚО ММ. 2039 кор. 1 тіз. 39 іс. 8 б.
- [5] - АО ММ. 1263 кор. 1 тіз. 84 іс. 5 б.
- [6] - БҚО ММ. 1282 кор. 4 тіз. 65 іс. 6 б.
- [7] - БҚО ММ. 2039 кор. 1 тіз. 5 іс. 2 б.
- [8] - А.А. Булгаков. Профессионально-техническое образование в СССР на современном этапе. М. 1977 ж.
- [9] - [7, 2 б.]
- [10] - [7, 2 б.]
- [11] - [7, 2 б.].

В статье рассматривается исторический опыт реформы профессионально-технического образования во второй половине прошлого столетия. Автор на основе изученных государственных

документов и решений общественно-политических организаций значительное внимание уделяет учебным заведениям Западного Казахстана. В строгой логической последовательности освещается опыт реформы системы профессионально-технического образования. Значительное место в статье отведено подготовке молодых рабочих, научному обоснованию причин формирования средних ПТУ.

The article deals with the main aspects of reform in the given system, based on the survey of vocational training documents in Western Kazakhstan.

The author states, in logical sequence, the aim and the tasks of innovations in training of skilled workers, state documents, the reasons of secondary vocational technical schools formation and some aspects of economic and lawful education are supplemented by the author.

ӨОЖ 330.101:316.346:314

Г.Ж. Орынбасарова

аға оқытушы,
"Отырар" университеті

ОҢТҮСТІК ӨЛКЕГЕ ҚОНЫС АУДАРУ ТАРИХЫНДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕ

XIX ғ. соңы мен XX ғ. басындағы Ресей империясы саясатының негізгі бағыттарының бірі Қазақстанды отарлау мәселесі көзделіп, ол Оңтүстік Қазақстандағы казак-орыс қарым-қатынастарына әсер етіп, жалпы ресейлік капиталдың ықпалымен қоныс аудару мәселесін дамытты. Қонысаудару саясатының Ресей империясы үшін саяси және экономикалық маңызы болды.

Оңтүстік Қазақстан өлкесіне қоныс аударуда патша үкіметі ең алдымен саяси мүддені көздеді. Жетісу өлкесін отарлаудың ең алғашқы кезеңі әскери-казак тобы болды. Сібір әскерінің бір бөлігін құраған бұл топ Жетісу өңіріне қоныстанып, 1867 жылы Жетісу казактары өз алдына бөлек әскери құрам болып ұйымдастырылады. XIX ғ. соңы мен XX ғ. басында қалыптасқан казак-әскери топтарының легі Жетісу өңіріне 50 жылдардың өзінде құрыла бастаған еді. Олар өлкеге келісімен өздеріне ыңғайлы, шұрайлы жерлерді иемденіп, өзен бойындағы суармалы

территориялар мен байланыс жолдарына қоныстанды да, Жетісу өлкесін “орыс облысына” айналдыруға ықпал етті. Осылайша Жетісу казак әскері мықты әскери күш ретінде саналып, олар мынадай жағдайда пайдаланылатын еді: 1) жаулап алу мақсатында, 2) қоныстанып біріктірілген облыстардың шекарасын қорғау мақсатында, 3) Ресей иелігіндегі күштеп жаулап алған жерлердегі көтерілістерді басып отыру мақсатында. Казак тұрақтарына жер бөліп беру мақсатында жергілікті казак халқының шабындық және жайылымдық жерлерін тартып ала бастады.

Жетісу казактары иеленген жерлерінің жартысын ғана өңдеді. Әскери запастағы қалған жерлердің басым бөлігін әскери басқарма қоныс аударушы шаруалар мен казактарға жалға берді.

Казактар діни ұйымды құрғанымен, оның ішінде мүлік теңсіздігі байқалды. Казак тұрақтарындағы жерлердің негізі құлактар мен казак офицерлерінің қолында болды.

Жетісу казактарының өлкедегі саяси қарым-қатынастары патша үкіметінің Оңтүстік Қазақстандағы мықты тірегі болды. Казак елді-мекендері өлкедегі Жоғарғы Әкімшіліктің ерекше қамқорын пайдаланды, себебі олар Жетісуді отарлаудың алғашқы кінй кезеңдерінде қалыптаса бастаған болатын. 1870 жылдардан бастап казак отарлаушылары шаруалармен алмастырылды. XIX ғасырдың соңында, яғни 1890 жылдары өлкеге қоныс аударудың саяси маңызы экономикалық сипатқа ие болып, жоғары қарқынмен дамып келе жатқан ресей өндірісінің арзан шикізат көзі мен рыногына айналды.

Патша үкіметі үшін отарлау саясаты аграрлық мәселелерді шешуде және помещиктік жер иеленуді кеңінен таратып, жергілікті казак халқының бұрыннан игеріп келе жатқан құнарлы деген суармалы-шұрайлы жерлерінен қуғындап “артықшылық” деп есептеп, жаппай тартып ала бастады. Оларды өздерінің құнарлы, суармалы жерлерінен құнарсыз шөлейт жерлерге зорлықпен қуып отырды. Осылайша патша үкіметінің қоныс аудару саясаты жергілікті халықтың экономикалық сипатына қарамастан өрескел бұрмалана отырып іске асырылып, ол жергілікті либералдық баспасөз құралдарында бүркемеленіп ақпарат берілді.

Өлке аудандарына қоныс аударып, оны дамытумен бірге кәсіпкерліктің қарқынды өсуіне ыңғайлы жағдай туғызды. Қоныстанған жерлерде шаруашылықты жүргізу үшін қоныс

аударушылар мен жергілікті халық жер қорының жетіспеуінен шаруашылықтың дәстүрлі жүйесін біртіндеп үзе отырып, аңшылық кәсібімен айналыса бастады.

XX ғ. басындағы Европалық Ресейде орын алған аграр мәселесінің шиеленісуі өршіп түсті, ашаршылық пен егіннің шықпай қалуы өлкеге қоныс аударушылардың санын көбейте бастады. Түркістан мен Сібірге қоныс аударушылардың жалпы саны қарқынды өсе бастады. Осы кезде казак елді-мекендеріндегі жерді тонау ауқымы төмендегі фактілермен анықталады, егер 1893-1905 жылдар аралығында казак жерлерінің 4 млн. десятинасын иемденсе, 1906-1912 жылдар аралығында бұл көрсеткіш төрт есеге, яғни 17 млн. десятинаға дейін көтерілді. Ал 1917 жылы Қазақстанда жалпы 45 млн. десятина жерді қоныс аударушылар тартып алды (1).

Патша әкімшілігі қоныс аудару саясатын жүргізуде алдынала дайындық іс-шараларымен айналыспады. Мысалы, қоныс аударушыларды қабылдауда ұйымдастыру жұмыстары жүргізілмеді, сонымен бірге шаруашылықты жүргізуде өте төмен ссудалар бөліп қоныс аударушылардың өз еркімен қоныстануына мүмкіндік берді.

1890 жылдан бастап Қазақстанға қоныстанушылардың көшіп келу саны арта түсті. Жергілікті әкімшілік оларға көмек көрсетпегелі түгілі, оларды басқа жерлерге көшіруге ешқандай шара қолданбады. Нәтижесінде 1903 жылы Жетісу облысында 16 мың ерікті қоныстанушылар жиналып, өздерінің қаражаттары арқылы қараусыз қалған жерлерге орналасып, орыс кулактары мен казак байларынан жерді жалға алып, өздерінің поселкілерін құра бастады (2). Сонымен бірге ерікті қоныстанушылар арасында казактардың иелігіндегі жерлерді тікелей басып алу шараларына да барып отырды. Олар казак байларынан жалға алған жерлерде тұрақтанып, өздерінің қатарына жаңадан келген қоныс аударушыларды қосып алып, орыс шаруаларының елді-мекендерін құрды. Осындай жағдайда қонысаударушылар казактардың үлесінен жалға алған жерлеріне салық төлеуден бас тартып, орыс тұрғындары өздеріне түпкілікті меншіктеп алуды көздеу мақсатында сұраныс жасай бастады. Мұндай талаптар патша әкімшілігі тарапынан қанағаттандырылып, көп жағдайда іске асып отырды.

Ресей империясының түпкір-түпкірінен келген қоныстанушы шаруалар жол азабы салдарынан тақыр кедейшілікке тап болды.

Мұндай жағдайлар әсіресе ерікті қоныс аударушылардың арасында көп орын алды, олар қаражат пен азық-түлікке көмек алмады, үкімет құзырынан қаражат бөлінбей, егіннің шықпай қалуына байланысты азық-түлікпен де қамтамасыз етілмеді. Қоныстанушыларға медициналық қызмет көрсету мәселесі өте нашар жағдайда болды. Облыс бойынша 100 мың қоныстанушыларға қалада орналасқан 4 дәрігерлік пункт пен бірнеше фельдшерлік қызмет көрсету орталықтары жұмыс жүргізді. Стационарлық емдеу болмай дәрі-дәрмектердің саны жетіспейді, сондай-ақ бұл пункттердегі қызмет көрсететіндердің саны да аз болды. Осы жағдайға байланысты жұқпалы аурулардың бірнеше түрі тарап, ауру мен өлім-жітім саны ұлғая берді.

XIX ғ. 90 жылдарында патша үкіметі тығырыққа тірелген шаруаларды кері қайтару мәселесін қолға алып, метрополиядығы аграр мәселесінің күйреуін өршіте берді.

Осындай қоныстанушылардың басым көпшілігі Курск, Воронеж, Харьков, Полтава, Чернигов, Томск және Омск губернияларынан келгендер еді. 1908-1909 жылдары өлкеге Поволжья аймағынан егіннің тұтастай шықпай қалу салдарынан қонысаударушылар келеді. Жетісу Статистикалық Комитетінің 1914 жылғы 1 қаңтардағы мәліметі бойынша өлкедегі орыстар саны 290 мыңға жетіп, немесе тұрғындардың жалпы 21,8% құрады. Олардың құрамы алты негізгі топтардан тұрды: зиялылар, саудагерлер, казактар, мешандар, бұрыннан қоныстанған шаруалар мен жаңадан қоныстанған шаруалар (3).

1905-1907 жылдардағы революция шаруалардың саяси белсенділігінің артқанын көрсетіп, отар елдердегі жүргізіліп жатқан саясаттың бағытын ауыстыру негізінде патша үкіметі столыпін реформасының жолымен жүруге мәжбүр болды. Столыпін реформасы толығымен іске аспау керек еді, дегенменде оның басты нәтижелері капиталистік қарым-қатынастарды дамытып өлкеде аграрлық кәсіпкерлікті кеңінен таратты.

1906 жылдан бастап Оңтүстік Қазақстан облыстарында Жетісу қонысаудару ұйымы қызу жұмыс атқарып, орыс қонысаударушыларына жер қорын қалыптастырып, облысқа қоныстану жағдайына даярлай берді. Осы жылдарда қонысаудару мен отарлау бағытында несие алу көлемі жоғары қарқынмен өсті. Соның салдарынан патша үкіметі 1906-1910 жылдар аралығында

коныстанушылардың өлкеге көптеп келуіне қол жеткізді.

Патша үкіметінің коныстану саясатын тынымсыз жүргізуі өлкедегі кедейленген шаралардың жағдайын жақсартпады. Оларға бұл саясат арқылы өздерінің ықпалын күшейтіп, өлкені “орыстандыру” және отарланған жерлерде революциялық жағдайды болдырмау мәселесі басты мақсат болып саналды.

Өлкені отарлауда патша үкіметі жоғарыда көрсетілген “орыстандыру” саясаты арқылы коныстану бағытында орыс шаруашылығындағы кулақтық жүйені қалыптастырып, казактардың жоғары сатысындағы билеушілердің қолдауын талап етті.

Осы кезде жер мәселесіндегі бар ауыртпалық қарапайым көшпелі казактардың мойнына түсті. Болыс басшылары мен ауыл старшындары жер бөліп беру мәселесін шешіп отырды. Олар иеліктеріндегі жердің тізімін құрып, алым-салықтар мен міндеткерлікті реттеп, бар ауыртпалықты халықтан өндіріп отырды. Осындай міндетті түрде төлейтін салықтан өзге тіркелмеген салықтың бірнеше түрі ендірілді. Болыс басшылары өздеріне мына төмендегідей атқарылатын шарттардың құрылымын жасады. Мысалы, жолда жүру міндеткерлігі, іссапармен келген бастыққа киіз үй дайындағандығы үшін алғыс беру, бастықтың ас мәзіріне қой, жылқы малының сойылғанына, өкілетті съездерді жүргізуге келген халықтық сот өкіліне арнайы тігілген киіз үй үшін, патша өкіметіне қызмет етуде және басқа да қоғамдық жұмыстарды атқарудағы қызметтері үшін және т.б. осындай шарттарды орындау тізімін іріктеп отырды (4). Орыс кулактарының қоныс аударуына патша үкіметі 1910-1911 жылдары аса ерекше көңіл бөлді. Осы уақыттан бастап патша үкіметі қоныс аударған елді-мекендерде столыппіндік жер иелену саясатын кеңінен қолданып, бұл жерлерде орыс хуторларының көптеп салынуына ынтық болды. Оңтүстік Қазақстан облыстарында хуторларды салу мәселесіне бұрыннан қоныстанған кулак-шаруалар, мешандар мен чпновниктер қызығушылығын танытты. Жетісу қонысаудару ұйымы патша үкіметінің ұйғарымымен облыстағы ең қолайлы деген жерлерін кулак элементтерін дамыту үшін бөліп берді. Бұл аудандарда орыс шаруалары мен казактардан тұратын кулак элементтерін көптеп ендіру арқылы ұлы державаның мықты тірегіне айналдыру патша үкіметінің отарлаудағы негізгі саясаты еді.

Патша үкіметі отарлап алған өлкелерде кулақтық

шаруашылықты жүргізумен шектелместен, Азиялық Ресейде ірі дворяндардың жернелену мен буржуазиялық элементтерді дамытуға тырысты, ал кулақтық жүйемен үкімет саясатын іске асыруға тырысты. Аксүйектер мен өндірісшілер қатарынан шыққан жергілікті чиновниктер мен офицерлер ірі жернеленушілер ретінде бой көтере бастады. Олар жер игеру мен мал шаруашылығын жүргізу үшін казынадан қаржы алып, жеңілдіктерге ие болды. Солардың бірі, мысалы, Верный қаласының полицмейстрі Поротиков мал шаруашылығын жүргізуде участок ретінде 10.000 десятина шабындық жерді иеленді. Осылайша жерге деген сұранысы қанағаттандырылған кулактар мен кәсіпкерлер байыған үстіне баин берді. Ал дәл осы кезде қонысаударған кедейлер бөлініп беретін жерге үміттеніп, кездейсоқ жұмыстармен айналысып, кедейлене берді.

1908-1909 жылдары Жетісу облысындағы қоныстандыру іс-шараларының жағдайын тексеруге сенатор Пален келеді. Ревизия кезінде қоныстанған чиновниктердің тарапынан болған пара алушылық, тонау, алған ссудаларын дұрыс пайдаланбау, маскүнемдік пен заңсыз казактардан салық жинаудың бірнеше түрлері анықталды. Өлкедегі қоныстанушы чиновниктердің осындай іс-әрекеттері кең етек алып, патшалық әкімшіліктің сатқындығы мен шикілігіне алып келді. Атап айтсақ, патшалық биліктің қоныстанушы және отарлық саясаты капиталистер мен помещиктердің мүддесіне шешіліп, жерсіз және жері аз шаруалар мен елді-мекендердегі жергілікті халық алдына қойған максаттарына жете алмады. Патша үкіметі отарлау саясатын кең ауқымда жүргізуіне дайын еместігін білдірді. Осының салдарынан казак халқын күйзелту арқылы қонысаударушыларды да ретімен орналастыра алмады.

Қазастанның Оңтүстік өлкесіне қоныс аударып, күйзеліп - азаптанған қонысаударушылар қайтадан елдеріне қайтуға немесе жаңадан жер іздеуге мәжбүр болды.

Жетісу қоныс аудару ұйымының меңгерушісі С.Н.Велецкийдің мәліметі бойынша 1911 жылы келген 3906 мың отбасының 429-ы (яғни, 10,9%) облыстан шығып кетеді. Олардың ішінде 236 отбасы Сібірге бағыттады. 1912 жылы кері қайтқан қоныстанушылардың саны тағы да көбейе түсті, 927 отбасы облыстан қайтып (яғни 24,4%), оның ішінде 143 отбасы Ресейге, 784 отбасы Сібірге оралған.

Патша үкіметінің шаруаларды қоныстандыру арқылы

Европаның Ресейдегі аграр мәселесін шешу деректі сәтсіз болды. Патшаның биліктің отарлау саясаты мен қонысаудару іс-шаралары мындаған қоныстанушылар мен жергілікті халықтың патшаға деген ыза-кектерін туғызды. XX ғасырдың басында Чернигов пен Полтава облыстарында орын алған шаруа көтерілістері қоныс аударуда олардың саяси және экономикалық жағдайларына көңіл бөлді, себебі халықтың экономиканың әл-куаты саяси бетпердесін көрсететін еді.

Өлкеде тың мұнда суландыру жүйесінің болмауы мен жер өңдейтін техниканың өте нашарлығы себеп болды. Патшалық Ресейдің осындай әлеуметтік-экономикалық жағдайында техниканың ескіргендігі мен қоныстанушылардың кедейленуі салдарынан бұл жерлер бос қалды.

Патшалық билік отарлық қорды құруда жерді игеру аумаған мәдени жолымен кеңейтпестен, жергілікті халықтың бұрыннан пайдаланып келген суармалы өңделген түрін пайдаланды. 1913 жылдың өзінде егін алқаптарының негізгі ауқымы казактар мен қырғыздар тартып алынған жерлер болды. Егін алқаптармен бірге ормандар мен жайылымды жерлер және тағы басқаларды “қазына байлығы” деп меншіктей бастады. Осы жағдай казак халқының ата-бабадан келе жатқан дәстүрлі қыстақтарымен жайлауларына, егіндік және шабындық жерлерінен, отын алқаптарынан айырылды.

Өлкеде столыпиндік реформаны жүргізуде қоныстану саясатының ерекшелігі жергілікті халықты күйзелту арқылы ұлыдержавалық шовинизм әрекетін іске асырды. Дегенменде патша үкіметінің және жергілікті чиновниктік құрылымның мұндай әрекеттері болғанымен қоныстану саясаты прогрессивті нәтижелер берді.

Ресей империясында жүргізіліп жатқан аграрлық саясат қонысаудару бағытында капиталистік қатынастардың өлкеде дамып, оның кең етек жая бастағанын көруге болады.

Қазақстан территориясына, соның ішінде Оңтүстік өлкеге ең алғаш қонысаударғандардың дені Ресейдегі басы байлы жері жоқ кедей халқы болды. Өздеріне белгілі емес шалғай аудандарда оларды аштық пен жокшылық күтіп тұрды. Ал осы жағдайда патшалық отар елде тірек құрамыз деген сенімдері акталмады. Қонысаударған аудандарда жергілікті халықтар мен орыс халқы араласып тұрып, онда алғашқы білім алу ошақтары пайда болып, бұл процесс қызу жүргізіле бастады. Елді-мекендердегі

жүргізілетін шаруашылықтың ортақтығы олардың өзара тәжірибе алмасуына мұқтаждық тудырды. Мысалы, егін алқаптарын суландыру, шабындық жерлерді игеру, еңбек құрал-жабдықтарын дайындау және т.б. Осылайша жергілікті тұрғындар мен қонысаударушылардың экономикалық және мәдени салада жақындасуына алып келді.

Дәстүрлі түрде көшіп-қонып жүрген казак халқының жекелеген аудандарда отырықшылық шаруашылыққа көшуіне орыс шаруаларының ықпалы тиді. Дегенменде тұтастай алғанда Қазақстандағы жеригеру мәселесі қонысаударушылардың ықпалынсыз іске асырылмады, ал оның шапшаң түрде дамуы XIX ғ. соңғы үшінші ширегінде өлкедегі өнеркәсіп саласының ауқымының кеңейе беруіне әсер етті.

Қазақтар мен орыс халқы арасындағы шаруашылық және достық қарым-қатынастар жеригерудегі қолдан суландыру жүйесін дамытуда айтарлықтай мүмкіндіктерге қол жеткізді.

Патша үкіметінің жүргізген қоныстандыру саясаты отар елдегі тұрғындардың жерге деген құқықтарын өрескел бұзу арқылы өздерінің жер қорын қалыптастыру нәтижесінде казак халқына эксплуатациялаудың қатаң түрін жүргізе отырып, отарлау салдары реакциялық түрде іске асырылды. Жоғарыда көрсетілгендей орыс шаруаларының қоныс аударуы казак даласындағы экономика саласының дамуында жеригерудің айтарлықтай қарқынды дамуына себебін тигізді. Сонымен бірге бұл саясатты жүргізуде помещиктік жерілену, крепостниктік сарқыншақтар ендірілмеді яғни Қазақстанның ауыл шаруашылығында капиталистік қарым-қатынастардың енуіне жол ашты.

Шаруалардың қоныс аударуы орыс-казак еңбек қатынастарының аркасында казак халқының егіншілік пен отаршылдыққа көшуін тездетті, казак егіншілерінің шаруашылықтың озық формаларын игеруіне жағдай жасады және акыр аяғында ауыл шаруашылығында капиталистік қатынастардың енуін тездетті, Қазақстандағы өндірістік күштердің айтарлықтай дамуына және товарлы егіншіліктің өсуіне алып келеді.

XIX ғ. 60 жылдарында патша үкіметі қонысаудару саясатында сөзсіз помещиктік-дворян өкілдерінің мүддесін қорғады. Дворяндық – крепостниктік самодержавие Ресейде өндіргіш күштердің дамуына кері әсер етіп, отарланған өлкеде

одан қатты кедергі жасады. XIX ғасырда патшалық биліктің адам төзіксіз эксплуатациялық әрекеті елдегі өндіргіш күштердің дамуына қарама-қайшылық тудырды. Жергілікті халықтың тілі мен әдет-ғұрпынан жұрдай, өзге ұлтты, билік орындары жергілікті ұлттарды ешқандай құқығы жоқ, естен шығарылған жатжұртшылыққа айналдырды (5).

Дегенмен де патшалық биліктің сауда-саттықтағы жүргізген саясаты саудагерлер мен өнеркәсіп иелерінің мүддесін қанағаттандырып отырды. XIX ғасырдың 20-30 жылдарында сауда - өнеркәсіп ортасы билік жүргізуші топтар мен тығыз байланыста болып, немесе жекелеген өнеркәсіпшілер осы класстың өкілдері болды, бірақ 1861 жылы крепостниктік правоның жойылуынан кейін олардың құрамының басым көпшілігін ауқатты крепостниктік шаруалар толықтыра бастады.

Әдебиет

1. История народного хозяйства Казахстана. Т.1. А-Ата, Очерки экономической истории Каз.ССР (1860-1970 гг.). А-Ата, 1974. 41б.
2. ҚР ОММ. Ф.39. Т.1. Іс.80. 62б.
3. Пален К.К. Отчет по ревизии Туркестанского края. Сельское управление русское и туземное. СПб, 1910 г. 109б.
4. Гинзбург А.И. Переселенческий вопрос в Туркестане (конец XIX – начало XX вв.). Автореферат к.и.н. Ташкент. 1966. 23б.
5. Галузо П.Г. Туркестан – колония. М., 1929. В кн.: Казахстан в канун Октября. Сб. статей. А-Ата, 1968.126б.

Переселение крестьян благодаря трудовому взаимодействию русских и казахов ускорило переход казахского народа к земледелию и оседлости, способствовало усвоению казахскими земледельцами более передовых форм хозяйства и, в конечном счете, в результате ускоренного проникновения капиталистических отношений в сельское хозяйство, привело к значительным сдвигам в развитии производительных сил и росту товарного земледелия в Казахстане.

The movement of the peasants due to labor mutual dialogue has sped up Russian and Kazakhs transition of the Kazakh people to agriculture and abode, promoted a digestion by the Kazakh farmers of more forward farm patterns and, in the final accounting, as a result of accelerated infiltration of capitalist relations into an agriculture, has resulted in considerable shifts in development of productive forces and growth of documentary agriculture in Kazakhstan.

Л.С. Серікова

*т.ғ.к., оқытушы,
М.Өтешісов атындағы
БҚМУ*

ҚАЗАҚСТАННЫҢ БІРІККЕН ҰЛТТАР ҰЙЫМЫНА МҮШЕ БОЛУЫ

Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін ішкі саяси өмірмен қатар сыртқы саяси жағдайды да реттеуге баса көңіл бөлді. Ұзақ жылдар бойы белең алған жоспарлы экономика дағдарысқа ұшырағаннан кейін республика нарықтық жағдайға бейімделіп шетел инвесторларын елдің кен орындарын игеруге тарта бастады. Сондықтан да Қазақстан өзін дүние жүзіне тәуелсіз жан-жақты дамыған ел ретінде көрсету мақсатында сыртқы саяси аренадағы беделін арттыру үшін бар күш-жігерін жұмсады.

1992 жылы 2 наурызда Қазақстан Біріккен Ұлттар Ұйымына мүшелікке өтеді. Осындай алғашқы қадамдардың бірі Қазақстанның 1992 жылы күзде өткен БҰҰ Бас Ассамблеясының 47-сессиясы тәуелсіз мемлекет өкілі ретінде қазақстандық делегация қатысқан алғашқы форум болатын. Осы сессияда президент Н.Назарбаев Қазақстанның халықаралық саясаты туралы сөз сөйледі. Онда: «Болып жатқан Бас Ассамблея сессиясында қазірдің өзінде әлемнің тұтастығы үшін жана күн тәртібін белгілеуді талап ететін жаңа өмір болмысын түсіну байқалады. Бұл орайда мен ықтимал шиеленіс ошақтарының отқа айналуын болдырмауға бағытталған саяси, әлеуметтік-экономикалық шаралар жүйесі ретінде тікелей жария дипломатияны қолдаймын»[1].

Қазақстандық басшы барлық үкіметтерге ізгі ниет білдіру тәртібімен «бір плюс бір» формуласы бойынша БҰҰ-ның бітімгершілік күш-жігерінің қорын құруды бастауды ұсынды. Бұл формула төмендегіні білдіреді, әрбір мемлекет оған өзінің қорғаныс бюджетінен бір пайыз бөліп, жыл сайын өзінің ақша аударуын сол баяғы бір пайызға ұлғайтады. Ядролық қаруды сынауды толық тоқтату жөніндегі Қазақстанның табанды позициясы және іс жүзіндегі қадамдары әлемдік қоғамдастықтың үлкен құрметіне бөленді. 2001 жылғы 29-30 тамызда Алматыда өткен «XXI ғасыр: ядролық қарудан азат әлем жолында» атты

халықаралық конференцияда БҰҰ Бас хатшысының орынбасары В.Петровский: «Халықаралық қоғамдастық үшін Қазақстан жауапты саяси ерік-жігермен, салмақты сөзбен және нақты істермен адамзат өзін-өзі жоятын құралдардан ғаламшарды қалай азат етуге болатындығының жарқын мысалын көрсетті», - деп мәлімдеді [2].

1996 жылғы 30 қыркүйекте Сыртқы істер министрі Қазақстан атынан Ядролық сынаққа жан-жақты тыйым салу туралы шартқа қол қойды. 160 мемлекет осы шарттың қатысушылары болып табылатын осы тарихи құжаттың жасалуына Қазақстан да лайықты үлесін қосты. БҰҰ-ға мүше бола отырып, Қазақстан көптеген саяси проблемалардың, бірінші кезекте Орталық Азия аймағының қауіпсіздігін қозғайтын проблемалардың шешімін іздестіруге тартылды. Ауғанстандағы жағдайдың шиеленісуіне байланысты 1996 жылғы қазанда Алматыда Қазақстанның, Ресейдің, Өзбекстанның, Қырғызстанның және Тәжікстанның саяси басшыларының кездесуі өтті, олар аталған мәселе бойынша бірлескен мәлімдеме қабылдады. БҰҰ ҚК 1076 белгілі қарары қабылданды, қарардың тең авторлары Алматы кездесуіне қатысушы мемлекеттер және АҚШ-ты, Германияны, Италияны, Чилиді және Корея Республикасын қоса алғанда, бірқатар басқа да мемлекеттер болды. Ауғанстандағы жағдайды реттеуге қатысты Қазақстанның тұжырымдық көзқарасы 2001 жылғы сәуірдегі Қауіпсіздік Кеңесі мен Бас Ассамблеясының 55-сессиясында ресми құжат таратылды.

БҰҰ Бас Ассамблеясының 53-сессиясында Қазақстан Орталық Азиядағы транзит мәселесі бойынша қарар қабылдауға бастамашы болды. Қазақстанмен бірге БҰҰ-ға мүше 13 мемлекет осы құжаттың тең авторлары атанды, олар: Әзербайжан, Армения, Ауғанстан, Беларусь, Болгария, бұрынғы Югославия, Македония, Грузия, Иран, Қырғызстан, Монғолия, Польша, Молдова, Ресей, Тәжікстан, Түрікменстан, Түркия, Өзбекстан және Украина.

БҰҰ – халықаралық бейбітшілікті қамтамасыз етуде де, сондай-ақ тұрақты дамуға жәрдемдесуде де жауапкершілік жүктелген бірден бір халықаралық ұйым. Тұрақты даму тұжырымдамасы 1992 жылы Рио-де-Жанейрода өткізілген БҰҰ-ның қоршаған орта мен даму жөніндегі конференциясында әзірленді. Қазақстан үшін осы тұжырымдаманың маңыздылығын ұғына отырып, ҚР Үкіметі, Конференцияның қорытынды

құжатының – «XXI ғасырға арналған күн тәртібінің» ұсыныстарын іске асыру жөнінде жоспар жасады. 1997 жылғы 16 желтоқсанда БҰҰ Бас Ассамблеясының Семей аймағы бойынша қарар қабылдануына байланысты Қазақстан Үкіметі Семей аймағына қатысты мәселелерді қарау үшін 1998 жылдың басында Ведомствоаралық комиссия құрды. 1998 жылғы 16 қарашада БҰҰ Бас Ассамблеясының 53-сессиясында «Қазақстандағы Семей аймағының халқын, экологиясын және экономикалық дамуын оңалту мақсатындағы халықаралық ынтымақтастық пен қызметті үйлестіру» атты қарары қабылданды. Тұрақты дамудың кең ауқымды мәселелерін қарауға БҰҰ-ның жан-жақты тартылуы жоғары деңгейдегі бүкіл әлемдік конференцияларды өткізуден байқалады; олар: Адам құқығы туралы – Вена (1993 ж.), Халықтың қоныстануы мен дамуы туралы – Каир (1994 ж.), Әлеуметтік даму туралы – Копенгаген (1995 ж.), Әйелдердің ахуалы туралы – Пекин (1995 ж.), Тұрғын елді мекендер және даму туралы – Стамбул (1996 ж.).

Отбасын, әйелдерді және балаларды әлеуметтік қорғау Қазақстандағы мемлекеттік саясаттың басымдық берілетін бағыттарының бірі. Біздің еліміз қатысушы болып табылатын әмбебап халықаралық шарттардың алғашқыларының бірі **Бала құқығы туралы конвенция** болды. 1994 жылы аталған Конвенцияға Президент Н.Назарбаевтың қол қоюы және оны кейінірек Парламенттің бекітуі Қазақстанның БҰҰ-ның Балалар Қорымен (ЮНИСЕФ) тиісті ынтымақтастықты орнатуына және оны кеңейтуіне мүмкіндік берді.

Ғарыштық кеңістікті игеру саласында БҰҰ-мен ынтымақтастықтың маңызы зор. БҰҰ Бас Ассамблеясының 49-сессиясында (1994 ж.) Қазақстан бейбіт мақсаттарда ғарыш кеңістігін пайдалану жөніндегі комитетке сайланды. (КОПУОС).

Қазақстан Республикасы Білім, ғылым және мәдениет саласы жөнінде БҰҰ ұйымына 1992 жылғы мамырда қабылданып, ұзақ мерзімге арналған бағдарлама жасады. Солардың бірі ЮНЕСКО аясында Абайдың 150 жылдығын, М.Әуезовтің 100 жылдығын, Қ.Сәтпаевтың 100 жылдығын, М.Дулатидің 500 жылдығын, Түркістан қаласының 1500 жылдығын мерекелеуге белсенді түрде қатысты. Осы ұйым 10 атауды, оның ішінде Қожа Ахмет Яссауи кесенесін және Тамғалы шатқалының петроглифтерін қамтитын «Қазақстанның мәдени және табиғи мұралар объектілерінің алдын ала тізбесін»

бекітті[3].

2001 жылғы тамыз айында Қазақстанға ЮНЕСКО-ның Бас директоры К.Мацура келді, онымен Еуразия университеті жанындағы Отырар кітапханасын қалпына келтіру жөніндегі жұмысқа жәрдем көрсету туралы уағдаластыққа қол жеткізілді. ЮНЕСКО күнтізбесіне Тараз қаласының 2000 жылдығы, Ғабит Мүсіреповтың 100 жылдығы, Махамбет Өтемісовтың 200 жылдығы сияқты айтулы күндер енгізілді. Қазақстан ЮНЕСКО-ның екі аймақтық мекемесінің құрылтайшысы болып табылады, олар: Орталық Азияны зерттеудің халықаралық институты (Самарканд қаласы) және Көшпелі өркениеттің халықаралық институты (Улан-Батор қаласы).

БҰҰ-ның Әйелдер Қоры (ЮНИФЕМ) әйелдердің құқығын қорғауға және олардың қоғамдағы экономикалық және саяси жағдайын жақсартуға арналған инновациялық бағдарламаларға қаржылық қолдау мен техникалық көмек көрсетеді. БҰҰ шеңберінің жүйесінде ЮНИФЕМ әйелдердің мүдделерін білдіреді және оларды ұлттық, аймақтық және ғаламдық деңгейдегі барлық маңызды мәселелермен байланыстырады. 1999 жылғы маусымда Қазақстанда Өкілдігі ашылған кезден бастап ЮНИФЕМ БҰҰ-ның Даму бағдарламасымен бірлесіп «Пекин іс-қимыл тұғырнамасын орындауда БҰҰ-ның Резидент-үйлестірушісінің қызметіне қолдау көрсету» жоюасын жүзеге асырды.

БҰҰ-ның Балалар Қоры (ЮНИСЕФ) БҰҰ жүйесінің жетекші ұйымы болып табылады, ол балалардың аман қалуын, олардың қорғалуы мен дамуын қамтамасыз ету жөніндегі міндеттерді шешумен айналысады. ЮНИСЕФ Қазақстан Республикасындағы өзінің жұмысын 1992 жылы бастады, негізінен денсаулық сақтау саласында (сактандыру, жұқпалы іш аурулары және тұмау аурулары) шұғыл көмек көрсетуді насихаттайды. 1994 жылы Қазақстанда ЮНИСЕФ-тің Өкілдігі ашылғаннан кейін Қордың тұрақты бағдарламалары бойынша жұмыс басталды.

Өнеркәсіптік даму жөніндегі Біріккен Ұлттар Ұйымы (ЮНИДО) өнеркәсіп саласындағы БҰҰ қызметін үйлестіруді жүзеге асыру үшін Бас Ассамблеясының қарарымен 1966 жылы құрылды. 169 ел ЮНИДО-ның мүшелері болып табылады. ЮНИДО дамушы елдерде және өтпелі экономикасы бар елдерде өнеркәсіпті дамыту мәселелерімен шұғылданады. Қазақстан 1997

жылы ЮНИДО мүшесі атанды.

Қазақстанның Халықаралық еңбек ұйымымен (ХЕҰ) ынтымақтастығы 1993 жылы осы Ұйымға кірген кезінен бастап қазақстандық заңнаманы халықаралық еңбек құқығының нормаларымен сәйкес келтіру мақсатында ХЕҰ іс-шараларына біздің еліміздің өкілдерінің қатысуы деңгейінде жүзеге асырылып келеді.

Қазақстан 1994 жылғы 14 ақпаннан бастап Атом энергиясы жөніндегі халықаралық агенттіктің (МАГАТЭ) 121-ші мүшесі болды, оған дейін біздің еліміз Ядролық қаруды таратпау шартқа қосылды (1993 жылғы желтоқсан). Шарттың ережелеріне сәйкес 1994 жылғы 26 шілдеде Алматыда ЯҚТШ-ға байланысты (ол ҚР Президентінің Жарлығымен 1995 жылғы 19 маусымда бекітілді) кепілдікті қолдану туралы Қазақстан Республикасы мен МАГАТЭ арасындағы келісімге қол қойылды.

1997 жылы Қазақстан БҰҰ-ның азық-түлік және ауыл шаруашылығы ұйымына (ФАО) Қазақстан 175-ші мүшесі болып кірді. ФАО-мен ынтымақтастық мынадай бағыттар бойынша жүргізіледі: зиянкес жәндіктерге қарсы күрес, ауыл шаруашылығы жөнінде статистикалық деректерді жинау, ауыл шаруашылығында ақпараттық-маркетингтік жүйе құру.

Дүниежүзілік интеллектуалдық меншік ұйымымен (ДИМҰ) ынтымақтастық осы ұйымға 1993 жылы неген кезден бастап жүзеге асырылады, ондағы мақсат Қазақстан заңнамасын интеллектуалдық меншік саласындағы халықаралық құқық нормаларымен сәйкес келтіру. Қазіргі уақытта ДИМҰ-ның белсенді түрде қатысуымен Қазақстан Республикасының өнеркәсіптік меншікті қорғау саласындағы төмендегідей бірқатар халықаралық келісімдер жасалып, іске асуда, олар:

- «Патенттік рәсім мақсаттары үшін ұсақ организмдерді депоненттеуді халықаралық тану туралы» Будапешт шарты.
 - «Өнеркәсіптік үлгілердің халықаралық жіктемесін құру туралы» Локарн келісімі (1968 ж.);
 - «Тауарлардың және тауар белгілерін тіркеуге арналған қызмет көрсетудің халықаралық жіктемесін құру туралы» Ницца келісімі (1957 ж.);
 - «Халықаралық патенттік жіктемені құру туралы» Страсбург келісімі (1971 ж.);
 - «Тауар белгілері жөніндегі заңдар туралы» шарт (1994 ж.).
- Оның үстіне ДИМҰ біздің еліміздің Дүниежүзілік

сауда ұйымына кіру процесінде және Қазақстан катысушысы болып табылатын түрлі халықаралық келісімдердің шарттарын сақтауда үлкен рөл ойнайды.

СПЕКА Ресейдің, АҚШ-тың, Францияның, Нидерландының, Жапонияның, Корея Республикасының, Түркияның қолдауына ие болды. ЕЭК сондай-ақ ЭСКАТО-мен қатар, БҰҰ-ның Даму бағдарламасы және Орталық Азия Экономикалық Қоғамдастығының Мемлекетаралық Кеңесінің Атқару комитеті СПЕКА-ның белсенді катысушылары болып табылады. СПЕКА-ға ЕҚЫҰ, ЭЫҰ, Еуропалық комиссия, ИДБ, ЕҚДБ қызығушылық танытты. Алғашқы Еуразиялық Экономикалық Саммиттің барысында (Алматы, 200 жылғы 26-28 сәуір) әлемдік қоғамдастық алдында Бағдарламаның ресми тұсаукесері өткізілді, оған Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан делегациялары, ЕЭК-тің, ЭСКАТО-ның, БҰҰ-ның Даму бағдарламасының, Еуропалық Комиссиясының және Азиялық даму банкінің өкілдері катысты. Онда бірлескен мәлімдемесі қабылданды, ол «Орталық Азия экономикасы үшін БҰҰ Арнайы бағдарламасын жүзеге асырудың жаңа кезеңі және СПЕКА тұжырымдамасы» деп аталды[4].

2000 жылғы 6-7 қыркүйекте БҰҰ Бас Ассамблеясының 55-сессиясы шеңберінде қазіргі заман тарихындағы Мемлекеттер мен үкіметтер басшыларының ірі форумының – Мыңжылдық саммиті ашылуының салтанаты болды, оған Ұйымға мүше 188 мемлекеттің басшылары мен өкілдері катысты. Біріккен Ұлттар Ұйымының ХХІ ғасырдағы рөлі туралы Бас хатшы К.Аннанның баяндамасында ол барлық елдерді қайыршылықтан арылу, білім деңгейін көтеру, қауіпсіздікті күшейту, СПИД-ке қарсы күрес, қоршаған ортаны қорғау сияқты бірінші кезекте басымдық берілетін міндеттерді шешуге шақырды. Саммит барысында Н.Назарбаев «Қауіпсіздік және ынтымақтастық-ғаламдық және аймақтық аспектілер» атты баяндама жасап, қазіргі таңдағы Қазақстанның сыртқы саяси ахуалына тоқталды.

Сонымен, Қазақстанның БҰҰ-на мүшелікке өтуі өз алдына қойған мақсат-міндеттерін толық айқындап, республика ірі халықаралық дәрежедегі беделге ие болуда.

Әдебиет

1. Қ.Тоқаев «ҚР дипломатиясы». Алматы, 2002 ж. 563 б.
2. Егеменді Қазақстан

3. Саясат журналы, №12, 2002 жыл.
4. Қ. Ыдырысов //Заң журналы., 2001 ж. №10.

В данной статье рассматривается роль и деятельность Казахстана в составе ООН.

УДК 342.725:37.01 «19»

Сулейменова Г. Ж.

*аспирант,
АктЖТИ*

**К ИСТОРИИ ЯЗЫКОВОЙ
ПОЛИТИКИ В СИСТЕМЕ
ОБРАЗОВАНИЯ
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ
80-х ГОДОВ XX ВЕКА**

События, кардинально изменившие политическую карту бывшего Советского Союза, стали достоянием истории. После известных политических событий на постсоветском пространстве Республика Казахстан, избравшая путь суверенитета, находилась на пути к новому состоянию. Она стала накапливать опыт всестороннего саморазвития, возрождалась самобытность казахского и других этносов, составляющих мозаику самобытной культуры населения республики. В этих условиях с первых дней провозглашения независимости фундаментальным положением внутренней политики Президента Казахстана Н.А. Назарбаева твердо стал принцип межнационального консенсуса. Он прежде всего предусматривал стратегический курс социального единства в этническом многообразии, поддержании гармоничной общности людей, живущих на единой территории, объединенных общим условиями бытия и однородным менталитетом, идеями спокойствия, уверенности и благополучия.

В совершенно новых условиях перед общеобразовательной школой республики стала историческая, весьма ответственная задача, призванная не только сохранить язык, культуру и самобытность каждой нации, но и воспитать гражданина нового государства.

После распада СССР и образования самостоятельных независимых государств в них стали оформляться новые ключевые законодательные акты, в том числе о принятии

гражданства и т.д. В обществе разгорелась острая полемика вокруг проблемы языковой политики, особенно в ходе обсуждения проекта Конституции республики. В среде отдельных руководящих работников допускались выпады на произвольную трактовку, допуская всевозможные извращения по сути государственной программы [1].

В исследуемый период на территории Казахстана проживали представители 116 национальностей. По данным 1992 года в республике проживало 17 млн. человек которых: 7 млн. 73 тыс. казахи (42%), 6 млн. 275 тыс. (37%) русские, 890 тыс. украинцы (5,2%), около 786 тыс. немцы (4,7%), 356 тыс. узбеки (2,1%), почти 340 тыс. татар (2%) и т.д. [4]. В многонациональном Казахстане два этноса - казахи и русские по численности являлись преобладающими, а потому степень взаимоотношений между ними считалась определяющим фактором межнациональной обстановки в Республике Казахстан.

Вместе с несомненным взлётом культуры и языка казахского народа во второй половине 80-х годов прошлого века, сфера функционирования культуры подвергалась деформации. Это видно в заметном сокращении школ с казахским языком обучения. Так, за 30 лет (1957-1986 гг.), численность школ с казахским языком обучения сократилась на 707 или на 22 %. Таким образом, была закрыта каждая пятая школа [2].

Тенденция сокращения численности казахских школ была заметна в 70-е - первой половине 80-х годов. За 1971-1980 годы численность казахских общеобразовательных школ сократилось на 482 или на 1/5. За десятилетие, начиная с 1971 года в Акмолинской, Северо-Казахстанской областях количество казахских школ сократилось втрое (в основном, начальных и восьмилетних), а в Кустанайской, Павлодарской, Кокчетавской, Карагандинской областях их стало меньше половины [3]. Значительная доля их сокращения приходится на регионы освоения целинных земель. В результате, большая часть казахских детей в школах и последующих звеньях образования полностью стали обучаться на русском языке. Это ещё одна причина сокращения казахских школ.

Как уже говорилось, число казахских школ и учащихся в них продолжало уменьшаться с годами. В 1988-1989 учебном году в школах с казахским языком обучения за парты сели на 7,6 тыс. детей меньше, чем за предыдущий период. В

общеобразовательных школах столицы республики из 343 учителей казахского языка - 213 не имели специального образования [4]. Казахские школы неудовлетворительно обеспечивались учебной и учебно-методической литературой, наглядными пособиями и ТСО. Крайне мало издавалось книг серии «Школьная библиотека». Издательство «Мектеп» в 1984-1988 годы выпускало книг этой серии только по 2-3 названия в год, да и те на русском языке [5].

На наш взгляд, эти факторы тоже в определенной степени способствовали ограничению применения казахского языка в общественной жизни. В конце 70-х годов наблюдается тенденция снижения престижа казахского языка даже среди лиц коренной национальности. В результате нарушения национально-языковой гармонии, к началу 90-х годов в детских садах и школах-интернатах только 29% детей казахов могли объясняться на родном языке, 17% - в профессионально-технических училищах, 20,4% в средне-специальных учебных заведениях и 27% в вузах.

В 1990 году итоги анкетных опросов и устных собеседований со студентами 1-3 курсов Казахского политехнического и энергетического институтов показали, что только 5% студентов казахов имеют возможность в стенах института читать и писать на родном языке, общаться с преподавателями могут не более 2%, в вот высказывать свое мнение на собраниях факультета, группы никто не осмеливался. В таких случаях даже преподаватели казахи не желали вступать в беседу с таким студентом [6].

Изученные нами первоисточники позволяют утверждать и то, что со второй половины 80-х годов прошлого столетия в республике кардинально меняется общественно-политическая обстановка. Люди стали раскованнее, появились десятки политических, экологических движений, объединений и кружков. В центре внимания их деятельности были - история, язык, культура этноса, среди которых особую остроту приобретает казахский язык. Все это объективно подталкивает политическое руководство к принятию необходимых решений по возрождению национального языка. Так, ЦК правящей партии совместно с правительством в марте 1987 года приняли два важных документа «Об улучшении изучения казахского языка» и «Об улучшении изучения русского языка» [7].

В мае того же года другое постановление принял Президиум Верховного Совета республики «О состоянии изучения в республике немецкого языка как родного». В документах отмечались серьезные недостатки в удовлетворении языковых запросов населения, в развитии общественных функций казахского, русского и других национальных языков.

В то же время существенные изменения были внесены в законодательные акты республики по языковой политике. 28 июля 1990 года правительством республики была утверждена Государственная программа - «Закон о языках в Казахской ССР» [8]. Основная ее цель - создание благоприятных условий для развития всех языков в республике. В ней особо подчеркнуто, что придание казахскому языку статуса государственного ни в коей мере не ущемляет права граждан других национальностей пользоваться своим родным языком не препятствует их свободному развитию, углубленному изучению русского языка, развитию языков национальных групп.

Наши исследования позволяют утверждать, что решение языковых проблем в Казахстане прошло в два основных этапа:

Первый, своего рода, подготовительный этап охватывает 1987-1990 годы.

Второй, основной этап, начался с принятия Закона Казахской ССР «О языках в Казахской ССР». Процесс гармонизации изучения языков к середине 90-х годов с рядом проблем преодолел свой кульминационный момент, и с этого времени окончательно определился курс языковой политики в сфере образования.

Теперь основной груз по возрождению и развитию национальной культуры и языка переместился в школы и другие учебные заведения. Изученные документы свидетельствуют о том, что на развитие первого компонента казахско-русского двуязычия - казахского языка - оказывали благотворное влияние мероприятия, проведенные Министерством образования в 1987-1990 годы. В этой связи уместно напомнить, что в постановлении ХП пленума ЦК правящей партии от 4 июня 1988 года была отмечена необходимость на всех уровнях властных структур и общественно-политических организаций создать условия для изучения казахского и русского языков. Для этого ряд задач: 1) укрепление материальной базы школ, профессионально-технических училищ; 2) улучшение языковой

культуры в деятельности органов управления; 3) подготовка высококвалифицированных преподавателей-языковедов в соответствии с реальной потребностью; 4) соблюдение принципа национально-русского двуязычия при проведении массовых мероприятий и делопроизводстве, наглядной агитации, в материалах СМИ, рекламе, информации [9].

В этих целях была развернута работа по созданию курсов разной длительности и кружков по изучению казахского языка. Именно в данный период, как никогда за столетие, поднялся авторитет как учителей-предметников казахского языка, так и в целом работников образования. Курсы и кружки обучения языку создавались на предприятиях, учреждениях, организациях, в учебных заведениях. Для проведения занятий в трудовых коллективах приглашались учителя национальных школ.

К примеру, в столице открылись республиканская школа-интернат с двумя языками обучения - русским и казахским, республиканская школа-интернат с углубленным изучением казахского языка и литературы. В 1995 году количество таких школ в республике возросло до 150. Коллегия Министерства образования решила в 1988-1989 учебном году включать оценки по казахскому языку в аттестат зрелости всем выпускникам общеобразовательных школ республики. Приняты также меры по повышению квалификации преподавателей казахского и русского языков в русской школе, в кружках и на курсах по изучению казахского языка. В 1989-1990 учебном году был объявлен конкурс на 7 учебников и разработку новых методических комплексов для учителей казахского языка.

Позже в республике была образована экспертная группа из числа ученых, учителей для создания новых учебников казахского языка для школ, профтехучилищ, средних специальных и высших учебных заведений. В 1988 году в г.Гурьеве прошел республиканский семинар-совещание по совершенствованию методики преподавания казахского языка и литературы. Для оказания методической помощи учителям в общеобразовательные школы республики ежемесячно стали направляться около 45 научно-методических экспедиций, агитационно-пропагандистских групп. В их состав включались известные ученые-языковеды, методисты, активисты.

В результате проведенных мероприятий к концу 80-х годов заметно расширилась функция казахского языка в системе

образования, как языка обучения в профессионально-технических училищах, средних специальных и высших учебных заведениях.

Еще ранее во второй половине 80-х годов продолжалась работа по реализации программ исследований по проблеме «Русский язык как средство межнационального общения народов СССР», рассчитанной на 1985-1990 гг. Пример тому - проведение в апреле 1988 года первой республиканской конференции на тему: «Роль русского языка как средства межнационального общения и проблемы казахско-русского двуязычия» в АН республики [10]. Помимо этого, при Центральном институте повышения квалификации учителей была образована кафедра русского языка. Факультеты повышения квалификации учителей русского языка были открыты в Актюбинском, Кокчетавском, Талды-Курганском, Чимкентском педагогических институтах. Из года в год стабильно увеличивался план приема на специальность «русский язык и литература в национальной школе» в педагогических институтах. В эти же годы была возрождена традиция подготовки педагогических кадров в вузах России, Украины (Орский, Житомирский, Нежинский, Сумской пединституты), куда ежегодно направлялись десятки молодых людей из Казахстана.

Определенную роль в стимуляции языковой политики сыграли средства массовой информации. Следует заметить, что одновременно с популяризацией казахского языка число газет постоянно возрастало. Из 750 газет и журналов, которые издавались в 1990 году в Казахстане, более трети издавались на казахском языке [11].

Так, данные 4-х социологических исследований, проведенных во второй половине 80-х годов по вопросам национальных отношений и межнационального общения выявили следующие моменты:

во-первых, недопонимание значения владения казахским и русским языками, а в отдельных случаях и попытка игнорирования ее. К примеру, в Западно-Казахстанской области, если каждый третий из опрошенных высказался за необходимость изучения казахского и русского языков, то изучение родного языка поддержали только половина респондентов;

во-вторых, опасение утраты знания родного языка из-за

интенсивного использования русского языка высказалось до 44% респондентов различных национальностей.

Удалось выявить и весьма важное и в то же время незаметное до сего времени явление, которое вскрылось в процессе выборочного анкетирования. Так, по итогам социально-лингвистического изучения языковой сферы жизни населения республики выявилась тенденция «старения» людей неказахской национальности, достаточно грамотно владеющих казахским языком. Если среди лиц некоренной национальности в 1989 году казахским языком владели 39,8 тыс. человек (0,7%), то в 1979 году этот показатель был выше и составил - 111,9 тыс. человек (1,3%) Из числа некоренных жителей республики только 10 из 1000 обращали внимание или представляли язык местного населения. Сравним показатели такого характера, которые соответственно составляли: на Украине - 400, в Литве- 230, в Узбекистане- 292 и т.д. [12]. Эти и другие данные показывают, что до утверждения среди населения двуязычия, положение казахского языка в обществе в сравнении с известными союзными республиками Союза оставалось проблемным.

Таким образом, на первом этапе произошли заметные сдвиги в изучении родного языка и этому важному делу стали придавать значение официальные правящие органы. Главным генератором ее стала творческая интеллигенция, научно-педагогическая общественность. Как свидетельствуют изученные нами источники в среде определенной части членов общества, в первую очередь, в чиновничьем корпусе языковая политика ощущала подспудное сопротивление. К тому же, значительные позиции сохраняло стереотипное отношение в среде отдельных правящих структур образования, довольно сильно ощущалась инерция старых подходов.

Литература

- [1] – ГА ЗКО, ф.786, оп.5, д.844, л. 63-65; ф.37, оп.81, д.128, л. 2-5.
- [2] – ГА ДО Актыбинской области. Д.13, л. 7-22; Материалы республиканской конференции творчески работающих учителей Казахстана. Алматы. 1993.
- [3] – Есть ли будущее у индустрии образования? // Учитель Казахстана. – 1992. – 6 августа.
- [4] – Таблица составлена по отчетам и справкам управления среднего образования МО РК. –Алма-Ата. – 1992. – с.18.

- [5] – Материалы девятого съезда республиканского педагогического общества. – Алма-Ата. 1993. // Учитель Казахстана. – 1993. – 3 июня.
- [6] – Панорама. – 1993. – 18 мая.
- [7] – Казахстанская правда. – 1992. – 10 ноября.
- [8] – Человек должен стать свободным и прежде всего - от догм национализма и шовинизма. // Казахстанская правда. – 1992. -2 декабря.
- [9] – Жанибеков У. «Эхо...» по следам легенды о золотой домбре». – Алма-Ата. – 1991. – с.18.
- [10] – Материалы идеологического совещания. – Алма-Ата. – 1993. С.64.
- [11] – Дустлик бойроғи. – 1992. – 5 октября.
- [12] – Данные составлены автором: Материалы Государственного Комитета по статистике и анализу. – Алма-Ата. – 1993. – с.2; Казахстанская правда. – 1992.- 25 августа.

Мақалада жалпы орта білім беретін мектептерде өткен ғасырдың 80-ші жылдарының екінші жартысында тілдерді оқыту жөйі зерттелген. Автордың пайымдауынша республика оқу орындары қысқа мерзімде мектеп оқушыларына ана тілін оқытудың теориялық және әдістемелік жолдарын іздестіріп нақтылы іске асырған.

It is necessary to supply teachers of Kazakh language with good salary, raising their authority, their interest to work and by means of it providing pupils with rather good knowledge. Next task will be not only to keep language, culture and originality of every nation, but and to bring up citizen of new state.

So, we must change the system, of course not everything must be altered, but only the negative sides. Not knowing the last experience, but experience of other countries in this field, not analyzing it and making conclusions we can not improve our system of education.

Қ.С. Мұхитов

*т.ғ.к., аға оқытушы,
Х.Досмұхамедов атындағы
Атырау мемлекеттік
университеті*

**20-30-шы ЖЫЛДАРДА
ЕЛІМІЗДІҢ
ШАРУАШЫЛЫҒЫНДА
ОРЫН АЛҒАН КОНЦЕССИЯ
ТАРИХЫ**

90-шы жылдардан бастап еліміздің өндіріс орындарында шетел кәсіпкерлері түрлі кәсіпорындар ашып, әлемдік экономикамен ұштасқан жаңа бір бірлестіктер қалыптаса бастады. Өндіріс орындарын шетелдіктерге жалға беру ісі біздің елімізде бұрын-соңды кездескен құбылыс екен. Енді міне, осы мәселені бүгінгі күн талабымен қайта зерттеу басты міндеттің бірі болып отыр.

20-шы жылдарда Кеңес үкіметінің алдында азамат соғысынан зардап шеккен халық шаруашылығын қалпына келтіру міндеті тұрды. Осы міндеттерді шешу үшін мемлекет меншігіне национализацияланған кәсіпорындарды шетел қаржы иелеріне жалға беру ісі қолға алынды. Шетелдік қаржы иелерін концессияға тартудың тағы бір себебі Кеңес үкіметін тұншықтыру үшін бірігіп жатқан әлемдік империалистік күштердің ызғарын басу, олармен сауда-саттық қарым-қатынас орнату болатын.

Кеңес үкіметі басшыларының ішінде концессияның қажет екенін алғаш түсініп оны ұйымдастыруға атсалысқан адамның бірі В.И.Ленин болды. Ол 1920 жылдың 21-ші желтоқсанында жасаған өзінің баяндамасында: “Бізде капиталистік елдер көктемеге салым Советтік Россияға қарсы тағы да соғыс бастау ниетінен тайған жоқ деген бірқатар, әрине, құпия хабарлар бар. Бізде кейбір капиталистік державалар әзірлік жұмыстарын жүргізіп жатыр деген көптеген мәліметтер бар, ал ак гвардияшылар барлық державаларда әзірлік жұмысын жүргізіп жатыр деуге болады. Сондықтан біздің мүддеміз – сауда қатынастарын қалпына келтіруге қолымызды жеткізу, ал бұл үшін капиталистердің ең болмағанда бір бөлігі біздің жағымызда болуы керек”, – деді.(1)

Шетел қаржы иелерін Ресей экономикасына тарту идеясын тұңғыш көтерген экономистер болады. Солардың бірі

профессор В.И.Гриневецкий сонау азамат соғысы жылдарында өзінің “Соғыстан кейінгі жылдардағы орыс өнеркәсібінің перспективасы” атты еңбегін жазған еді. Онда: “...кіраған кәсіпорындарды қалпына келтіру үшін 15-20 млрд. сом қаржы керек. Мұндай қаржы біздің елімізде жоқ. Сондықтан көмекті “варягтардан” күту керек”, – деп атап өткен болатын.

1920 жылы 23 қарашада В.И.Лениннің басшылығымен Халық Комиссарлар Кеңесі “Концессияның экономикалық және саяси шарттары” – деп аталатын Декрет қабылдады. Осы заңның негізінде концессияға берілетін өндіріс орындарының тізімдері өз алдына жеке кітапша болып, бірнеше шет тілінде басылып шықты. “Біз бұл кітапшада концессиялардың басты-басты объектілерінің тізімін келтірдік, – деді В.И.Ленин Советтердің VIII съезінде жасаған баяндамасында; – “...Сібірдің кен байлықтары мейлінше ұшан-теңіз, ал біз тіпті ең жақсы жағдайдың өзінде, үлкен табысқа жеттік дегеннің өзінде бірнеше жыл ішінде оның жүзден бір бөлігін өндіре алмаған болар едік.”(2)

Кітапшада көрсетілген тізімнің ішінде Екібастұз бен Риддер кен орындары бар екен. Бұл екі кен орындарын Қазан төңкерісіне дейін ағылшын қаржы иегері Лесли Уркарт игерген болатын. Концессияға алу мүмкіншілігі туған соң Уркарт, Екібастұз бен Риддерді 99 жылға алу үшін Кеңес үкіметімен келіссөз жүргізе бастады. Ол КСРО-ның шетелдегі өкілі Л.Красинге өз жобасын ұсынды. Жобада Уркарт Кеңес үкіметінен Екібастұз бен Риддерді национализациялау барысында талан-таражға түсіп жоғалған өз өндіріс құрал-жабдықтарының шығынын өтеуді талап етті. Өзінің есептеуінше шығынның көлемі 20 млн. сом екен және ол 15 жыл ішінде өтелуді тиіс деп көрсетті. Уркарт Кеңес үкіметінің шарасыздығын сезген соң оған осындай мейлінше қатал талап қойды. Кеңестік Ресейдің Халық Комиссарлар Кеңесі Уркарттың ұсынған бұл жобасын сараптап оны талқылауға кірісті. Екібастұз бен Риддерді жалға бергеннен Кеңес үкіметінің көретін пайдасы небәрі 8% екен. Ал одан ұтылатын материалдық және рухани шығын қаншама? Талқылау барысында жоба Уркарттың мүддесі үшін бір жақты жасалғаны анықталды. Кеңес үкіметінің кейбір басшылары Л.Д.Троцкий, Зиновьев, Каменев т.б. жобаны мақұлдап оны бекіту керек деп ұсыныс жасады. Олардың пайымдауынша Риддер ауданы темір жол жүйесінен біршама алыс жерде орналасқан сондықтан оны игеру Кеңес үкіметіне

онайға түспейді. Ауданның ұзақ уақыт істен шығып пайдасыз тұрғанынан, жұмыс жасап, аздап болса да үкіметке табыс әкелгені тиімді болады деп дәлелдеді. Бірақ В.И.Лениннің өзі бұл жобаны Кеңес үкіметіне тиімсіз деп тауып оны бекітуге қарсы болды. Сөйтіп, Екібастұз бен Риддерге байланысты Л.Уркарттың ұсынысы бекітілмей қалды.

1921 жылы 23 тамызда Қазақ АКСР Еңбек және Қорғаныс Кеңесі “Қазақстан өнеркәсібіне Жаңа экономикалық саясаттың принципін жүзеге асыру жөнінде” деген қаулы шығарды. Ол қаулыда Қазақстанның табиғи байлығын батыс елдеріне хабардар ету үшін шетелге өз өкілімізді жіберуді керек – деп шешті.(3) Осындай шаралардың аркасында Қазақстанға бірқатар концессиялық ұсыныстар түсті. Солардың бірі - Францияның “Петрофин франсэз” деген мұнай өндіру ісімен айналысатын фирмасы. Ол КСРО-ның көптеген мұнайлы ауданына қызығып жалға алу үшін ұсыныс жасаған болатын. Ұсыныстың ішінде Ембі мұнайлы ауданы бар. Өкінішке орай бұл ұсыныс жүзеге аспай қалды. Себебі Ембі мұнайын игеру көп қаржыны талап ететін. Мұндай қаржы шетел кәсіпкерінде болмай шықты. Оның үстіне Детердинг пен Рокфеллер бастаған әлемдік мұнай олигархтары КСРО мұнайын әлемдік рынокқа шығаруға қарсы болды.(4) Кеңес үкіметі басшылары да Ембі мұнайлы ауданын стратегиялық аймақ деп қарап оны жалға беруге көп құлшыныс танытпады. Сөйтіп Қазақстан мұнайлы ауданы концессияға берілмеді.

1924 жылы 4 желтоқсанда Норвегиялық кәсіпкер Ф.Стэрэн мен Кеңес үкіметі арасында Бозашы түбегінің шығыс бөлігін игеру жөнінде келіссөзге қол қойылды. Бұл келіссөзде кәсіпкер пайдалы қазбаларды іздеп оны барлау үшін бес жыл ішінде 800 мың сом қаржы жұмсауды міндетіне алды. Концессияны Стэрэн өз күшімен игере алмайтын болғандықтан оған акционерлік қоғам құруға рұқсат берілді. Дегенмен кәсіпкер акционерлік қоғамды берілген мерзімде құрып үлгере алмады. Сол себепті бұл келіссөз бұзылып, Стэрэн өз жұмысын тоқтатуға мәжбүр болды. Оның төлеген 50 мың сом қаржысы үкімет пайдасына қалып, алдын-ала жүргізген іздеу және барлау жұмыстарының қорытындысы мемлекет меншігіне берілді.(5)

Осы жылдары Ақмола губерниялық атқару комитетінің Көкшетау уезіне қарасты Бурабай селосындағы консерв зауыты ағылшын кәсіпкеріне жалға беріліп, бұл концессия төрт жылдай

уақыт жұмыс істеді.(6)

Қазақстанда жүзеге асқан келесі бір концессиялық келіссөз 1925 жылы сәуірде, ағылшын компаниясы “Лена-Голдфилс” пен Кеңес үкіметі арасында болған еді. Бұл келіссөзде “Глубокое” – деп аталатын селодағы Зырянов руднигіне ағылшын кәсіпкері мыс пен калайы және қорғасын өндіретін жаңа зауыт салуды мойнына алды. 50 жылға жасалған бұл шартта шетелдік қаржы иегері осы зауыт құрлысына он миллион сомның үстінде қаржы жұмсайтын болыпты. Концессия 1930 жылдың басына дейін жұмыс істеп, ел ішіндегі саяси жағдайдың өзгеруіне байланысты өз жұмысын тоқтатуға мәжбүр болды.(7)

1925-1926 жылдары Александров-Гай-Шарджау темір жол құрылысын салу жөнінде неміс кәсіпкері Альфред Круп пен Кеңес үкіметі арасында келіссөз жасалды. Бұл темір жол желісі Қазақстанның үстімен тартылатын болды. Сөйтіп Орталық Азияның ауыл шаруашылық өнімдерін Орталық аудандарға жеткізетін қатынас жолы болуы тиіс еді. Өкінішке орай, КСРО Мемлекеттік жоспарлау комитеті дер кезінде толық мәлімет бермеуіне байланысты бұл келіссөз аяқсыз қалды. Кеңес үкіметі осы концессияны жүзеге асыру үшін кейін немістің ірі фирмалары “Варбург” пен “Дрейфусты” тартып көріп еді. Бұл ойынан да ештеңе шықпады.

1926 жылы Л.Уркарт Лондонға КСРО-ның сауда өкілдігіне келіп жаңа ұсыныс жасап көрді. Ол ұсынысында Рңддерді өзіне қайтадан концессияға беруді сұрап, өзінің шығынын өтеуден уақытша бас тартатынын мәлімдейді. Себебі бұл кезде Англия мен КСРО арасында патшалық Ресейдің бұрынғы қарыздарын өтеу жөнінде мәселе қайтадан көтеріле бастаған. Осы мәселе шешілгенше Уркарт өзінің шығынын өтеу жөнінде ешқандай талап қоймайтынын айтты. Бірақ бұл кезде Рңддер өндіріс орнын жалға беру мақсатында неміс қаржы иегері Браунмен келіссөз жүріп жатқан болатын. Осыған орай Уркарттың аяқ асты жасаған ұсынысы тағы да қабылданбай қалды. Браун Рңддер өндіріс орнын небәрі 5-7 жылға алуды көздеп, оған тек қана 12-17 млн сом ғана қаржы жұмсауды белгілеген екен. Өндіріс орындарын дамыту, сөйтіп жаңа кәсіпорындар ашу ісі, жұмысшыларға жасалатын әлеуметтік шаралар мәселесі Браунның жоспарында болмай шықты. Сол себептен Браунмен жасалатын концессиялық шартты тиімсіз деп тауып, Кеңес үкіметі одан да бас тартты.

Жалпы КСРО-да концессия ісінің даму деңгейі халықаралық

жағдайға тура қатысты болды. 20-шы жылдары Англия бастаған бір топ Еуропаның дамыған елдері КСРО-дан патшалық Ресейдің бұрынғы қарыздарын қайтарып алу үшін оған қарсы түрлі қысымшылықтар жасап баккан болатын. КСРО-мен арадағы дипломатиялық және сауда қатынастарын үзіп, оны баска елдерден окшаулап, оған қарсы экономикалық блокада жасау үшін түрлі әрекеттерді жасады. Тіпті КСРО-ға қарсы “крест жорығын” ұйымдастырмак болды. Мұндай тұрақсыз халыкаралык жағдайда шетел кәсіпкерлерінің жасаған концессиялық ұсынысы бір өсіп, бір төмен түсіп, әртүрлі құбылмалы күй кешті. Дегенмен 1921 жылдан бастап 1929 жылдың 1 қазанына дейінгі аралыкта 2670 ұсыныс жасалып, оның 176-сы жүзеге аскан екен. Тек кана 1925-1926 жылдары мемлекет бюджетіне концессиядан 26 млн сом табыс түсіпті.(8)

20-шы жылдың екінші жартысынан бастап Кеңес үкіметі шетел кәсіпкерлерін концессияға тартуға көп ниет білдірмеді. Себебі концессия ісі Кеңес үкіметінің табиғатына жат болды. “Адам адамды канау” - деген ұғым мен жеке меншікке қарсы бағытталған коммунистік идеология концессияның дамуына кедергі жасап бакты. Оның үстіне концессионерлер өздері де алған міндеттерін түрлі саяси-әлеуметтік жағдайларға байланысты орындамай отырды. Олар концессияға алған өндіріс орындарын тек кана шикізат көзі ретінде карап, ол жерге жаңа кәсіпорындар мен инфрақұрылымдар салмады. Жұмысшылардың әлеуметтік жағдайына еш көңіл бөлмеді. Концессиялық кәсіпорындар тарапынан орын алған негативті жағдай атап айтканда қаржы айналысы кезіндегі заңсыздық пен салык төлеуден жасырыну әрекеті Кеңес үкіметінің құзырлы орындарын өздеріне қарсы қойды. Индустриализациялау жылдарындағы қаржы тапшылығы концессия тарапынан орын алған мұндай заңсыздықты “кылмыс” деп бағалады.

1925 жылы желтоқсан айында БК(б)П-ның XIV съезі өткен болатын. Бұл съезд тарихта индустриализация съезі деген атқа ие болды.

Съезде И.Сталин Орталык Комитеттің есебін жасайды. Онда ол: “1921 жылы өнеркәсібіміздің жеткіліксіз дамығанын, ал шаруалардың товарға мұқтаж екенін біле отырып, оны (өнеркәсіпті) бірден көтеруге болмайтынын, жұмысшылардың, белгілі жағдайға байланысты, көбінесе өнеркәсіппен емес, отын

дайындаумен шұғылданып жүргенін біле отырып, - Ленин осы жағдайда барлық мүмкіндіктердің ішіндегі ең жақсы мүмкіндік – шетелдік капиталды тарту, соның жәрдемімен өнеркәсіпті жөнге салу, сөйтіп мемлекеттік капитализмді енгізу және осы арқылы Кеңес өкіметінің деревнямен байланысын орнату деп есептеді. Мұндай жол ол кезде сөзсіз дұрыс еді, өйткені ол кезде бізде шаруаларды қанағаттандырудың бұдан басқа мүмкіндіктері болған жоқ еді, өйткені біздегі өнеркәсіп ақсаулы еді, транспорт тоқтап тұр еді. Немесе тоқтап тұр дерлік еді, отын жоқ еді, жетімсіз еді. Ленин ол кезде мемлекеттік капитализмді шаруашылығымыздың басым формасы ретінде болуы қолайлы нәрсе деп есептеді ме? Я, есептеді. Бірақ мұның өзі сол кезде, 1921 жылы болған еді. Ал енді ше? Енді бізде өнеркәсіп жоқ, транспорт тоқтап тұр, отын жоқ, т.т. жоқ деп айтуға бола ма? Жоқ, болмайды” – деп атап өтеді.(9)

Сталиннің айтқан бұл сөзі концессияның дамуына шек қойылатындығын білдіретін. Осыдан бастап концессияға беру ісі жылдан-жылға азайтылып отызыншы жылдардың басында мүлдем тоқтап қалды. КСРО-ның шаруашылығы нығайған сайын концессиялық кәсіпорындар жабыла берді. Сөйтіп Ұлы Отан соғысы қарсаңында барлық концессиялық кәсіпорындар өз жұмысын тоқтатып, өндіріс құрал-жабдықтарға біржола мемлекет меншігі орнады.

Әдебиет

1. Ленин В.И. ШТЖ. 42 том, 107-108 беттерде.
2. Бұл да сонда, 121-125 беттер
3. Социалистическое строительство в Казахстане. А.-А., 1962, с.423.
4. Денни Л. Борьба за нефтяную монополию. М.Л., 1934, с.141.
5. Куртов И.А. Новая экономическая политика в Казахстане. А.-А., 1973, с.232
6. Бұл да сонда, с.232
7. Вопросы истории КПСС. 1968, №3, с.68.
8. Хромов П. Использование иностранного капитала в восстановлении и развитии промышленности СССР // Научные доклады высшей школы. 1962. №2, с.61
9. Сталин И.В. Шығармалар. А., 1949, 7 том, 393-б.

В этой статье освещается история концессии народного хозяйства страны 20-30-х годов.

Ш.Нағымов

*п.ғ.к., ҚР БҒМ беру ісінің
Құрметті қызметкері,
Х.Досмұхамедов атындағы
Алғырау мемлекеттік
университеті*

**МҰРАТ МӨҢКЕҰЛЫ
ШЫҒАРМАЛАРЫ - ӨЛКЕ
ТАРИХЫНЫҢ АЙНАСЫ**

XIX ғасырдың II жартысында өмір сүрген атакты жырау М.Мөңкеұлы тарихи тақырыптарға арналған өз толғауларымен қазақ әдебиеті мен қазақ тарихын мазмұндық, идеялық жағынан ерекше байытты.

Әсіресе, Мұрат жырау қазақ тарихына байланысты көптеген тарихи оқиғалар мен деректерді жинақтап, кейінгі ұрпаққа жеткізуге үлкен еңбек сіңірді. Бұл туралы көрнекті ғалым Х.Досмұхамедов 1924 жылы жарық көрген «Мұрат акынның сөздері» атты еңбегінде «Қазақ тарихын жазған адам Мұрат секілді акындардың сөзін елеусіз тастай алмайды», - деген болатын (1). Шыныда да жыраудың «Үш княн», «Сарыарқа» атты толғауларынан біз көптеген жер-су аттарын, географиялық атауларды, ең бастысы тарихи тұлғалар есімдерін кездестіреміз. Ол деректер төл тарихымыздың Ноғайлы заманымен сәйкес келеді. Ноғай Ордасы кезінде Қазақстанның батыс аймағында қуатты да іргелі мемлекет болды. (2).

Мұраттың «Үш княн» атты толғауын қарастыратын болсақ, одан қазақ тарихына байланысты төмендегі жайттарды кездестіруге болады. Шындығында Мұрат Ноғайлы заманында және одан кейінгі кезеңдерде өмір сүрген Сыпыра жырау, Асан қайғы, Қазтуған, Шалғез, Доспамбет, Жиембет жыраулардың шығармаларын біздің заманымызға бірден-бір жеткізуші болды. Оның қазақ тарихы үшін зор маңызы бар. «Алтын Орда ыдырағаннан кейін Маңғыт ұлысы едәуір салмаққа ие болды. Ноғай Ордасына түрік тайпалары: қыпшақтар, қаңлылар, қоныраттар, керейіттер, наймандар, арғындар және басқалар, яғни қазақ халқының құрамына кірген тайпалар ұйытқы болды. Қазақтар мен ноғайларды тілдерінің жақындығы ғана емес, материалдық және рухани мәдениеті де туыстастырады. Бұл этностардың жері де шектес болатын: «Хвалын теңізі

мен Астрахан арасында казак ордалары және Жайықтың басынан Еділге қарай үлкен ноғайлар орналасқан. Ноғай ордасындағы ХҮІ ғасырдың екінші жартысындағы өзара қырыстар Ноғай Ордасының ыдырауына, олардың бір бөлігінің Кавказға (Кіші Ноғай ордасы немесе Қазі ұлысы) көшіп кетуіне әкеліп соқты, ал Жайық өзенінде қалған ноғайлар (бұрын 1563 жылы бекзада Жүсіптің балалары өлтірген сұлтан Ысмайылдың, қоластындағылар) казак халқының құрамына және оның этноаумақтық бөлігі-Кіші жүзге кірді» (3).

Мұрат жеткізген ноғайлы заманының «Қырымның қырық батыры», өзі жырлаған «Үш киян», «Сарыарқа», «Қазтуған» толғауларында осы кезеңдегі, яғни ХҮ-ХҮІІ ғасырлар аралығында орын алған оқиғалар суреттеледі. Енді Мұрат жыраудың толғауларында кездесетін жер-су аттары, тарихи тұлғаларды саралайтын болсақ: Едіге-Алтын Орда дәуіріндегі тарихи адам. Ол Алтын Ордаға 1396-1411 жылдар билік еткен (4). Өз кезінде Алтын Ордадағы ең айлакер, саясатшыл, батыр да батыл билеушілердің бірі болды. Ол сол кезеңде бір-біріне жау Әмір Темір мен Токтамысхан арасындағы күрделі қарым-қатынастарды шебер пайдалана отырып, Еділ мен Жайық аралығындағы жерлерді жиырма жыл жеке билеген. 1419 Сарайшық қаласының түбінде Едіге Токтамыстың баласы Қадірбердінің қолынан қаза тапты (5).

Едіге жөніндегі атакты «Едіге» жарынан басқа да тарихи деректер баршылық. Араб тарихшысы ибн Ғарибшах Едіге туралы былай деп жазған: «Аса ақылды, білгір саясатшы еді. Досына мейрімді. Дұшпанына катал болды. Шариғат амалдарын орындай отырып, ғылым-білім, өнер туралы кітаптарды да жиып, оқып-біліп отырды. Жиырма жыл Дешті-Қыпшақта төре болып тұрды» (6). Бұл деректен Едігенің казак тарихына тікелей қатысы бар тұлға екенін көреміз.

Мұраттың «Әттең, бір қапы дүние-ай!» толғауында мынадай өлең жолдары бар: «Қабыршақты, Қарасу

Ол-Қазтуғанның қонысы ед.

Алты атаның ар жағы,

Талөкпенің бер жағы,

Мынау Сакмар деген суыңыз

Ол-Едіге бидің қонысы еді.

Бесешкі, Еділ бетінде

Бұлыңғы таудың шетінде,

Бадашы деген кең тоғай
Ол-Ер Сидактың қонысы еді.
Адырмақты Алатау,
Ол-Ер Орақтың қонысы еді. (7)

Бұл өлең жолдарынан XIV ғасырдың аяғы, XV ғасырдың бас кезінде Еділ мен Жайық аралығында Едіге мырза мен оның тұстастары Сидак, Орак сынды батырлардың өмір сүргендігі көрініп тұр. Мұрат акын шығармашылық өнердің адамы. Сондықтан осы толғаудың кейбір тұстарында «Самар суын жайлаған Самарбай», «Еділ суы Еділ байдың қонысы», «Жайық деген суыңыз Жайықбай байдың қонысы», - деген жолдар кездеседі. Яғни, бұл есімдерді акын ұйқастық үшін пайдаланған болуы мүмкін. Ал Едіге мырза, Ер Сидак, Ер Сидак, Ер Орактардың қоныстарын айтқан кезде, акынның ондай әдістерді қолданбағаны, керісінше тарихи жер-су аттарын дәл атағанынан-бұл кейіпкерлердің тарихта өмір сүргендігінің айқын дәлелі ретінде қабылдаған жөн. Мысалы, Қабыршақты-Жайықтың оң бетіндегі бір саласы. Қарасу-жердің аты. Сакмар-Жайықтың саласы.

«Ер Орақтың қонысы-Адырмақты Алатау»-дегені Маңғыстау өңірі болуы мүмкін. Олай дейтініміз, кезінде академик А.Жұбанов Құрманғазының «Алатау» атты күйінің Маңғыстау тауларына байланысты шығарылғанын дәлелдеген болатын. (8)

Акынның «Үш княн» атты толғауынан

«Ақтөбе мен Қорғанша.

Асанқайғы бабаның,

Қызыл тастан үй салдырып,

Он жыл тұтас отырып,

Өңгіме құрып кеткен жер», - деген өлең жолдарын кездестіреміз (9). Мұнда Асанқайғы отырып кетсе, онда қала XV ғасырда салынған болады. 2006 жылы Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің «Тарих» мамандығына окитын студенттер т.ғ.к. М.Қасеновтың жетекшілігімен Қорғанша қаласының орнына археологиялық қазбалар жүргізді. Қаланың қазіргі орны Атырау облысы, Қызылқоға ауданы, Қаракөл ауылының солтүстік-шығысында 15 шақырым қашықтықта, Жанакора мекенін 4 шақырым шығыста, Ақтөбе мекенін 8 шақырым оңтүстік-батыста, Ақшп мекенінен 6 шақырым солтүстік батыста орналасқан.

Қала туралы. Асан қайғы туралы бірден-бір жазбаша дерек

Мұрат ақыпның толғауы. Ақын сол өңірде Қарабау, Тайсойған өңірінде туып өскен. Ел ауызындағы аңыз-әңгімелерді, дастандарды жадына сактап, өз шығармаларына пайдаланған. Сондықтан Мұраттың өлең-жырларын өлке тарихының дерек көздері ретінде пайдалануға әбден болады.

Тарихта Қобыланды батырдың «Қорғанша» қаласы туралы аңыз бар.

Қарабау өңіріндегі Қорғанша қаласын Қобыланды батыр салдыруы да мүмкін. Кейбір тарихи деректерде, жырларда Қобыландының XI ғасырда өмір сүргендігі айтылады. Батыр кезінде Фердоусидің отандастары қызылбастармен де, олардың қас жауы турандық билеуші Афрасиабпен де соғысқан. Ондай қуатты да, іргелі мемлекеттермен соғысуға қол астында сан мыңдаған тұрақты әскері бар қолбасшының ғана қолынан келетіні бесенеден белгілі. Тұрақты да қуатты әскердің жан-жақты дамыған мемлекеттерде болатынын ескерсек, Қобыланды батырдың Қорғанша сияқты астанасы болуы әбден мүмкін.

Бұл туралы академик С.П.Толстов қала III – V ғасырларда салынған, тарихқа «Қорғанша» деген атаумен мәлім болған, қалада қазақ және қарақалпақ халықтарының эпостық жырларында кездесетін Қобыланды батыр тұрған деген мәлімет келтіреді (10). Ұл пікірді профессор Т.Қоңыратбаевта қолдайды (11).

Ал Шығияз Шанайұлы (1819-1875 жж.) Қорғаншаны өз жырларының бірінде Кіші жүз ханы Нұралы салдырған дейді.

«Хан болған одан кейін Нұралы еді,
Төренің арқар деген ұраны еді.
Хан ауылын Сырым шауып тоздырғанда,
Ақылды Алдар биден сұрап еді.
Қараға хан баласы әкім болған,
Ежелден келе жатқан мұраң еді.
Тұрғызып Тайсойғаннан Қорғаншаны,
Он жылдай мекен еткен тұрағы еді». (12)

Археологиялық қазба жұмыстарының бастапқы кезеңі Қорғанша қаласының тарихта болғандығын дәлелдеп отыр. Сонымен бірге Батыс өлкеде әрісі XIII ғасырдан бастап, берісі ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырлар аралығында көптеген қалалар мен қала-бекіністер болған. Олардың қатарына Сарайшық, Қызылқорған, Қарабау, Ақтөбе, Ақтөбе-Лазтн және т.б. қалаларды жатқызуға болады.

Кіші жүздің хандары Әбілхайырдың, Нұралының, Жәңгірдің т.б. хандарының өз қала-бекіністері болған. Бұл туралы Мұрат, Шыңпияз, Жнембет, Ығылман жыраулар шығармаларынан деректер кездестіреміз. Ал, Қорғанша қаласының өзіне келетін болсақ; бұл қаланы Қобыландының да, Асан қайғының да, Нұралы ханның да өздері өмір сүрген кезде салдырғанын жокка шығаруға болмайды. Қанша уақыт өтсе де, қанша ғасыр өтсе де қалалардың аты да, оны салдырған тұлғалар есімі де халық жадынан шығарылмай, ұрпақтан ұрпаққа жеткізіліп отырған. Ал жыраулар болса ол деректерді өз жырларының мазмұнына арқау еткен. Әлемдік тарихын жазғанда ғалымдар Гомердің «Илиада», «Одиссея» дастандарына сүйенгені белгілі. Троя қаласының да, грек-троя соғыстарының да болғанын неміс археологы Г.Шлиманн ХІХ ғасырда бүкпесіз дәлелдеді. Бұның қазақ тарихына қандай байланысы бар дейсіз ғой. Біздіңше, тікелей байланысы бар.

Грек халқының ұлттық мақтанышы Гомердің дастандары Грекия тарихының дерек көздері ретінде пайдаланылғандай, қазақ жырауларының да шығармаларын да Қазақстан тарихының дерек көздері ретінде пайланатын уақыт жетті. Сол Шлиманнның өзі Троя қаласының бір емес бірнеше рет өртке ұшырағанын, яғни Гомер жырлаған Троя қаласынан бұрында, одан кейінде талай өркениеттердің тарих сахнасынан келіп, кеткендігін дәлелдесе, біздің мысалымызда да Қобыланды Қорғаншада өз заманында, Асанқайғы өз заманында, Нұралы хан өз заманында өмір сүргендігін ешкім жокка шығармасы керкті.

Сондай-ақ Мұрат акын жырларында ұшырасатын Естерек ұлы Ер Тарғын, Көлектің ұлы Қартқожак та тарихи адамдар, Ноғайлы заманында ХІV-ХV ғасырларда өмір сүрген, Едігенің тұстастары деп топшылауға болады. Бөкей оңірінде Тарғын деген өзен бар. Ондай деректер жырау толғауларында көптеп табылады. Бұл шағын мақала арқылы ғылыми ортаның назарын отан тарихына байланысты күрделі мәселелердің бірі – жыраулар шығармаларын тарихтың дерек көздеріне айналдыру мәселелесіне аударғымыз келді.

Әдебиет

1. Досмұхамедов Х. Мұрат акынның сөздері. Ташкент, 1924, 22-б.
2. Омарбеков Т., Ғабжалилов Х. Ноғаймен көшкен қазақтар: Н.Баскаковты қайта оқығанда. Алаш. № 3, 33-бет.

3. Қазақстан тарихы, бес томдық. 2-том, А.1998, 310-311 бб.
4. Аманжолов К. Рахметов К. Түркі халықтарының тарихы. А.1997, 41-бет.
5. Бартольд В.В. Отец Едыгея. «История творческого общества историк, археологик и этнографик». Т.І. Симферополь, 1927.
6. Қ.С.Э. 4-том, 105-б.
7. Мөңкенұлы М. «Өткен, бір қапы дүние-ай!» А. «Жазушы», 1991.
8. Жубанов А. Ғасырлар пернесі. А.,1958.
9. Мөңкесұлы М. Үш қиян. А. «Жазушы», 1991, 112 бет.
10. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. М., 1978, с.21-22.
11. Қоныратбаев Т. Эпостың жырдағы кісі, жер атауларының тарихи негізі // хабаршысы. ЧТТУ. № 5 (41). 2003. 3 б.
12. Шанайұлы Ш. Бойында үштемірдің Әлім жүрген. Алкаласа әлеумет. А. 1991. 98-б.

В статье даны сведения, касающиеся истории родного края в творчестве Мурата Манкеулы.

ӘОЖ 297 (574) «19»

Ә.С.Тасмағанбетов

т.ғ.к.,

М.Өтемісов атындағы

БҚМУ

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
1917-1930 ЖЫЛДАР
АРАЛЫҒЫНДАҒЫ АР-ОЖДАН
БОСТАНДЫҒЫ ЖӘНЕ
ИСЛАМ**

Бүгінгі күні, елімізде қоғамдық өмірдің барлық саласы бойынша түбегейлі өзгерістер өтіп жатқан уақытта біздің қоғамның болашағы бәрімізді бірдей толғанып жүрген кезде, біз жиі-жиі тарихымыздың өткенін талдаудамыз. Сондықтан тек қана еліміздің экономикалық және саяси тарихына ғана емес, сондай-ақ қоғамның рухани және мәдени тарихына да жиі тоқталатын болдық. Рухани жаңарусыз қоғамның экономикалық та, саяси да жедел дамуы мүмкін емес. Сондықтан рухани өмірдің мәселелеріне маңызды орын берілуі тиіс. Осыған орай қоғамның рухани өмірі тарихына жаңа әдістермен келу едәуір дәрежеде ар – ождан бостандығы деген ең маңызды мәселеге байланысты болады.

Кенес үкіметінің алғашқы он жылдығында Қазақстанда ар-ождан бостандығы принциптің жүзеге асыру жөніндегі саясат тәжірибесі бұл принциптің деформацияға ұшырау себептерін түсіндіруге мүмкіндік береді: оны жүзеге асырудың жаңа тәсілдерін қалыптастыру үшін, Қазақстанда ұлтаралық қатынастар мен конфессия аралық мәдениеттің қалыптасуы үшін іс жүзінде маңызы зор.

Қазақстанда 1917 жылдан кейінгі бірінші онжылдық ескінің түбірлі қирауы мен жаңа қоғамдық қатынастардың қалыптасуымен тығыз байланысты болды. Түбегейлі өзгерістер дін мен шіркеуге қатысты мемлекеттің саясат төңірегін де қозғамай қалдырған жоқ. Кенес үкіметінің алғашқы декреттерінің ішінде ар-ождан бостандығы принципін жариялайтын “Шіркеуді мемлекеттен және мектепті шіркеуден бөлу” деген декреті болды(1). Ол соңынан 1918 жылғы Конституциямен бекітілген болатын. Онда “Дін және дінге қарсы үгіт бостандығы азаматтардың бәрімен мойындалады” деп анық мәлімдеген болатын. Бірақ большевиктік басшылық іс жүзінде өздерінің қызметтерінде бұл ереженің тек 2-ші бөлімін ғана жүзеге асырды. Діннің үгіт дін мен шіркеуге қатысты марксизм мен атеизмнің мемлекеттік курсы бұрмалауға жібермейтін еліміздегі тоталитарлық саяси режимінің этап бойынша бекітілуімен түйсіп жатты.

Марксистік – лениндік концепцияның дінге қатынасы таптық позиция мен идеологиялық принциптерден шығып жатты және бұл мәселені әлеуметтік-саяси қозғалыстардың өзара байланысымен қарастырды. Сондықтан, жалпы алғанда, мемлекеттен шіркеуді бөлу процесі және Кенес үкіметі жағдайындағы еркіндікті талап ету бостандығы дінді жоюдың басты белгісі деп түсіндірілді; дінге сенушілердің құқы бұрмалауға және шіркеудің мемлекетке толықтай бағынуына жаңа “атеистік құрылысқа” айналуына алып келді.

1918 жылғы декретте жарияланған принциптерден бас тарту себептерінің терең тамырлары бар және дінді әуел бастан өзінің басты идеялық қарсыласы деп таныған коммунистік доктринаның мәні болып табылады. Бірақ күрестің идеялық әдістері уақыт өте келе заңды түрде зорлықпен өршелене түсті, өйткені коммунизм өзінің негізінде тоталитарлық бола тұрып, адам өмірінің барлық сфераларын қамтиды және бақылайды, халықтың сезімі мен ойларына белгілі бір түрде

бағыт береді. Оның өзге де көзқарастармен кактығысуы әбден мүмкін болатын, басқа ешқандай бұрма ойларға, тіпті дінн варианттарға да жол берілмейтін. Ал марксистік – лениндік теория бойынша дін үстемдік етуші таптың идеологиясы болып табылғандықтан, оған бұхара халықты алдап – арбау үшін және пайдалану үшін қызмет етеді деп саналған.

Ендеше, қоғамдық өмірдің құбылыстарына таптық тұрғыда келу принциптерін басшылыққа алғанда, таптық қанауды жоя отырып, үстемдік етуші таптың идеологиясын да жою керек.

Осы теория бойынша социализм құрылысы мүмкіндігіне жаңа социалистік қоғам құрылысына жақындату үшін дін сияқты ескінің қалдығы болып табылатын қоғамдық пікірдің өмір сүруінің мәнді себептері жойылуы керек. Осылардың бәрінен тезірек құтылып ең соңында, осы теория бойынша пролетариат диктатурасын орнату заңды болып табылатын болса, онда оған сәйкес оның идеологиясы да, яғни бәріне белгілі болған оның коммунистік идеологиясы үстемдік етуі тиіс. Осылайша, кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында-ақ коммунистік партия мен Кеңес мемлекетінің документтерінде дінге қарсы күрестің тек идеологиялық формаларын ғана пайдалану туралы айтылса да, біздің еліміздегі діннің аянышты тағдыры алдын-ала анықталған болатын.

Өзінің дінге қатысты саясатын большевиктер жүзеге асыру кезінде Қазақстан территориясында әр түрлі конфессиялар өмір сүріп, олардың ішінде ислам мен христиандықтың едәуір әсері болды.

Олардың бәрі большевиктердің өкімет басына келуін әр түрлі тарапта қабылдады. Мұсылман дін басылары алғашқы кезде ешқандай қарсылықсыз қарсы алды. Оның белгілі бір себептері болды. Мұсылман дін басылары кеңес үкіметіне ниеті түзу болды деп, себебі марксизмде исламның қағидаларымен параллельдер табылды да, бірақ жеткіліксіз болды деп түсіндіруге болмайды. Дей тұрғанмен, мұнда басқа себептер болған сияқты. Алғашқы жарияланған мемлекеттің шіркеуден, шіркеудің мектептен бөлінуі мұсылман дінінің жағдайын іс жүзінде өзгерте қоймады(2). Өйткені, Қазақстандағы исламның мемлекеттік салаға ерекше қатысы жоқ еді. Сондай-ақ экономикалық салада да, басқа мұсылман діндерімен салыстырғанда, оның алатын орны көп емес болатын. Негізінен Қазақстандағы оның басты қызметі дінге сенушілердің

рухани сұранымдарын қанағаттандыруға және мәдени-адамгершілік қызметке бағытталған-ды.

Бұдан біз шіркеуді мемлекеттен бөлу туралы айтылған декреттің сол бөлімін жүзеге асыру Қазақстандағы исламның жағдайына қозғау сала алмады. Шіркеуден мектепті бөлу жөніндегі исламға қатысты екінші бөлімін жүзеге асыруы Қазақстандағы кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында мүмкін емес еді. Біріншіден, мүмкін болмайтын себебі, яғни исламды уағыздаушылар және діни оқу орындарында білім алғандар ірі административтік орталықтардан тыс жерлерде тұратын. Ал, 20-жылдардың ортасына дейін Қазақстан ауылдары “Октябрь” дегенде елендемегені бәрімізге белгілі. Екіншіден, декреттің осы бөлімін жүзеге асыру үшін жаңа өкіметтің күші мен құралы жеткіліксіз, және әлі де жаңа механизм құрылмаған болатын(3). Сондықтан көріп отырғанымыздай, бұл жерде мәселе жаңа өкімет пен бірге пайда болған және мұсылман дін басыларының ағартушылық қызметін күрт үзген гуманистік адамгершілікте емес, мәселе зайырлы білімге толықтай өту үшін әуелі алғы шарттардың даярлануда еді. Міне алғашында мұсылман дінінің жаңа үкіметке қарсылық көрсетпегендігі осыған байланысты болды.

Шіркеудің мемлекеттен бөліну процесі Қазақстанда жалпы алғанда тек шіркеудің бір тармағына қатысты жүзеге асырылды. Дін тармақтағы ұғымдар жеке меншік және заңды правосы бар мекеме ретіндегі құқынан айрылды. Олардың қызыметі тек қана діни функциялармен шектелді (4). Ал кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында ислам мен мұсылман ұйымдарына қатысты қандай да бір әкімшілік шаралар қолданылған жоқ(5). Мұндай саясат “мұсылман” деген түсініктің астарында ұлттық өңірдің миллиондаған жұртшылығы тұр, діни дәстүрлер мұсылмандық діннің қатып қалған догмаларымен реттелінген деп түсіндіруге болмайды. Бұл тез арада жазалау шараларын бастауға жағдай тумамай, бұл кезде оған жеткілікті күш пен мүмкіндіктердің болмауымен түсіндіріледі (6).

20-жылдың екінші жартысынан бастап Қазақстандағы исламға қатысты саясатты қайта қарау жүреді: діни мектептер таратылып, арап жазуына, мұсылман шариятын оқытуға тыйым салынады. Дінге сенушілердің наразылығын туғызған жаппай діни мекемелерді жабу процесі басталды (7). Мұндай саясат

Қазақстан бойынша мұсылман мекемелерінің тез арада толықтай шешімін табуына және жойылуына алып келді. Шіркеулер бойынша да жағдай жақсы болмады. Мемлекеттік – шіркеу саясаты НКВД жазалаушы органдардың қолына одан әрі жинақтала түсті.

Қазақстанда ар-ождан бостандығы принципін жүзеге асырудағы теория мен тәжірибенің арасындағы алшақтық ауыр зардаптарға әкеліп соқтырды. Атап айтқанда казак халқының рухани дамуына үлкен зиян келтірілді. Ал, діни сенім дала қазағы үшін оның рухани дамуының бірден-бір құралы мен алғы шарты екенін айта кету керек.

Қазақстанда исламның казак көшпелі қоғамының әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени ерекшеліктерімен анықталған көптеген арнайы белгілері бар еді. Қазақстанда діни сенім ешқашан да қиялы болған емес. Революцияға дейінгі Қазақстанда ислам рухани-ағартушылық қызметпен көбірек айналысты, ол қоғамның саяси өміріне және экономикалық қатынастарға араласа қойған жоқ. Ол мемлекеттік дін болған жоқ, діни мұсылман ұйымдары ірі меншік иелері де болған емес, қандай да бір жеке меншікті пайдаланудан көп кірістері болды деп айту қиын. Діни мұсылман қызметшілері, негізінен халықтың қолдауымен күн көріп отырды. Осындай жағдайда даладағы ислам дінін дамытушылар көпшілік жағдайда өз дініне және ісіне берік адамдар болатын, себебі, казак қоғамындағы діни қызмет саяси және экономикалық салаларға тікелей қатысы болған жоқ. (Саяси тұрғыда Қазақстанның Ресейге қарасты отарлық жағдайы да өз әсерін тигізіп отырды).

Ислам елімізде адамдардың рухани дамуына көмектесе отырып, тағы да бір маңызды қызмет атқарды: қоғамдық, бүкілхалықтық рухани құндылықтардың пайда болып дамуына жәрдемдесті. Бірақ Кеңес мемлекетінің дінге қарсы саясаты дін негіздерінің соның ішінде исламның күшпен құлатылуына әкеліп соқтырды.

Бүгінгі таңда Қазақстандағы барлық ұлттар мен ұлыстардың идеялық бірлігі туралы көптеп айтылып та, жазылып та жүр және бұл орынды уақыттың талабы, мұны біздің өміріміздің бүгінгі шындығы көрсетіп отыр, бұл барлық Қазақстан азаматтарының мүддесі үшін керек. Бұл тұрғыда Қазақстандағы әртүрлі діни конфессияларға қатысты парасатты мемлекеттік саясат қана маңызды роль атқара алады.

Әдебиет

1. История Советской Конституции в документах 1917-1956 гг., М., 1957, с145.
2. Росляков А.А. Средаобуро ЦК ВКП (б): вопросы стратегии и тактики Ашхабад, 1984г. с. 23-24
3. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т.3, М., 1984, с. 115
4. Декреты Советской власти. Т. 1., с.373-374.
5. Гидулянов П.В. Отделение церкви от государства в СССР. М., 1926, с.516-517
6. ГАЗКО, ф.24, оп.4, д. 567, л.65
7. Осипов В.П. Вспомниваясь в 20-30 гг. Алматы, 1991

В статье повествуется о свободе совести в Казахстане в 1917-1930 гг. и исламской религии.

УДК 338.45:622.276:339.9 (574.1)

Тастаева Ж.К.

аспирант,

ЗКТУ им. М. Утемисова

НЕФТЯНОЙ ФАКТОР В КАЗАХСТАНСКО- РОССИЙСКИХ ОТНОШЕНИЯХ В 1985-2006 гг. на примере Карачаганакского нефтегазового месторождения

В силу исторически сложившихся процессов Россия является основным стратегическим партнером во внешнеэкономической деятельности Казахстана. Основная доля импортных поставок казахстанских партнеров представлена углеводородным сырьём одного из крупнейших в мире нефтегазовых месторождений - Карачаганакского. Наличие на территории Западно-Казахстанской области больших запасов нефти и газа имеет немалое значение и определяют в большей мере взаимоотношения Казахстана с Россией в сфере топливно-энергетического комплекса.

В данной статье рассматриваются ключевые проблемы становления и развития экономических связей обоих государств в нефтяной сфере.

Необходимо отметить, что Карачаганакское месторождение с начала своего возникновения было строго ориентировано и входило в состав ПО «Оренбурггазпром». Еще в октябре 1984 г. месторождение было введено в опытно-промышленную эксплуатацию с дальнейшей подачей газа и конденсата на Оренбургский газоперерабатывающий завод.

Однако непродуманность и непоследовательность подхода госконцерна «Газпром» и других центральных ведомств к решению технологических и внешнеэкономических вопросов сказывалась на ухудшении как экономической, так и экологической обстановки, а также вопросов социального обустройства региона. К тому же, одной из причин невыполнения плана добычи и реализации являлись ограничения в приеме сырья Оренбургским ГПЗ в связи с отсутствием мощностей на заводе по его переработке. Так, в 1989 г. общий убыток по основной деятельности КГПУ составил 28,7 млн. рублей. /1;115 /

Дальнейшее развитие Карачаганакского газоконденсатного месторождения вызывало большую озабоченность. 14-15 марта 1991г. в г. Уральске с рабочим визитом находился Председатель правления государственного концерна «Газпром» Черномырдин. Руководством Западно-Казахстанской области были поставлены вопросы о дальнейшем освоении месторождения, финансировании его обустройства, участии концерна в газификации области природным газом и в строительстве других объектов социального назначения, а так же Уральского нефтегазоперерабатывающего завода, подготовка кадров из числа местного населения для работы на нефтегазовом комплексе. /2;73/

Необходимо отметить роль российских вузов в проблеме подготовки высококвалифицированных специалистов в области газодобывающей отрасли из числа местных жителей. Так, квалифицированные педагоги Московского института нефти и газа им. Губкина регулярно приезжали в г. Аксай для подготовки учащихся к поступлению в вузы. Кроме того, были заключены договоры по подготовке специалистов, как с вышеуказанным Московским институтом, так и с Оренбургским политехническим институтом. В 1991 г. в российских вузах обучалось более 60 студентов из Западно-Казахстанской области, в том числе 30 – казахской национальности. /3; 98 /

Однако ситуация на Карачаганакском месторождении продолжала ухудшаться. Необходимо было принять решение в

срочном порядке вопросов добычи и переработки в одних руках, ликвидации диктата ведомств. В результате обращений Западно-Казахстанского областного Совета народных депутатов и на основании Указа Президента Казахской ССР Н.А.Назарбаева «О переходе государственных предприятий и организаций союзного подчинения во ведение правительства Казахской ССР» от 31.08.1991 г. в г. Уральске 19.09.1991 г. состоялось учредительное собрание по выходу Карачаганакского месторождения из состава ГП «Оренбурггазпром» в подчинение республиканского газового концерна «Казахгазпром». А в дальнейшем в связи с распадом СССР под юрисдикцию РК./4;99/

01.07.1992 г. было положено начало новому этапу освоения КНГКМ – были выбраны иностранные партнеры для совместной работы: «Бритиш Газ» (Великобритания), «Аджип» (Италия).

Однако все узловые вопросы, связанные с переработкой и транспортировкой газа и конденсата были взаимосвязаны с российской стороной. К тому времени ситуация чрезвычайно осложнилась проблемой неплатежей. Трудности резко возросли из-за решения Правительства России весной 1992 г. все платежи проводить через банки в г.Москве. Так, дебиторская задолженность российской стороны на конец 1992 г. составляла около 3-х млрд. рублей. Из них только за поставляемый газ и конденсат предприятия России задолжали 2 млрд. рублей, что составило 70 % от общей задолженности. /5; 27/

Кроме того, казахстанская и российская стороны со второго квартала 1992г. начали работать по так называемой «давальческой» схеме, согласно которой сырье КНГКМ отправлялось на переработку в Оренбург, а затем в Башкирию. Плата взималась натурой в неравноценном эквиваленте: перерабатывающие российские заводы оставляли себе 40% готовой продукции. Остаток же получали в виде бензина, дизельного топлива и других нефтепродуктов. За природный газ российская сторона на конец 1992 г. платила 85 рублей за 1000 куб. метров, а на мировом рынке – 100 долларов. Т.е. продукция Карачаганакского месторождения продавалась по ценам, не соответствующим реальным затратам на добычу. /6;77/

И именно эта проблема приковывала к себе внимание в течение первых трех лет независимости Казахстана. Кризисная ситуация, сложившаяся в последнее время, являлась одной из главных причин поиска путей сближения с РФ. Так, 27-28 августа

1994 г. в г. Уральске на правительственном уровне состоялась встреча делегаций РК и РФ. Были проведены консультации по вопросам дальнейшей разработки и освоения Карачаганакского и Тенгизского месторождений. А в январе 1995 г. было подписано Соглашение между Министерством нефтяной и газовой промышленности РК и российским АО «Газпром» о совместной деятельности по разработке и развитию КНГКМ. Соглашением было конкретно оговорено, что транзит и переработка газа будет стоить 9,86 долларов США за 1000 куб. метров, по конденсату – 13 долларов США за 1 тонну. Прежде за подобные услуги плата взималась натурой в неравноценном эквиваленте: перерабатывающие российские заводы оставляли себе 40 % готовой продукции.

Так же российским АО «Газпром» для вывода и поддержания месторождения на уровне ежегодно будет выделяться 9-12 млн. долларов США, что составило 15% от суммы, выделяемой инофирмам на вышеуказанные нужды КНГКМ. /7;2/

Однако, несмотря на наличие подписанных межправительственных соглашений, не удалось стабилизировать ситуацию в экономических взаимоотношениях обоих государств. Отсутствие завода по переработке газа и конденсата на Карачаганакском месторождении вынуждало осуществлять реализацию добываемого сырья по допинговым ценам, диктуемым российскими газопромышленниками со значительными экономическими потерями для экономики области и республики в целом. К тому же российские перерабатывающие заводы Оренбурга и Салавата систематически ограничивали прием сырья на переработку из-за возникающих разногласий по ценам и тарифам переработки и транспортировки газа и конденсата. Так, за 1996 г. объем производства на Карачаганаке был снижен в целом по отрасли на 24,3 % по сравнению с 1995 г. /8; 6. /

Росла и дебиторская задолженность «Оренбурггазпром», которая на 01.01.1996 г. достигла 3,3 млрд. тенге. Необходимо было решить вопросы о погашении задолженности и беспрепятственного приема Карачаганакского углеводородного сырья российской стороной на межправительственном уровне. /9; 160 /

В дальнейшем в г. Оренбурге были проведены переговоры с Российской стороной о постоянном и стабильном приеме

газоконденсатного сырья. /10; 96/

В целом, на протяжении 90-х гг. XX в. развитие казахстанско-российских отношений носило во многом двойственный и противоречивый характер. Обе стороны на официальном уровне постоянно декларировали стремление своих стран к более тесному сотрудничеству во всех областях. Но реальное сотрудничество между государствами зачастую осложнялось не только углублением кризиса экономики и спадом производства, высокой инфляцией и другими негативными последствиями в связи с распадом СССР, но и различными подходами к решению внешнеполитических задач. Если для Казахстана приоритетным оставалось сотрудничество в экономической сфере и в области безопасности, то для России на первый план выходил политический аспект взаимоотношений, направленный на сохранение своего влияния в регионе.

В последние годы Россия кардинально изменила внешнюю политику по отношению к постсоветским странам. Суть этих изменений заключается в простой истине, которая уже стала аксиомой грамотной геополитической игры, - сначала экономика, а потом политика. А успех в геополитической борьбе невозможен без геоэкономической стратегии. Осознание этого привело к тому, что вместо голословных деклараций о братстве и партнерстве с Казахстаном Россия стала предлагать более конкретные экономические инициативы как в сфере приграничной торговли или в области регулирования тарифной политики, так и в рамках нефтегазового сотрудничества.

17 июля 2006 года Президентом Республики Казахстан Н.Назарбаевым и Президентом Российской Федерации В.Путинным была подписана Совместная декларация о развитии долгосрочного экономического сотрудничества в газовой отрасли. В соответствии с данной декларацией, во исполнение Соглашения между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Казахстан о сотрудничестве в создании совместного предприятия на базе Оренбургского газоперерабатывающего завода, разработан проект «Соглашение об условиях транспортировки и поставок переработанного газа Карачаганакского месторождения на внутренний рынок Республики Казахстан, в том числе, путем взаимных поставок газа» между ОАО «Газпром» и АО НК «Казмунайгаз». 3 октября 2006 г. в г. Уральске прошел третий Форум руководителей

приграничных регионов России и Казахстана с участием глав двух государств, а также делегаций 8 казахстанских и 12 российских приграничных областей. В рамках прошедшего Форума приграничных регионов Казахстана и России состоялось подписание Соглашения между Правительством Республики Казахстан и Правительством Российской Федерации о сотрудничестве в создании совместного предприятия на базе Оренбургского ГПЗ. Совместное предприятие "Газпрома" и казахского "Казмунайгаза" будет создано на паритетных началах. Сначала российская компания создаст отдельное предприятие, куда в качестве своей доли внесет в уставной фонд Оренбургский ГПЗ и часть транспортной инфраструктуры. После этого Казахстан выкупит 50 процентов акций новой компании. Совместное предприятие на первых порах будет транспортировать и перерабатывать 8 миллиардов кубометров газа в год. Собственно, ровно эти объемы газа ГПЗ сейчас и получает с Карачаганака. Но к 2012 году планируется увеличить объем поставок с месторождения до 15 миллиардов. За это время на ГПЗ закончится строительство второй очереди завода.

Таким образом, тесное сотрудничество Казахстана и России в области нефти и газа выгодно для обоих государств в равной мере, как в экономическом, так и в политическом аспекте.

Литература

1. ГАЗКО. Ф. 289. Оп. 1(доп.). Д. 4. Св. 1. 204 л.
2. ГАЗКО. Ф. 289. Оп. 1(пр.). Д. 26. Св. 5. 280 л.
3. ГАЗКО. Ф. 289. Оп. 1. Д. 28. Св. 5. 156 л.
4. ГАЗКО. Ф. 289. Оп. 1. Д. 28. Св. 5. 156 л.
5. ГАЗКО. Ф. 289. Оп. 1(пр.). Д. 45. Св. 7. 182 л.
6. ГАЗКО. Ф. 289. Оп. 1(пр.). Д. 44. Св. 7. 100 л.
7. «Э.Сокира. В альянсе инофирм – и Россия. // «Приуралье». 04.01.1995.
8. ГАЗКО. Ф. 384. Оп. 2. Д. 206. Св. 24. 129 л.
9. ГАЗКО. Ф. 384. Оп. 2. Д. 155. Св. 17. 161 л.
10. ГАЗКО. Ф. 384. Оп. 2. Д. 157. Св. 17. 112 л.

Мақалада қазіргі дәуірдің көкейтесті мәселесі - мемлекетаралық қатынастардың қандай бағытта, дәрежеде қалыптасуы және Ресей мен Қазақстанның Қарашығанақ кен орнын игеру факторы талданған. Батыс аймақтарының экономика саласындағы

байланыстары нақтылы материалдар негізінде жан-жақты
сипатталған.

*This article is about of interaction questions between Kazakhstan and
Russia in oil and gas industry, for example Karachaganak field 1985-2006.*

УДК 9.(584.6)

Утегенов Г.К.

*апирант, Атырауский
институт нефти и газа,
АТУ им.Х.Досмухамедова*

ОБЩЕСТВЕННО- ПОЛИТИЧЕСКАЯ РОЛЬ Н.Д.ОНДАСЫНОВА

В жизни казахского общества в 30-50 гг. XX века знаменательная роль принадлежала Нуртасу Дандыбаевичу Ондасынову. Годы его руководства республикой сопровождались трагическими событиями для народа, т.е. тоталитарным режимом.

Из биографии известно, что он родился 26 октября 1904 года, в семье крестьянина.

По архивным материалам известно, что его родиной являлся аул Учкауок, Хантагенская волость, Черняевский уезд, Сырдарьинская область (по административному делению 1948 года – аул Учкауок, Фрунзенский район, Южно-Казахстанской области) [1]. Его нарекли при рождении Нурмухаммедом.

По рассказам старожил, предки Ондасынова перебрались в Сырдарью и Каратау из местности Жидель-Башына. Пунктами расселения являлись Кокжиде, Аккуль, Каракемер, Жайылма и Сырт.

До Октябрьской революции 1917 года родители Н. Ондасынова занимались земледелием, выращиванием хлопка. Местность, где расселились его родители, называлась зимовка Мырзакул. Зимовка Мырзакул располагалась между реками Сырдарья и Жайылма. Основным занятием данного региона было земледелие и скотоводство.

Нуртаса Ондасынова воспитала его мачеха Даригуль. Из воспоминания Н.Д. Ондасынова «Даригуль была очень хорошим

и добрым человеком» [4].

Важную роль для исследования жизни и деятельности Нуртаса Дандыбаевича Ондасынова является генеалогическое древо. Обратимся к сведениям этого древа «от Матина – родились Кабай, Жабай; от Кабая – Токпанбет и Журка; от Журкана – Дандыбай, Жетибай и Бопя; от Дандыбая – Алтыбай, Мулкыбай, Ондасын, Исабай, Майхан; от Ондасына – Дюйсен, Исабек, Кобелек, Нуртас; от Дюйсена – Абдулла, Нурдилла, Жумадилла; от Нуртаса – Ескендир и Геннадий; от Ескендира – дочь Валентина; от Геннадия – Нуртас и Александр [5]. Нуртас Ондасынов являлся выходцем из рода Конрат, Среднего жуза.

В первое десятилетие XX века Нуртас Ондасынов получает образование у муллы Каримкула. Из воспоминания Нуртаса Ондасынова «Однажды моя мать спекла калаш и положила сверху рубль денег, завернув их, повела меня к мулле Каримкулу на учебу на расстоянии 7-8 км» [6].

С этого времени началась его ответственная и сознательная жизнь. Основное внимание он начал уделять освоению знаний. В медресе Н.Д. Ондасынов получает знание по грамматике и сурам из Корана.

Годы учебы были сопряжены с многочисленными трудностями и материальными лишениями для его семьи. В течение двух последующих лет он освоил письменность. Полученные знания в медресе явились важным эпизодом в жизни Нуртаса Ондасынова. Он любил читать лирические повести и фольклорные произведения.

Национально-освободительное движение 1916 года ознаменовалось тяжелыми последствиями для его семьи. Старшие члены семьи работали по найму у зажиточных людей. 1916-1917 гг. ознаменовались трагическими событиями в семье Ондасыновых. По сведениям Г. Уразалиевой его отец умер в Актюбинской области. Гибель отца и близких родственников побудила переехать его в город Ташкент.

Весной 1917 года на станции Келес началась его трудовая деятельность в качестве чернорабочего. До окончания гражданской войны работал также на шерстомойке и на кирпичном заводе в качестве разнорабочего.

Главной его мечтой являлось образование. Весной 1920 года Гани Муратбаев открыл интернат № 14 для детей бедноты и сирот. Летом того же года Нуртас Ондасынов становится

воспитанником интерната. Он и другие воспитанники интерната продолжили обучение в Топырак-Кургане, на улице Шерванской.

Важная роль в интернате принадлежала Комсомольской ячейке. Развитие и становление Н.Д. Ондасынова как личности происходило в стенах интерната. С апреля 1921 по 1927 гг. он являлся членом ВЛКСМ [7]. В интернате Н. Ондасынов становится заметным и активным членом комсомольской организации. Смелыми идеями и начинаниями он обратил внимание руководителей комсомола. Н. Ондасынов работал секретарем комсомольской организации и был делегатом районных конференций и съездов комсомола.

Особенно большое значение для него имела встреча с Гани Муратбаевым. Он считал его своего учителем. Воспоминания Нуртаса Ондасынова «Человек, который сделал меня человеком Гани Муратбаев» [8].

Февраль 1922 года ознаменовался в жизни Н.Ондасынова окончанием курса обучения в интернате. После окончания интерната 11 выпускников были приняты на подготовительное отделение в Ташкентский техникум лесного хозяйства.

В техникуме началась его новая жизнь. Он продолжил свою общественную деятельность. Дважды избирался секретарем комсомольской организации. Здесь же началась преподавательская деятельность Н. Ондасынова. В 1923 году становится членом профсоюза работников Госучреждений [9]. К моменту вступления в партию основной профессией его стало преподавания для членов и кандидатов в члены ВКП (б). В октябре 1926 года Ташкентская городская организация приняла Нуртаса Дандыбаевича в члены ВКП (б) [10]. После принятия в члены ВКП (б), его дальнейшая жизнь была связана советскими производственными делами и партией. Он получает партбилет с № 3739569 [11].

В лесном техникуме преподавателем казахского языка и литературы был Мухтар Ауэзов. Нуртас Ондасынов вспоминает «Знания, которые дал нам Мухтар Ауэзов словно неиссякаемый родник, словно неустанное орудие и незабываемый образец до сих пор в памяти его учеников» [12]. В 1927 году он успешно оканчивает лесной техникум и получает специальность техника-лесоведа. После этого события начинается государственная и общественная служба Нуртаса Ондасынова.

После окончания лесного техникума он продолжил трудовую

деятельность по своей специальности. Летом 1926 года работал в Кызыл-Ординском лесничестве, на должности практиканта-помощника лесничего [13]. С апреля по 15 сентября 1927 года – в Михайловском лесничестве (Карабалыкский район, Кустанайской области) помощником лесничего [14]. С 23 октября 1927 по апрель 1928 гг. – окружным статистом окрводхоза, в городе Кызыл-Орда [15]. С апреля 1928 по 27 октября 1928 гг. – младшим техником Таласской изыскательной партии, управляющим Водхоза Казахской ССР в городе Аулиэ-Ате (город Тараз) [16]. С 27 октября 1928 по февраль 1930 гг. – техником изыскателем окрводхоза, в городе Чимкенте [17].

В 1930 году решил продолжить обучение. Поступил в Средне-Азиатский институт инженеров ирригации, на факультет ирригации. Являясь студентом института, продолжал свою трудовую деятельность. С 1 октября 1931 по октябрь 1932 гг. – являлся заведующим катедры графики ирригационного института [18]. С 1 октября 1932 по 1 октября 1933 гг. – преподаватель техникума Водхоза [19]. С 15 ноября 1933 по 23 сентября 1934 гг. – заведующий рабфака сельского хозяйства, преподаватель и заместитель директора курсов совхозов [20]. В 1933 году получил партийное взыскание и выговор «за зажим самокритики», Гор КК РКК [21]. С 1933 по 1938 гг. Н. Ондасынов занимал различные административно-хозяйственные должности.

Являясь, студентом 4-го курса Средне-Азиатского института завершает обучение. 10 октября 1934 года был выдвинут на должность замдиректора Республиканского лесохозяйственного треста Казахской ССР [22]. 20 апреля 1935 года состоялось заседание бюро ЦК Компартии Казахстана. Решением заседания бюро ЦК Компартии Казахстана Н. Ондасынова назначили директором Казлесхозтреста, вместо Будяка [23]. Но он не приступил к своим обязанностям, по причине командировки. Временно исполняющим обязанности директора стал Яшенко (директор ОРС).

Следующим шагом в трудовой деятельности Н. Ондасынова стало 1 августа 1936 года. В этот день состоялось бюро крайкома ВКП (б). На этом бюро обсуждалось деятельность Н. Ондасынова в качестве директора Казлесхозтреста. Решением бюро крайкома ВКП (б) его назначили на должность начальника управления по лесонасаждению Наркомзема Казахской ССР [24]. Именно Нуртас Дандыбаевич инициировал массовую посадку лесных

полезашитных насаждений. Его деловые качества и способность все схватывать на лету были замечены руководящими органами.

Как известно 1937-1939 гг. были суровыми в отношении руководящих кадров страны. 8 февраля 1938 года на заседании бюро ЦК Компартии Казахстана было принято решение «утвердить Н. Ондасынова исполняющим обязанности председателя Восточно-Казахстанского облисполкома, освободив его от работы в Наркомземе Казахской ССР» [25]. Это была его первая руководящая должность. Но на этой должности он проработал не долго. Деятельность Н. Ондасынова на посту председателя Восточно-Казахстанской области была отмечена высшим руководством республики.

В 1938 году состоялись выборы в Верховный Совет Казахской ССР. Нуртаса Дандыбаевича избрали депутатом Верховного Совета Казахской ССР от Чапаевского избирательного округа, Восточно-Казахстанской области [26].

Первым секретарем ЦК Компартии Казахстана стал Н.Скворцов, вместо Мирзояна. Н. Скворцов рекомендовал Н.Ондасынова на должность Председателя Совета Народных Комиссаров Казахской ССР.

С 15-17 июля 1938 года проходило заседание бюро ЦК Компартии Казахстана. Он становится членом бюро ЦК Компартии Казахской ССР. Было сформировано новое правительство Казахской ССР во главе с Нуртасом Дандыбаевичем Ондасыновым. События этих дней определили дальнейшую судьбу Председателя Совнаркома Казахской ССР. Н. Ондасынова единогласно избрали председателем Совета Народных Комиссаров Казахской ССР.

На заседании Верховного Совета Казахской ССР с речью выступил Н. Ондасынов, который внес предложение перед депутатами Верховного Совета республики предложение об утверждении членов правительства [27].

В своей речи перед депутатами Верховного Совета Казахской ССР, Н. Ондасынов сделал акцент на работе Наркомзема и Наркомсовхоза республики. Из речи Н.Ондасынова «в результате безобразной работы Наркомзема и Наркомсовхоза не сумевшие ликвидировать последствия вредительства в вопросах размещения МТС, финансового хозяйства МТС и совхозов, землеустройства колхозов и совхозов. Строительство колхозно-товарных ферм и совхозов сорвано»[28].

Литература

1. Личный архив Гульсим Оразалиевой
2. Гүлсім Оразалиева. Нұртас Оңдасынов. Ой-толғаныстар мен естеліктер. «Елорда». Астана, 2002. 74 бет.
3. Там же. С.74
4. Личный архив Г. Оразалиевой
5. Архив Президента РК. Ф.141. Оп.1, ед.хр. 10591, Л.37.

Мақалада Н.Д.Оңдасыновтың қоғамдық-саяси көзқарастарының қалыптасу кезеңдері туралы баяндалған. Сонымен қатар, оның көзқарастарының қалыптасуына әсер еткен қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық жағдайы турасында айтылған.

In the article turns on analysis of formation socio-political outlook of N. Undasinov and socio-economic status of Kazakh society in terms of that formed his outlooks. Article has research character and turn up actually.

УДК 332.3:351.755(574.1) «19»

Фризен Д.Я.

*аспирант,
АқжТТИ*

ОБЩИННЫЕ ФОРМЫ ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЯ КАЗАХСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

В конце XIX века для выявления излишков земельного фонда в степном крае, царским правительством была создана специальная экспедиция по исследованию степных областей. Именно данная экспедиция предложила выдвинуть в качестве обследованных хозяйств определенные общины, систематизировать казахские хозяйства по принципу общинного устройства. Экспедиция по исследованию степных областей под руководством А.Ф. Щербины в качестве основы для своей методологии использовала взгляды М.М. Ковалевского, который был близок к идеям народников. /1./ По его мнению, все народы, в том числе и казахи, проходили через общинные формы жизнедеятельности. В частности, мнение о том, что казахи

проживали в условиях общинного устройства, М. Ковалевский выразил первым в исторической науке. /2./ В связи с этим экспедиция по исследованию степных областей расценивала казахские хозяйства как общины. По мнению А.Ф.Щербины, необходимо было проводить массовый учет хозяйств, населения и скота по отдельным аулам, затем эти аулы систематизировать в общины, отличительной чертой которых должны были выступать наличие пастбищных угодий и пользование ими в определенный период времени. /3./ Так, например, «наиболее типичную форму земельной общины в Актюбинском уезде представляет группа хозяйственных аулов, связанных между собой единством пастбищных условий. Такая группа имеет одну общую границу для всех своих земель, именно только в пастбищном отношении» /4./ Более точную характеристику представил А.Ф. Щербина: «Каждая община представляет собой союз нескольких рядом расположенных аулов, связанных родством и общими хозяйственными интересами» /5./ Определение общины рассматривалось по определенному критерию. Наименьшая хозяйственная единица – аксакальство (хозяйство, возглавляемое авторитетным жителем аула – аксакалом). Несколько таких аксакальств объединены в общину. Совокупность этих общин составляют большую группу хозяйств – общин. Затем, эти группы объединяются в одну большую общину – род. /6./ То есть, определение общины учитывало строгое разделение по хозяйственному признаку, а также, местности проживания членов определенной группы населения.

Определение общины по хозяйственному признаку не учитывало в полной мере социального фактора, в связи с чем А.Ф.Щербина подвергался критике со стороны некоторых исследователей аграрных отношений. Например, П.П. Румянцев считал, что в Материалах по Киргизскому землепользованию нет указания на социальную структуру общества. Исходя из этого, экспедиция не могла дать полную картину общинного устройства казахского населения. /7./ С другой стороны, в советской историографии проводилась критика общины как формы совместного владения землей. Советский историк А.П.Чулошников считал, что община имела внутри довольно четкое разделение по поводу наличия частной собственности на землю. /8./ По мнению С.З.Зиманова земля только формально была в собственности общины, но в реальности ею владела

родовая аристократия. «Родово-общинное землепользование – это только ширма, но в реальности были законы феодальных отношений», - отмечал С.З. Зиманов. /9./

Вопрос об общинных формах жизни казахского населения был достаточно проблемным в исторической науке. Мы полагаем, что характеристика общинного землепользования имела близкую связь с кочевым и полукочевым бытом, в связи с чем, вопрос о земле непосредственно затрагивал вопрос о пастбищах. Родовая аристократия пользовалась преимуществом при распределении земельных угодий. Наличие пастбищ имело решающую роль при определении права на землю, так как это отражало формы жизнедеятельности традиционного общества казахов, связанного с кочевым образом жизни. Равномерного распределения пастбищ, в принципе, не существовало, поэтому, община действительно имела символическое значение. В реальности привилегиями в приобретении земельных угодий пользовалась родовая аристократия.

В Западном Казахстане хозяйства казахского населения различались по самой форме уклада, исходя из традиций и навыков кочевания и использования земли в производственных нуждах. В Тургайской области, хозяйства отличались по признакам наличия кочевий. Если в Актюбинском уезде, преобладала большая концентрация кочевков, то соответственно здесь земля распределялась между хозяйствами строго в соответствии с границами, которые имели принципиальное значение. Сами хозяйственные особенности регулировали необходимость четкого, по возможности, распределения пастбищ. В Кустанайском уезде и Тургайском уезде ситуация с кочевками была несколько иной. Здесь даже хозяйственные аулы не всегда имели четких границ между земельными массивами, так как перекочевки занимали значительное место. Соответственно, было больше свободы в использовании пастбищ. В Уральской области кочевья также занимали значительные территории, поэтому мы можем отметить, что здесь также не было четких границ для кочевий. Но в северных районах области под воздействием переселенческого движения, постепенно границы становились определенными и имели свою специфику. Скотоводческие хозяйства оказались в рамках своих территорий, соответственно распределение земли между кочевниками получило регулярный характер. Исходя из этого, можно сделать

вывод, что хозяйственные условия рассматриваемого региона определяли специфику распределения земельных угодий между хозяйствами региона. Земельный вопрос был наиболее существенным отличительным фактором отношений между казахским населением Западного Казахстана.

Литература

1. Волкова Т.П. Материалы по киргизскому (казахскому) землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей (источниковедческое исследование) дисс. канд. ист. наук. М 1982., с. 42
2. Там же, с. 43
3. Там же, с. 49
4. Материалы по Киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. т. VII. Актюбинский уезд. Воронеж 1903., с. 16
5. Материалы по Киргизскому землепользованию... т. V. Кустанайский уезд. Воронеж 1903., с. 61
6. Там же, с. 64
7. Румянцев П.П. Киргизский народ в прошлом и настоящем. СПб 1910., с. 10
8. Чулошников А.П. К истории феодальных отношений в Казахстане в XVII – XVIII вв./Известия АН СССР. 1937. № 3., с. 503
9. Зиманов С.З. К вопросу о праве феодальной собственности в Казахстане // Вестник АН Казахской ССР. 1951. № 4., с. 101

Бұл мақалада Батыс қазақтарының егіншілігінің жаңа түрінің маңызы мен ролі қарастырылады.

In the article the role and meaning of the new forms of agriculture of kazakh people of the West Kazakhstan is studied

Е.Е.Хайдаров

*аспирант,
М.Өтемісов атындағы
БҚМУ*

**XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ-
ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ЖАСТАР
ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ПАЙДА
БОЛУЫНЫҢ
АЛҒЫ ШАРТТАРЫ**

XX ғасырдың басындағы казак ұлттық-демократиялық жастар қозғалысының қалыптасуына Ресей үкіметінің казак жерлерін ұзақ жылдар бойы отарлауы алғышарт болды. Қазан төңкерісінің алдында Дала өлкесінің тұрғындарының 42 пайызы орыстар болды. Ресейліктер казак жеріне ішкерілей еніп, Астрахань, Орал, Сібір, Жетісу казак әскері шептерін салып, халықты қоршап алды. Орынбор өлкесінде қоныстанған 553 мың, Оралдағы 235 мың, Сібір шебіндегі 164 мың, Жетісудағы 59 мың казак-орыс әскері күші қанды семсерін жергілікті халықтың үстінен төндірді. Жерді жаулап, тартып, алу халықтың саяси-экономикалық еркіндігін жою болды. Егер 1893 және 1905 жылдар аралығында казак елінің пайдалануынан 4 миллион десятина шамасында жер бөлініп алынса, 1906-1912 жылдары келімсектерге бөлінген жер көлемі 17 миллион десятинадан асты. 1917 жыл қарсаңында сырттан Еуропалық Ресейден келіп, басып алушыларға барлығы 45 миллион десятина жер берілді. Осының ішінде Акмола облысы тұрғындарынан 5 миллион десятина құнарлы жер тартып алынды. Семей облысының үш уезінен /Өскемен, Семей және Павлодар/ Сібірлік казак-орыс әскерінің 493 офицері 560000 десятина жерді өз қалауынша иемденген. [1]

Қазак халқы жері мен елдігінен айрылып қана қойған жоқ, отарлаушылар казактарды рухани жағынан да қыспаққа алды. Олар халықты сан ғасырдан келе жатқан салт-дәстүрінен айырып, ұлттық болмысын жойып, рухани жұтандыққа ұшырату мақсатында ойластырылған шараларды жүзеге асырды. Бұл жөнінде Алаш қайраткері Міржақып Дулатов 1907 жылы жазылған «Қазағым менің, елім менің» атты мақаласында орыс отаршыларының казак қоғамын ыдыратуға бағытталған амал-әрекеттерін ашып көрсетті. —Ең алдымен казак халқы —Россияға тәуелді халық.... Оның ешқандай правосының жоқтығы ыза мен

кек тудырады. Халықтан жиналатын салық қаражатының көп бөлігі халыққа тіпті, керек емес нәрселерге жұмсалады... Өздеріңіз көз жазбай байқап отырғандай чиновниктер, урядниктер кедей казактарды ұрып-соғып, малдарын тартып, ойына не келсе соны істеді.

Енді чиновниктер біздің дінімізге, атадан мұра болып келе жатқан әдет-ғұрыптарымызға, біздің моллаларға ғана тиісті неке мәселелеріне араласа бастады, діни кітаптарды тұтқынға алды...

Енді бұл чиновниктер казак даласына мыңдаған мұжықтарды жер аударып, казактардың суы мен шұрайлы жерлерін тартып әперуде. Чиновниктерді арқаланған олар өздеріне жайлы казак жерлерін еркін немденуде... Бұлар сорлы казактарды ұрып-соғып бар мүлкін тартып алып кетуде... [2]

XX ғасырдың басы казак халқының тәуелсіздік жолындағы күресінің шырқау кезеңі болды. Қазак қауымының алдында кезек күттірмейтін жалпыұлттық мәселелер тұрды. Отаршылдық салдарынан айырылған елдігін қайта қалпына келтіру, кезінде ата-бабалары бейбіт мекендеген жерлерді қайтарып алу казак халқының басты арман-мұратына айналды. Өркениетті халықтардың қатарына қосылу үшін ұлттық тең құқылықты қалыптастыру, халықты мәдени-рухани жағынан жетілдіру, оқу-ағарту ісін дұрыс жолға қою қажет еді.

Ресейдегі бірінші революция барысында өлкедегі қоғамдық өмірдің жандануы казак интеллигенциясының белсенділігін арттыра түсті. Бөкейханов, Байтұрсынов және тағы басқалар патшаның және үкіметтің атына жазылған петициялар мен телеграммалардың авторлары, аудармашылары және оларды талқылауды ұйымдастырушылары болды. Анағұрлым танымал болғаны 1905 жылы Қоянды жәрмеңкесінде жасалды және оған Семей облысының 14,5 мың тұрғыны қол қойды. Мәдени және рухани қажеттіліктерді қамтамасыз етумен қатар казактардың байырғы жерлерінен ығыстыруды тоқтатуды, олардың жерге иеліктерін құқықтық жағынан бекітуді, жергілікті басқару мен сотты жетілдіруді талап етті. Бұл талап-тілектер кейінгі Алаш бағдарламасының негізіне айналды. [3]

Қазак даласындағы халықтың ой-санасының оянуы жөнінде Қошке Кемеңгерұлы «Қазак тарихынан» атты еңбегінде былайша жазды: - Қалың казак арасына ояну сәулесі түсуі, оқыған азаматтардың топталуы да 1905 жылғы 17-октябрь манифестімен басталды. 1905-ші жылға кіргенде казак алдында: 1) дін жоғалу,

2) жерден айрылу деген екі жұмбақ көлденең тартылып еді. Сондықтан патшаға, Думаға жіберілген тілектерде дінге еркіндік, жерге еркіндік бірінші жоспарға қойылды. [4]

Қазақ жастарының белгілі бір бөлігінің ірі саяси орталықтарда оқуы, сол тарихи кезеңдегі саяси оқиғаларды тікелей көзімен көріп, куә болуы, қоғамдық жаңғыру жолына қадам басқан орыс қоғамындағы демократиялық күштер мен ағымдардың ықпалын басынан кешіруі, олардың қоғамдық көзқарастарының кемелденуіне, саяси белсенділігінің артуына әсер етпей қоймады. Олар осы тарихи кезеңдегі әртүрлі саяси оқиғаларға қатынасып, қазақ халқының арасында үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді және алғаш рет қоғамдық ұйымдарға топтаса бастады. Мәселен, 1903-1909 жылдары Петербургтегі әскери-медициналық академияда оқыған, кейін Алаш қозғалысының белгілі жетекшелерінің бірі болған Халел Досмұхамедовтың саяси көзқарасының қалыптасуы мен саясат саласында белсене көріне бастауы оның осы Петербургте өмір сүрген кезеңіне дәл келді. Санкт-Петербургтың мәдени-тарихи қасиетті орындары, адам қолынан туған сымбат өнерінің таңғажайып үлгілері, зиялы қауымы, бай кітапханасы, ірі-ірі ғұламалар оқыған дәрістер дарынды Халелдің азаматтық тұлғасының қалыптасуына негіз жасады. Оның саяси сана-сезімінің өсіп жетілуіне астанадағы жоғары оқу орындары студенттерінің жанаруды тілеген төңкерісшіл көңіл күйі түрткі салып, бодандықтың азабын тартқан халқына пана болсам деген ізгі ниет те ерте оянды. Өмірінің осы кезеңі туралы 1931 жылы қыркүйектің 14-інде Біріккен саяси Бас басқарманың тергеушісіне өз қолымен жазып берген мәлімдемесі дәлел бола алады. «Мен – деп жазды өз мәлімдемесінде Халел Досмұхамедов, - Петербургке бірінші орыс революциясының қарсаңында келдім. Бұл кезде демократиялық күштер, оның ішінде студенттер қауымы да, жиі-жиі наразылық білдіріп жататын. Қым-қиғаш студенттік өмірге араласуымен қатар саяси білімімді жетілдіруге кірістім. Әртүрлі саяси партиялардың бағдарламаларымен, олардың талап-тілектерімен таныстым... Мені және басқа қазақ студенттерін ешбір саяси партия бағдарламасы қанағаттандырмады. Социал-демократтар тек қана жұмысшылар туралы айтса, социал-революционерлер шаруалар жөнінде сөйлеп жататын ... Кадеттер орыс халқының ұлылығы жөнінде сайрап, басқа халықтар туралы жұмған аузын ашпайтын.

ал оңшылдар болса орыс емес халықтарды жамандап, оларды кудалаумен болатын. Сол кезде жолдастарыммен бірге митингіге кездейсоқ тап болғанымызда сонда сөйлеген Милюковтың айтқан сөздерін осы күнге дейін ұмытқан жоқпын. Ол «Патша үкіметі орыс емес халықтарды аса дөрекілікпен және ұятсыздықпен қанап отыр», -деп еді...

1905-1906 жылдары мен кейбір қазақ студенттерімен бірге Орал қаласында үгіт жұмыстарын жүргізіп, халыққа елде болып жатқан оқиғаларды түсіндірдім. «Фикір» және «Уральский листок» газеттерінде мақалалар жариялады. 1906 жылы қырдағы ауылдарды аралап жүргенімде полицияның көзіне іліктім де саяси жұмыс жүргізуіме тиым салынды».[5]

Осы құжат 20-шы ғасырдың басында Россия империясының бас қалалары Петербург пен Москвада, сол сияқты Қазақстанмен жапсарлас орналасқан Омбы, Том, Орынбор, Ташкент, Саратов т.б. қалалардың жоғарғы және арнаулы орта оқу орындарында оқыған, ал кейін Алаш партиясын құруға мұрындық болған қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси көзқарастарының қалыптасуының бастау көздерін және олардың алғашқы саяси әрекеттерге араласу жолдарын анықтауға септігін тигізетіндігімен құнды. Бұл құжат сонымен қатар Қазақ интеллигенциясының алғашқы легінің Халел Досмұхамедов, Әлихан Бөкейханов, Мұхаметжан Тынышбаев, Жакып Ақбаев, Жағанша Досмұхамедов сияқты белгілі өкілдерінің көпшілігі ғасыр басындағы Россияда орын алған саяси хал-ахуалға сергектікпен әрі сын көзімен қарағандығын, ал содан кейін барып қандай саяси ұйымнан үлгі алу мәселесін шешкендігін көрсетеді. Солардың алғашқы көрінісінің бірі 1905 жылдың соңында Орал қаласында өткен Ә. Бөкейханов, Жағанша Сейдалинов, М. Дулатов, Б. Қаратаев, Б. Сыртанов сияқты қазақ зиялылары өкілдерінің «бес облыстық делегаттар съезі» аталған бас косуда жасаған «қазақ конституциялық демократиялық» партиясын құру жөніндегі әрекеті болды. Бұл әрекет сол кезде Петербургте оқуда болған Халел Досмұхамедов тарапынан да қолдау тапты».[6]

Қазақ қоғамының сілкінуіне, отарлық езгіге қарсы күрестің мазмұнына өзгеріс енгізуде және қоғамдық-саяси ойдың дамуына 1911 жылдан Ордада «Қазақстан» газетінің, Троицкіде «Айқап» журналының, 1913 жылдан Орынборда «Қазақ» газетінің шығуы үлкен серпін берді. Баспасөз беттерінде жалпы ұлттық зәру мәселелер көтеріліп, қазақ халқын азаттыққа,

өркеннеттілікке, бірігуге шақыратын идеялар кеңінен камтылды. «Қазак» газетінде мұқтаж оқушыларға жәрдем көрсету, туған халқына аянбай қызмет қылу максатында өзге халықтар сияқты казак жастарының мәдени-ағартушылық ұйымдарын құру жөнінде мақалалар жарық көрді.Қазак жастарына арналған мақалада: «Ауыз бірлігіміздің жоқтығынан біріміз анда, біріміз мұнда азып-тозып жүрміз.Біріміздің айтқанымызды басқамыз тындап, дұрыс болса жөндеп,бұрыс болса мұның былай емес деп жөндеп, кеңесіп тұрмағандығымыздан жұртқа пайдамыз тиіп басшы бола алмаймыз.Кел,мырзалар,жаңа талап жастар! Елімізге қызмет етелік, көрінгенге күлкі болмайык.»-деп жазды.[7]

Алаш қайраткері Міржақып Дулатов газет бетінде мұқтаж оқушыларға жәрдем көрсету қажеттігі мен оның жолдары туралы өзінің «Оқушыларға жәрдем жамигаты» атты мақаласында кеңінен айтқан.Мақалада оқудың пайдасы, казак жастарының көбінің оқуға мүмкіндіктері жоқтығы,баска жұрттың мұқтаж оқушыларға жәрдем беру тәжірибесі,осы іспен айналысатын арнайы ұйым құру қажеттілігі, оның нақты жобалары мен ұйымның міндеттері туралы айтылған. «Алаш ұранды казак-қырғыз болып мұқтаж оқушыларға жәрдем беретін ортамызға пұл жиналық, оның үшін «Оқушы мұқтаж казак балаларына жәрдем жамигатын» ашалык. Бұл жамигат законге муафик болып, губернатордың рұксатымен ашылады.өзінің бекіген уставы (низамы) болады. Ол уставта жамигаттың максұтына акша калайша жнылады, кандай орынға жұмсалады һәм баска сол секілді тәртіптері тізілген болады. Жнылған акша банкте өсіп жатады,кезінде лайықты орнына жұмсалады. Жамигат ісін баскарып тұратын правлениесі болады. Правлениенің председателі, казначейі, секретары һәм бірнеше члендері болады.Бұларды жамигат члендері ортасынан сайлап кояды. Міне, осы жамигатты біз Орынборда ашуға ойланып жүрміз.Кезінде газета аркылы тағы да кенесерміз,»-деп жазып көрсетті.[8]

Алғашкы казак жастар ұйымының құрылуы, оның максат-мүдделері жөнінде жастардың жетекшілерінің бірі, сол окиғалардың куәгері Смағұл Сәдуақасұлы былай атап көрсетеді: -Ең алғашкы жастар ұйымы Омбы каласында 1914 жылы ашылды. Ол ұйымның аты «Бірлік» еді. «Бірліктің» максаты оның бағдарламасында /тұтынған жолында/ айтылған. Қазак халкын мәдени һәм әдеби жағынан ілгері катардағы жұрттарға косу.

ұлтшылдық сезімін туғызу һәм ұлттықты сақтау.

Халық әдебиетін жинау, ол әдебиетті кітапша һәм үлкен кітаптар етіп бастыру. Театр кітаптарын шығару, газет-журналдар шығару. Бастауыш, орта дәрежелі мектептерге кітаптар жазу, оқуға түсемін деген шәкірттерге даярлайтын курстар ашу, мұқтаж шәкірттерге жәрдем көрсету, спектакль, концерт һәм басқа ойындар жасап, казактың ішінде театр туғызу.

Ұйымның саяси һәм шаруашылық туралы ұстаған жолы: кедейлерді, жінішкелерді байлардың, күштілердің зорлығынан құтқару, әйелге тендік әперу». «Бірліктің» бұдан басқа да істеген жұмыстары толып жатыр.

1916 жылы Бірлік «Балапан» деген жазба журнал шығарып тұрды. «Балапан» заманында ауызға ілініп, жастарға көрсеткен оның қызметі көп болды.[9]

Бұл ұйымның төңірегіне казак жастарының жиналуына отарлық езгінің ықпалымен белгілі бір саяси максатта топтасуға негізгі алғышарт болғандығын жастар қозғалысының рухани жетекшілерінің бірі Көшке Кемеңгерұлы өзінің «Қазак тарихынан» атты еңбегінде былай дейді: «1913 жылдардан бастап орыс мектептеріндегі оқушы казак жастары топтана бастады, 1914 жылы Омбыда жасырын «Бірлік» ұйымы ашылды. Мұның мәдени максатының астары, көздеген нысанасы саясат екендігі, әлеумет наразылығы барлығы, 1916 жылы «Балапан» журналының алдында: «Балапан канат какты жас еді... амалсыз какты... солтүстіктің суығына шыдай алмады... балапанды көріп: «корама кір, колыма тұр, калған-құтқанды берермін » деп күледі солтүстіктің салкын жүрек, тас бауыр адамы», - дегенінен көрінеді.[10]

«Солтүстіктің суығының», яғни отарлық саясаттың шарықтау шегіне жетуіне байланысты казак зиялыларының оған карсы күресінің жаңа сапалық деңгейін талап етті. Сондықтанда сол кезеңде азаттыққа жетудің жолы кан төгісте емес, саяси күреске, әдіс тәсілге келіп тірелгенін тарих тәжірибесі дәлелдеп берді. Осы максатта қараңғылықтағы казак ұлтының өркеннетті халықтармен тең болуын, отарлық тәуелділіктегі елінің азаттығын армандаған казак жастары мәдени-ағартушылық ұйымдарға бірігуді көздеді.

«Бірлікті» ұйымдастырушылардың катарында Асылбек және Мұратбек Сейітовтер, Мұхтар Саматов, Мағжан Жұмабаев, Смағұл Сәдуақасов, Ахмет Баржаксин, Шаһмардан Әлжановтар

болды. Кейінірек «Бірлік» жастарының басшылық шоғырын құрған бұл ұйымның бірінші жетекшісі болып Ш.Әлжанов сайланды.

Құжаттардың көрсетуіне карағанда 1917-1918 жылдары «Бірлік» ұйымында белсенді ат салысқандардың арасында М.Жұмабаев, М.Саматов, Ә.Байділдин, С.Сәдуақасов, А.Сейдалинов, Қ.Кемеңгеров, Ғ.Токжанов және басқа жастар болған. Бұл кезеңде ұйымның идеологиялық тізгіні М.Жұмабаевтың, ал ұйымдастырушылық жұмыс М.Саматов пен Ә.Байділдиннің үлесіне тиеді. 1917 жылы 1-4 қазан аралығында «Бірліктің» кеңейтілген жиылысы өтеді. Оған Ақмоладан «Жас казак», Көкшетаудан «Жас ұран», Спасскіден «Жас дәурен» және басқа жастар ұйымдарынан шамамен жүзге жуық өкілдер катысады. Жиылыс қаулы қабылдап, ұйымның басшылық органын сайлайды. Оның құрамына М.Саматов, А.М. Сейітовтер О.Темірбеков, М.Бейсенов, Ә.Байділдин, Д.Әділев, Ғ.Сәдуақасов (Тоғжановтың сол кездегі фамилиясы-Е.Х.) және басқа жастар кіреді. Ал жиналыстың төрағалығына және «Бірліктің» үні «Балапан» журналының редакторлығына М.Жұмабаев сайланады. [11]

Жиналыс қаулылары 1918 жылы қаңтарда «Қазак» газетінің №259 санында жарық көрді. Онда «Бірлік» қауымының үш жылда атқарған есебі берілді: «Бірлік қауымы қолайсыз күндерде туып, қара түндерде өмірін өткізсе де алдындағы адалдық, әділдік, ұлтшылдық жолынан таймады. Ізгі ниет, қасиетті тілегінен қайтпады, шамасынша ұлтына қызмет ету жолында болды. Ұлт әдебиетінің дәуірлеріне азда болса еңбек болсын деп «Өткен күндер» атты өлең кітабын бастырып таратты. Халықтың көзі ашылуына жәрдем болсын деп, шығып тұрған казакша газеттерді һәм басқа басылған кітаптарды ел арасына кең таратуға ыждаһат етті. Талапты жастардың қаламы ұшталуға һәм ұлт әдебиетінің ілгерілеуіне себеп болсын деп, 1916 жылдан бері «Балапан» атты әдеби журнал бастырып тұр. Оқуға ынталы, қолы қысқа ұлт балаларына әртүрлі жәрдемдер көрсетті.

Биыл мынау зор өзгеріс басталып, халық тегіс дағдарып калған кезінде «Бірлік» қауымы өзгерісті елге дұрыс түсіндіріп, ұқтыру жолында көп қызмет етті...

«Бірлік» комиссиясына түскен барлық сумма 2071 сом. Осы күні қолдағысы 1632 сом 50 тиын.

«Бірлік» басқармасының осы есебін тыңдаған жалпы

жиналыс ауыр жауапты қызметті адал атқарғандықтары үшін тәнірі жарылқасын айтты.

Сонымен қатар жастар бұл жиналыста әр жердегі жастар қауымдарын бір ізге салу, «Бірлік» қауымының шарттарын қарап түзету, қысқа уақытта мұғалімдер курсың һәм орысша әзірлеуші курстар ашу, бастауыш мектептерге бағдарлама жасау һәм оқу құралдарын шығару, халыққа газет журнал һәм кітапшалар тарату, «Балапан» журналын зорайту міндеттерін қабылдады.

... «Бірлік» қауымы ағзаларының жалпы жиылысы саяси казак партиясы «Алашты» заманаға һәм тілектерге тез жетуге нағыз қолайлы деп тауып, соны қуаттап, пікірлерін халық арасына таратпак болды.[12]

Қазак жастарының алғаш рет қоғамдық ұйымдарға топтасуы оқып білім алудың арқасында болды.1847-1853 жылдары Омбы кадет корпусында оқыған казак халқының тұңғыш ағартушы – ғалымы Шоқан Уәлихановтың азаматтық ұстанымының қалыптасуына әсер еткен Омбы қаласы жаңа ғасырдағы казак жастарының да ағартушылық идеялары мен демократиялық көзқарастарының оянуына ықпал етті. «Бірлік» ұйымының құрылуы отарлық тәуелділікте болып келген жұрттың мәдени-ағарту,саяси-құқықтық еркіндіктерін түсіндіретін ұйымдарға деген қажеттілікті қанағаттандыру үшін жасалған ұмтылыс болды.Алаш қайраткерлерінің казак жастарының оқуына мүдделі болып,саяси – рухани жағынан тәрбиелеуі және олардың ықпалы жастар ұйымдарының жұмысын жандандыруға үлкен демеу болды. Революциялық өзгерістерге орай казак қоғамында бұрын-соңды болып көрмеген казак жастарының идеялық тұрғыда ұйымдасуы және қоғамдық-саяси істерге белсене араласуы биік деңгейге көтерілді.

Елдегі 1917 жылғы саяси өзгерістерге дейін құрылған Оңтүстік Қазақстандағы мәдени-ағартушылық ұйымдардың бірі «Кеңес» деп аталды. Бұл ұйымның қоғамдық қызметі, бағыт-бағдары мүшелері жөнінде ғылыми әдебиеттерде ешқандай мәлімет жоқ. «Туркправда» газетінің «Костры» журналында Ташкенттегі мұғалімдер семинариясында оқитын Сырдария қазағы Сұлтанбек Қожановтың 1915 жылы көңілі ояу, көкірегі отты жастардың «Кеңес» атты жасырын ұйымын құрғандығы жазылған.[13]

Дегенмен, мұрағат деректері жас семинарист С.Қожановтың «Кеңес» ұйымының небәрі белсенді мүшесі болғандығын, ал

оның жетекшілері ауқатты, текті әулеттен шыққан адамдардан құралғандығын дәлелдей түседі. Бұл ұйымның төрағасы сол уақытта бүкіл Түркістан өлкесіне танымал генерал, генерал-губернаторлықта аудармашы ретінде 40 жылдай қызмет еткен Сейджапар Асфендияров болды. Перовск уезінің ауқатты қазағының ұлы, Ташкенттегі ерлер гимназиясын, кейін мемлекеттік университеттің құқықтық факультетін бітірген, болашақ көрнекті саяси қайраткер Мұстафа Шокай төрағаның орынбасары қызметін атқарды. Төрағаның екінші орынбасары Әулиеата уезінен шыққан, ұзақ жылдар бойы Түркістан қаласында тұрған және С. Қожановтың қоғамдық-саяси дамуында алғашқы кеңесшісі Садық Өтегенов болды. Ташкенттегі мұғалімдер семинариясын Қожановтан анағұрлым бұрын аяқтаған Өтегенов аз уақыт халықтық мұғалім, ал кейін ұзақ уақыт бойы соттық және приставтық аудармашы қызметтерін атқарды. Бюро мүшелері мұғалімдер семинариясын бітірген мұғалім, қожалар әулиетінен шыққан Қонырқожа Қожыков, жоғарыда аталған генералдың ұлы, Ташкенттегі ерлер гимназиясын, кейін жоғары әскери-медициналық Академияны бітіріп, әскери дәрігер болған Санжар Асфендияров, бұрынғы халықтық мұғалім, жеке сенімді дәрежесіне ие болған Серікбай Ақаев, Кеңестік революция кезеңінде Алашордалық актардың әскері жағына шыққан және актардың офицері ретінде қызыл әскерлер тарапынан тұтқындалып атылған Мұзафар Қасымов, Перовск уездік басқармасының және Түркістан генерал-губернаторлығының карт шенеунігі Алимұхамет Көтібаров, Шымкент уезінің азаматы, үлкен өмірлік және қоғамдық тәжірибесі бар бұрынғы нотариус Алдабек Мангельдин болды. Ұйымның хатшылығы меншевик Зұлкарнайын Сейдалинге жүктелді.

Түркістан өлкесінің зиялы азаматтарын біріктірген «Кеңес» ұйымы 1917 жылдың ақпан және қазан революциялары аралығына дейін қызмет атқарды. Ұйымның белсенді қызметкері Мұстафа Шокай 1917 жылы мамырда Сұлтанбек Қожановпен біріге отырып, «Бірлік туы» атты газеттің шығуына және редакторлығына бастамашы болды. Ұйым мүшелері «Бірлік туы» газеті арқылы кеңестік өкіметтің орнауына қарсы шығып, бүкіл Түркістанның біртұтастығын насихаттады.[14]

Сұлтанбек Қожановтың «Бірлік туы» басылымында бастау алған қаламгерлік қызметі, негізінен, Түркістанның жергілікті

жұртының арман-тілегімен астасып жатты. Азаттық күресі жолындағы оның жанайқайы осы «Бірлік туы» газеті арқылы халқына жетіп отырды. Осы жылдары С.Қожанов қоғамдық жұмысқа белсене араласып саяси жағынан шыңдала бастайды. Сыр бойы ағартушылық ұйымының көрнекті өкілдерімен тығыз байланыста болу, олардың ақыл-кеңестері Сұлтанбек Қожанов, Санжар Асфендияров сынды талапты жастардың оң-солын танып, ой-санасының одан әрі толығуына үлкен әсерін тигізгені сөзсіз.

XX ғасырдың басында қазақ халқын өрге сүйер, ұлт қамы үшін өмірлерін сарып етер зиялы қауымның шоғыры калыптасты. Білім алған қазақ жастарының қазақ қоғамы үшін қажеттіліктерін мынадан көруге болады: біріншіден, қазақ жастары ірі қалалардағы оқу орындарында білім алып қана қоймай, олардың ой-көзқарастары, азаматтық ұстанымдары калыптасты. Екіншіден, олар елге барып ағартушылық қызметпен айналысты, қоғамдық ұйымдырға топтасып, өнер-білім таратты, оқу курстарын, кітапханалар ашып, тарихи жәдігерлерді жинастырды. Үшіншіден, жергілікті жерлерде қоғамдық-саяси өмірге белсене араласып, әлеумет істерінде ұлт мүддесі үшін күрес жүргізді. Төртіншіден, оқыған зиялы топ шығармашылық қызметпен айналысып, қазақтың тұңғыш әліп-биін, оқулығын, тарихи-әдеби мұраларын жасады.

Әдебиет

- 1.Құсайынұлы Қ.Қазақ шаруашылығы отаршылдық дәуірінде.- Алматы, Дәнеркер, 2001, 106 б
- 2.Дулатов М. Шығармалары.- Алматы, 1991. 211 б
3. Аманжолова Д.А. Казахский автономизм и Россия. История движения Алаш.-Москва. Издательский центр «Россия молодая». 1994. с 20-21
- 4.Кеменгерұлы Қ. Таңдамалы.- Алматы, «Өлке» баспасы, 2002.44 б
- 5.НұрпейісовК.,ҚұлкеновМ.,ХабижановБ.,МектеповА.Халел Досмұхамедұлы және оның өмірі мен шығармашылығы.-Алматы, «Санат» 23-26 бб
- 6.Нұрпейісов К. Алаш нәм Алашорда-Алматы, «Ататек»,1995 34-35 бб
- 7.Қазақ,1913,№4, 1 наурыз
- 8.Қазақ,1913,№37,8 қараша
- 9.Сәдуақасов С. «Жастарға жана жол» Таңдамалы.- Алматы,2003.2том,36-37 бб
- 10.Кеменгерұлы Қ. Таңдамалы.-Алматы, «Өлке»,2002 47 бет

11. КРПМ 811-к, 20-т, 686-с, 159-п
12. Казак 1918. №259. 12 кантар
13. «Костры»-Приложение к газете «Туркпрвада» 1923. Ташкент № 3-4
с 31 14. КРПМ 719-к. I-т. 67-с, 62-67 пп

В данной статье рассматривается вопрос о формировании предпосылок демократического молодежного движения начала XX века.

In this article considered the question about formation of the reasons of the democratic moving youth at the beginning of XX century

УДК 325.2(574)

Шергалнева М.Т.

*преподаватель,
Западно-Казахстанский
инженерно-технологический
университет*

ЗАРУБЕЖНАЯ ДИАСПОРОЛОГИЯ О КАЗАХАХ

В колониальный период тема казахской диаспоры относилась к числу запрещенных страниц истории Казахстана. Соответственно, литература о казахах, проживающих за рубежом, хранилась в специальных фондах библиотек и архивов.

Ситуация стала меняться лишь с обретением Казахстаном государственной независимости. Был проведен международный симпозиум «Прошлое и настоящее казахской диаспоры» в г.Туркестане (16-17 ноября 1995 г.), на котором обсуждались такие насущные проблемы, как происхождение казахской диаспоры, ее экономическое положение сегодня, социально-экономическая среда, национальная психология, миропонимание, сохранение обычаев и традиций, язык, культура, литература и искусство зарубежных казахов. Было признано, что изучение проблем (этнодемографических, этнопсихологических, социально-культурных, политико-экономических), возникающих между нацией и этническими группами, имеющими свою историческую родину за пределами данного государства, в котором они проживают, имеет огромную теоретическую и практическую значимость.

Основная причина генезиса казахской диаспоры состоит в уязвимости геополитического положения Казахстана, находящегося между Россией и Китаем. В этом отношении следует указать на правомерность концепции двух империй, с позиции которой написаны труды Б. Хайита, Х. Оралтая, Х.Гайратуллы, Оздемира Аталана и других историков и публицистов.

В Казахстане появился ряд серьезных работ о трагической судьбе казахов Китая и их героической борьбе за свободу и этническое выживание, переселении большой группы казахов из Китая через Тибет, Пакистан и Индию в Турцию[1]. Уравновешенный подход к рассмотрению проблем современного социально-экономического и культурного развития казахов - подданных Китая проявлен в работе К. Л. Сыроежкина «Казахи в КНР» (А., 1994). Составной частью историографии вопроса является литература, опубликованная на государственном языке страны проживания казахов, в особенности, на китайском[2] и турецком языках[3].

Изучением истории и этнографии казахов, проживающих в Китае, европейские ученые стали заниматься начиная с 90-х годов прошлого столетия. Ими организовано несколько научных экспедиций, в ходе которых был собран обширный материал по истории, антропологии, лингвистике и экономике жителей Восточного Туркестана[4]. В последующие годы этнографическим исследованием казахов Синьцзяна занимались О. Латтмор, С. Гедин, Я. Моррисон и др.[5]

В 40-50-х годах в Китае произошли переломные события, которые глубоко затронули традиционное общество казахов Синьцзяна. Их массовый исход из Китая, трагедия, невзгоды и этнический геноцид, сопровождавшие казахских беженцев на пути в Турцию, привлекли внимание ООН и ряда западных государств. Член британского парламента Филипп Прайс в 1954 г. на страницах «Журнала Королевского Среднеазиатского общества» выступил с проникновенной статьей «Великий казахский подвиг», призвав западные державы рассматривать сопротивление казахов китайскому режиму как вклад в борьбу свободного мира против коммунизма[6]. Аналогичная статья была написана американским политологом М. Кларком, который в 1955 г. защитил докторскую диссертацию на тему «Руководство и политическое назначение в Синьцзянском казахском обществе»

в Гарвардском университете.

В 1956 г. в Лондоне вышла книга Г. Лиаса «Исход казахов». Она явилась одним из первых серьезных исследований о зарубежных казахах, истоки трагедии которых восходят к 70-80-м годам XIX в., когда в результате раздела региона Центральной Азии Российской и Цинской империями значительная часть казахских родов - найманов и кереев - оказалась отрезанной от собственно Казахстана. Ассимиляционистская политика китайских властей вызвала ряд восстаний в XIX и XX вв. уйгуров, казахов, узбеков, дунган, а в середине этого столетия - продолжительную войну и создание дважды независимого государства - Восточно-Туркестанской Исламской республики. После разгрома казахских отрядов в 1951 г. начался массовый исход казахов из Китая в другие государства. Этот сюжет и был положен в основу книги Г. Лиаса.[7]

Основную причину трагедии казахов автор видит в тоталитарных режимах, как в бывшем Советском Союзе, так и Китае, которые несовместимы с традиционным обществом казахов. Подобный методологический подход к анализу *социально-экономических условий жизни казахов присущ почти всем последующим* зарубежным исследователям[8]. Имеется огромная масса исследований о национальной политике Китая как в гоминьдановский период, так и после него (Д. Макмиллан, Т. Хеберер, Дж. Николас, Э. Форвест, Г. Гьессинг и др.). Американский политолог Д. Дрейер и шведский ориенталист Л.Бенсон защитили докторские диссертации по данной проблематике.

Устойчивый интерес европейских ученых к казахам Китая обусловлен отчасти давно сформировавшейся в зарубежной исторической и этнологической науке традицией всестороннего изучения этнических меньшинств в рамках концепций модернизации и аккультурации, а также поисками молодыми государствами Азии и Африки оптимального пути общественного развития. Политологи, историки и этнологи, изучая различные аспекты жизни этнических меньшинств, в том числе казахов, их взаимоотношения с титульной нацией, пытаются извлечь определенные политические и практические уроки. Многолетние усилия ученых завершились в 1988 г. созданием солидной монографии «Казахи Китая. Очерки по этническому меньшинству» под редакцией Л.Бенсон и

И.Сванберга [9], которая выгодно выделяется по своим хронологическим рамкам, охвату круга проблем и методике исследования на фоне выше указанного обилия литературы о синьцзянских казахах.

К изучению казахской диаспоры в Турции ученые приступили в 50-х годах XX в., то есть сразу же со времени прибытия туда первых казахских беженцев. В течение второй половины 50-х годов немецкий этнограф Улла Йохансен проводила обширные исследования среди казахов в Анатолы, провела несколько дней в Алтай кёе (провинция Nigde), интервьюируя казахских беженцев. С конца 70-х годов комплексные исследования казахской диаспоры в Турции проводят шведские ученые, в особенности историк и тюрколог, сотрудник Центра по изучению многонациональных проблем Университета Упсалы И. Сванберг. В 1989 г. им опубликована монография «Казахские беженцы в Турции. Изучение процесса культурного выживания и социальных изменений», которая стала заметным вкладом в зарубежную диаспорологию[11].

При поддержке Центра по изучению многонациональных проблем при Университете Упсалы (Швеция) и с участием этнографического Музея народов г. Стокгольма были подготовлены две книги. Первая из них - «Казахи Китая», изданная под редакцией профессора Линды Бенсон (Университет в Майами) и профессора Ингвара Сванберга (г. Упсала), представляет собой сборник оригинальных работ, в которых рассматриваются различные аспекты истории и культуры казахов Синьцзяна. Не являясь чисто этнографическим исследованием, она охватывает ряд важных аспектов жизни казахов как этнической группы, включая их современную историю, социальную организацию, проблемы нomaдизма, социальной организации и лингвистических особенностей данного сообщества. Общая тема книги объединена проблемой взаимоотношений между китайской административной машиной и казахами-кочевниками Синьцзяна. Работа основана на сведениях, почерпнутых из различных источников, в частности, полевых исследований среди казахов, проживающих как в самом Синьцзяне, так и в ряде других стран.

Проблемам казахской диаспоры в Турции, ее адаптации к новой социально-экономической среде и сохранения этнической идентичности посвящена упомянутая монография И. Сванберга.

Как и в предыдущем очерке (Л. Бенсон и И. Сванберг), И. Сванберг в своей книге следует шведской этнологической традиции с ее критическим отношением к каждой категории источников. На основе полевых материалов, собранных в ходе непосредственного изучения жизни и быта 564 семей казахских беженцев в 1979-1981 годах в различных районах Турции и Китая, а также используя литературу на английском, немецком, шведском, французском, турецком, китайском, русском, японском и казахском языках, И. Сванберг на широком историческом фоне прослеживает процесс интеграции казахских беженцев в турецкое общество в рамках политики, проводимой властями в отношении различных групп иммигрантов; подробно описывает трагический исход казахов из Синьцзяна, а также административные меры, предпринятые властями Турецкой республики по их размещению и созданию для них сносных условий жизни.

Ученый имел доступ к такой важной категории письменных источников, как дневники, мемуары и альбомы, принадлежащие отдельным представителям первой волны казахских беженцев, подолгу беседовал и консультировался с такими известными лидерами казахской диаспоры и непосредственными участниками освободительной борьбы казахов в Китае, руководителями переселения и обустройства казахов в Турции как Калыбек Рахимбекулы (Алибек Хаким), Хамза Шомшибайұлы (Хамза Учар) (Салихли), Халифа Алтай (Стамбул), Шеризат Догру (Измир), Хасен Оралтай (Мюнхен) и др.

И. Сванберг широко и уместно пользуется сравнительным методом изучения. Это позволило ему сделать важный вывод о различной степени адаптации этнических меньшинств, в том числе казахов и уйгуров, к императивам социально-экономической среды. Несмотря на то, что казахи и уйгуры прибыли из Китая в Турцию одновременно, но по способностям приспособления к условиям, окружавшим их, оказались разными. Более того, как пишет автор, «данные группы населения противоположны, если рассматривать примеры их адаптации к новому окружению... Казахи смогли поставить себя так, что представляют собой отдельную этническую группу с соответственно организованным поселением».[11, с. 9]

Выясняя причины различных реакций этнических

меньшинств в Турции на одну и ту же социально-экономическую, политическую и культурную ситуацию, Сванберг обращает внимание на такие факторы как многолетний социальный опыт поколений этноса, роль обычаев и нравственных ценностей. Автору удалось выделить основные элементы в культуре и национальной психологии казахов в Турции, способствующих их этническому выживанию или, наоборот, ассимиляции с «титulyным» населением. Им рассматриваются социальные расслоения среди казахов, деятельность политических группировок среди них, различные формы социальных связей. Несколько бегло освещено движение молодежи против процесса аккультурации; видимо, это связано с зародышевым состоянием самого движения и более благоприятной для казахов политикой турецких властей. В работе содержатся данные о культуре питания, повседневных ритуалах, распространенных религиозных обычаях и лингвистических изменениях.

В целом казахская диаспора в Турции предстает в книге мобильным этническим слоем, по словам автора, «не сомневающимся в своей лояльности к турецкому государству». В новом обществе бывшие кочевники, адаптировавшись социально и экономически, превратились в оседлых ремесленников и фермеров. Будучи еще в Индии, освоив современную технологию обработки кож и текстильное производство, казахи Турции постепенно урбанизовались, сохраняя при этом корпоративный образ жизни. Кожевенное производство позволило им в 60-70-е годы достичь относительно высокого уровня жизни, а молодое поколение стало находить рабочие места в странах Западной Европы. По данным автора, число казахов, проживающих в Турции к концу 80-х годов, выросло до 5 тыс. человек.

Отмечая высокий научный уровень исследований Л. Бенсон и И. Сванберга, основанных на разнообразной источниковой базе и давно апробированных в западной историко-этнологической науке методологии (концепция аккультурации, бихевиористские теории и т.д.), оригинальность суждений и выводов авторов, нельзя сказать, что в их работах все гладко [12, с. 9-10]. В частности, спорным является утверждение Сванберга о том, что казахи «развили в себе позитивное чувство превосходства над турками. Их экономические успехи вместе с их героическим прошлым уверили их в том, что они представляют из себя нечто

специфическое, особенное. Они по-прежнему продолжают придерживаться концепции принадлежности к особым потомственным группам и сохраняют экзогамию между этими группами. В качестве подтверждения данного положения, Сванберг пытается сослаться на Г. Дахшлейгера (1978 г.) и М.Олкотт (1983 г.). Однако в работах указанных исследователей речь идет о представителях «белой кости» и социальной группе «ходжа», ведущей свое происхождение от потомков пророка Мухаммеда, а не о всех казахах.

Мы разделяем утверждение Л. Бенсон и И. Сванберга о том, что казахи, проживающие в Китае и Турции, представляют большой интерес для всех обществоведов, занимающихся проблемами этнических меньшинств и влияния модернизации на традиционные общества. Эти вопросы представляют практический интерес также для всех современных правительств и поэтому обмен знаниями и опытом в их решении должен быть полезен не только для ученых, но и властей, которые постоянно сталкиваются с этими проблемами в полиэтническом обществе. Это также относится к правительству и ученым многонационального Казахстана, где проблемы национальных взаимоотношений занимают отнюдь не последнее место.

Литература

1. См. Халифата Алтай. Ата жұрттан Анадолыға дейін. А., 1995; Сейітхан Әбілкасымұлы. Оспан батыр //Қазақ әдебиеті. 1994. 21 қазан; Жаксылық Сәмитұлы. Атайда неше Оспан болған //Қазақ тарихы. 1995. №5.; соныкі. Шығыс Түркістан республикасы және онын басшылары //Сонда. 1996. № 1,2 т.б.
2. См.: Обследование Алтайского скотоводческого района. Урумчи, 1955; Ван Вэйбин, Ху Инмей. Синьцзян-Уйгурский автономный район. Пекин, 1959; Основные сведения о Баркёль - Казахском автономном уезде. Урумчи, 1984; Основное сведения о Мурэ - Казахском автономном уезде. Урумчи, 1984; Основные сведения об Или - Казахской автономной области. Урумчи, 1985; Краткая история Синьцзяна. Т. 1-3. Урумчи, 1985-1988.
3. Orhan Turkdogan. Salihli de Türkistan Gosmenlerinin yerlesmeleri // Atatürk Üniversitesi Bölge Calismalari Sosyal arastirmalari, 3. Erzurum, 1969; еро же. L'installation des immigrants Kasaks dan un bourg turc // Ural — Altaische Jahrbücher, 43 (1971).P. 107-115; Amaç Karakoca, Dogu Turkistan. 1960. Istanbul; M. Rifat Çelebi.:Kasak

- Türkleri ve.Salihli joresi kasak yerlesmesi. 1975. Istanbul; и др.
4. Hutvall J. Mission och revolution i Çentralasien, Svenska Missibnsförbundats mission i Ostturkestan 1892-1932 (Studia Missionalia Upsaliensia, 35). Stockholm, 1981; Mannerheim C. G. Across Asia from West to East in 1906-1908. Vol. 1. (Societe' Finno - Ougrienne Travaux Ethnographiques, 8). Helsinki, 1940.
 5. См.: Lattimore O. Pivot of Asia. Sinkiang and the Inner Asian Frontiers of China and Russia. Boston, 1950; idem. Desert Road to Turkistan. L., 1928; idem. High Road to Tartary. Boston, 1930; idem. High Tartary. L., 1930; Hedin S. Gobi Çölleri. 1933. Istanbul; Morrison J. Some notes on the Kasakhs of Sinkiang // Royal Central Asian Journal. 1949. Vol. 36. Pt. 1. P. 67-71.
 6. Price Ph. The Great Kasakh Epic // RCAJ. 1954. Vol. LI. Pt. III-IV. P. 249-252.
 7. Lias G. Kasak Nomads struggle against Communists // The Times. 1955. 17-18 February; Kasak Exodus. L., 1956.
 8. См.: Hoppe Th. Kasakh Pastoralism in the Bogda Range // The Kasakhs of China. Uppsala, 1988; Forde C. D. The Kasak: Horse and Sheep Herders of Central Asia // Man in adaptation. The cultural present. Ed. Y. A. Cohen. Chicago, 1974. P. 362-372; Schwarz H. G. The minorities of Northern China (Studies on East Asia, 17). Bellingham, 1984; Aubin F. Chinese Islam. Pursuit of its sources // Central Asian Survey. 1986. Vol. 5. № 2. P. 73-80; Israeli R. Muslims in China. Islam's incompobility with the Chinese world order // Islam in Asia. Vol. 2. Ed. R. Israeli and A. H. Johns. Jerusalem, 1984. P. 275-304.
 9. The Kazakhs of China. Essays on the Etnic Minority /Ed. Bu L. Benson and I.Svanberg. Uppsala, 1988.
 10. Svanberg I. Kazak Refugees in Turkey. A Study of cultural persistence and Social change. Uppsala, 1989.
 11. См.:Казахская диаспора: проблемы этнического выживания.А., 1997.
 12. Есмагамбетов К.Л.Зарубежная диаспорология о казахах.- // Казахская диаспора: проблемы этнического выживания. А., 1997.

Мақалада қазіргі қазақ диаспорасы (этномдемографиялық, этнопсихологиялық, мәдени-әлеуметтік, саяси-экономикалық) мәселелерінің теориялық және практикалық маңыздылығы қаралған. Қазіргі уақытта дейінгі бізде шетелдік ғалымдардың Қазақстаннан тыс тұратын қазақтар туралы зерттеулері жөніндегі диаспорологиясы (диаспоралар мен ирреденттер туралы ғылым) сөз болады.

Филология ғылымдары Филологические науки

ӘОЖ 82.081:811.161.1:811.512.122

С. Абдрахманов

ф.ғ.к.,

«Егемен Қазақстан»

РТ ААҚ-ның президенті

«КЕТТІ ҒОЙ, ТАЛАЙ НАДАН КЕТКЕН ІЗБЕН»

Рубаилар аудармалары туралы
бірер сөз

Шығыс поэзиясының шым-шытырық жұмбақтары жайында И.Брагинский әдемі айтқан: «Шығыс поэзиясында емеурін, тұспалдау мен астарлап сөйлеу, түсініктеме берушілерді шатастырып, әр бәйіт пен әр өлеңнің төңірегінде талас тудырып жататын бұлыңғыр бояу мен ала көленкелер әбден берік орныққан. Бұл өзі түптеп келгенде жалғыз ғана шешімі бар ребустан да қиын нәрсе» (Брагинский И. 12 миниатюр. М., 1976, 267-бет). «Парсы тілінде жазған жеті ұлы акын бар, соның ең нашары менен артық», деген ұлы Гете көзінде көп мән жатыр.

Шығыс поэзиясынан казакша ең төгіліп түскен, татаусыз тілмен тәржімеленген акын кім? Осындай сұрақ қоя қалсаңыз әркімнің-ақ жауабы біреуі: Омар Наям. Абай аудармалары жөнінде айтканда солардың көбі казак поэзиясының төл туындысына айналған деп жатамыз. Омар Наям рубаиларының Қуандық Шанғытбаев жасаған аудармалары жөнінде тіпті баскаша да айтуға болады. Шындығына келгенде, аудармашы сол аудармаларының талайынан рубаилар кітап болып шыққалы бері-ақ айырылып қалған. Олар, тіпті жазба әдебиетіміздің меншігінен де шығып кеткендей. Наям рубаиларын жұрттың талайы казактың кәдімгі кара өлеңіндей көреді, соларды бір парсы акыны жазған екен-ау, соларды бір казак акыны аударған екен-ау деген ой біраз адамның басына да келе қоймауы мүмкін. Облыстардың

бірінде іссапарда жүргенімізде рубанларды домбырамен косып айтатын бір жігіттің осылай деп жеңістік бермеуге тырысканы да бар еді. Біреулер Омар Һайям рубанларынан өте сәтті композиция құрастырған екен, кәдімгі тұтас құйылған, бір ойын бір ойы жалғастыратындай өлең болып шыққан соң әлгі жігіт оларды түрлі-түрлі төрттағаннан түзілген дегенді ойына да алмайды.

1966 жылы шыққан «Сөз зергерлері» жинағындағы Омар Һайям туралы 20 беттік мақала – Қуандық Шаңғытбаевтың өзі аударған акынның өмірі мен өлеңін терең білетіндігін, өнер ерекшелігін соншалықты сергек сезінетіндігін көрсететін дүние. Аудармашыға қойылатын талаптардың бірі де осы ғой. Қуандық Шаңғытбаев Омар Һайям заманындағы өмір ағымын зерделі зерттеу арқылы акын рубанлары қандай жағдайда жазылғанын, ондағы ойларға қандай оқиғалардың түрткі салғанын, ең бастысы – поэзия мен философияның үздік үйлесіміне қалай қол жеткізгенін әдемі ашады.

Қуандық Шаңғытбаев аудармасының ең тамаша қасиеті – татаусыз төгілген тілі.

Тағдырдың сыры сұмдық, жете алмаймыз.
Жұмбағын түгел шешіп кете алмаймыз.
Керулі көз алдында сиқыр перде,
Өлеміз, бірақ әрі өте алмаймыз.

Гүл жаннат хор қызына толы емес пе?
Шарап, бал шашетектен мол емес пе?
Ендеше сұлу сүйіп, шарабыңды іш,
О дүниенің жұрт қызыққан сол емес пе?

Сен неге кедейліктен боласың дал?
Тартынбай тіршіліктен аласыңды ал!
Бір сағат шаттық артық мың қажыдан,
Меккеде қайбір сенің нағашың бар?!

Осылай кете береді, кете береді.

«Әдебиетте нөмірлеуге болмайды деп жатады ғой, оның үстіне казак ағайындардың мұндайға ерекше қарайтынын білемін, сонда да тәжік поэзиясынан казакша аудармалардың арасында ең ғажайыбы, ғажайып деген сөзді әдейі айтып отырмын, ең таңдаулысы Қуандық аударған Омар Һайям рубаяттары десем, ешкім ренжи қоймас. Қуандық Шаңғытбаев

түпнұсканың тілін білмеген, қолында жолма-жол аударма да болмаған, ол орысша, өзбекше аудармаларды негізге алған. Соның өзінде осындайлық дәлдікке жақын келгені қайран қалдырады. Жалпы, аударма тәжірибесінде мұндай жағдай сирек кездеседі, мұны тек ерекше интуициямен ғана түсіндіруге болатын шығар» - тәжік әдебиетшісі Әбдусаттар Нұралиев бізбен әңгімесінде осылай деген еді. Енді сол орысша, өзбекше аудармаларға қарап, Қ.Шанғытбаевтың шеберлігіне, шалымдылығына бір мысал келтірейік.

Әуелі орысша нұсқауларды алайық.

Где теперь эти люди мудрейшие нашей земли?

Тайной нити в основе творенья они не нашли.

Как они суесловили много о сущности бога,

Весь свой век бородами тясли – и бесследно ушли.

(В.Державин)

Мужьи, чьей мудростью был этот мир пленен.

В ktorых светочей познания видел он.

Дороги не нашли из этой ночи темной.

Посуесловили и погрузились в сон.

(О.Руммер)

Был ли в самом начале у мира исток?

Вот загадка, которую задал нам бог,

Мудрецы толковали о ней как хотели. -

Ни один разгадать ее толком не смог.

(Г.Плисецкий)

Енді өзбекше нұскасына (Ш.Шомухамедов) көз тастайық.

Куплар донишманд деп билдилар узни,

Худонинг зотидан очдилар сузни.

Хеч бири билолмай азал сирларни,

Алжираб-балжираб юмдилар кузни.

Қуандық Шанғытбаев былайша алған:

Даналар ой маржанын жіпке тізген,

Кенесіп құда жайын текке бізбен,

Шеше алмай сыр түйінін, олар да акыр,

Кетті ғой талай надан кеткен ізбен.

Орысша, өзбекше нұсқаулардың бәрінде даналардың, сакалы селкілдеген аталардың дүние сырын аша алмаған күйі өмірден өтіп кеткені айтылады. 2006 жылы жарық көрген Тіней Оразайдың Мұртасасының Файзолласы жасаған аударма да осы ыңғайда:

Талайлар данышпанға балап өзін,
Бір құдай деп бастайды айтар сөзін.
Тіршіліктің кәдірін біле алмай,
Демі бітіп бір күні жұмар көзін.

Қ.Шаңғытбаев интерпретациясының мықтылығы соңғы жолдағы «надан» деген бір сөзде тұр. Басқа аудармашы болса, мықтағанда «Кетті ғой талай адам кеткен ізбен» деп қайырылып қалар ма еді. Өмірдің жалғандығы да сонда – қандай ақылман адамның да қайтар жолда «талай надан кеткен ізге» түсетіндігінде, басқа жол жоктығында! Кәрілікке жеткені де, қыршын кеткені де – бәрібір. Шаңғытбаев нұсқасының өлендік көркемдігі, келісім кестесі өз алдына бір бөлек тұр.

Кейінгі кездегі Омар Һайям аудармаларының арасынан Арғынбай Бекболсын (Һәйям О.Рубайлар. Аударған Арғынбай Бекболсын. А., 1999) мен Тіней Оразайдың Мұртазасының Файзолласы (Хайям О.Рубаяттар. А., 2006) жинақтарын бөле айтуға болады.

Пәк болып тудық - өмір ластады,
Шат болып тудық - өмір гүл ашпады.
Қан жылап өткен жүрек ақырында,
Жалғанның жалғандығын растады.

Тамаша емес пе? Бұл - Арғынбай Бекболсын аудармасы.

Тіней Оразбайдың Мұртазасының Файзолласы жасаған аудармалар түпнұсқаға мейлінше жакындығымен, ғылыми дәлдігімен құнды. Кітаптағы рубайлардың (рубаяттардың) әр бетке жеке-жеке, қатарынан төрт тілде (парсы, казак, өзбек, орыс) берілуі де құптарлық. Жалпы, болашақта аудармалардың ғылыми басылымдары осылай жарық көргені жаксы.

Кекса, еш – хаетга хар кимки етар –
Хаммаснизма – из, бирма-бир утар.
Бу дуне хеч кимга колмас абадний,
Кетдилар, кетамиз, келншар, кетар.

Всех, кто стар и кто молод, что ныне живут, -
В темноту одного за другим уведут.
Жизнь дана не навек. Как до нас уходили,
Мы уйдем; и за нами – придут и уйдут.

Кешегі жас күні ертең болар кәрі,
Бір-бірлеп жер бетінен өтер бәрі.
Бұл дүние еш пендеге опа бермес,

Біз кетерміз, келген жұрт кетер бәрі.

Қуандық Шаңғытбаев нұскасында бұл шумак былай:

Жас та өтер, бірте-бірте кәрі де өтер.

Баянсыз бұл жалғанның бәрі бекер.

Жаһанда мәңгі жасар жан жок, сірә,

Кетеміз, кетті, келер, тағы кетер.

Соңғы жолдағы өзбекше нұсқаудағыдай тавтологиялық экспрессия орынды сақталған.

Омар Наям рубайлары алдағы кезде тағы да аударылмай қоймайды. Алпысыншы жылдардағы Қуандық аудармасынан кейін бұл төрттағандардың тәржімесіне ешкімнің тәуекелі тұрмайтындай көрінетін. Жок, кейінгі аудармалардың да назар аударарлық тұстары бар. Парсы тілінен жолма-жол, ғылыми түсініктемелір жасалған аудармалар дайындалған кезде казак акындары Шығыстың ұлы шайыры шығармаларының ажарын аша түсетін тәржімелерді дүниеге әкелуі әбден мүмкін.

Ш.Елеуенов пен Ж.Шалғынбаеваның казак кітаптарының шежіресі жайындағы кітабында 1867-1900 жылдар аралығында жарық көрген казакша басылымдардың саны тақырыптық сала бойынша келтіріледі. Сонда барлығы 259 кітаптың 126-сы Шығыс фольклоры мен әдебиетіне тиесілі екен. Осы фактінің өзі казак даласына шығыс саздарының кітап күйінде де жетіп жатқанының дәлелі.

«Совет аудармашылары бізге шығыс мәдениетінің әлемін де ашып берді, оның адамдық бірлік, жер бетіндегі лайықты тіршілік үшін күрес әлемі, өмірлік философиясының арқауына біздің Батыстағыдай арман-ансар, уайым-мұң алынатын қарапайым адамның толғаныс-тебіреніс әлемі екенін көрсетіп берді... А.Ахметованың корей поэзиясын, жапон танкалары мен хоккуларын аударуы, В.Маркова, А.Глускина, Л.Эйдлин, А.Гитович көз алдымызға алып келген ұлы қытай классикасы қайталанбас мәдениетінің мың жылдық катпарларын копарып көрсетті. Поэзия аудармасы шығыс мәдениетіне әу бастан рух әрекетсіздігі мен енжарлығы тән дейтін пікірдің дәріменсіздігін де дәлелдеді» - дейді Владимир Огнев (Огнев В. Перевод и культура. Иностранная литература, 1972, №2). Өкінішке орай, біздің аударма мәдениетімізде Шығыс поэзиясы ұғымы көбіне-көп араб, парсы, түркі тілдеріндегі өлең-жырларымен ғана астасып жатады. Әсіресе, өзіміздің құдайы көршіміз – ұлы Қытай елінің поэзиясын казакша жеткізу жағы кемшін.

Жыр – халық жаны. Қай ұлттың да поэзиясын танып-білмейінше, біз оның жанын аша алмаймыз. Ал жұмбағы мол қытай жанын ұғудың біз үшін мән-маңызы бөлекше бүгінде.

В статье рассматриваются рубаи Омара Хайяма и его переводы.

УДК 764

Абугаллева Г.С.

преподаватель,

ЗКТУ им. М. Утешисова

КОНЦЕПТЫ, ОТРАЖАЮЩИЕ ОБРАЗ ЖЕНЩИНЫ В РУССКИХ И КАЗАХСКИХ ПАРЕМИЯХ

Познавательный акт как фрагмент мыслительной деятельности человека уже по своей природе содержит так называемый оценочный элемент, произведенную субъектом мыслительную операцию над предметом высказывания (восприятие, понимание, обобщение, заключение), что представляет собой «оценку» в самом широком понимании. Оценка содержится, таким образом, повсюду, где происходит соприкосновение субъекта познания с объективным миром.

Паремии являются средством познания национального характера народа, проникновения в систему его ценностей, хранилищем разнообразной культурологической информации, поэтому могут служить своеобразным инструментом для измерения культурных доминант в языке. Исследования показывают, что национальный колорит в паремиях достигается с помощью народных образов-символов. Особое место в паремиях занимает женский образ во всем своем многообразии: образ женщины-матери, жены, любимой, постылой жены, чужой жены и т.д.

Поскольку в данной работе рассматривается отображение образа женщины в паремиях русского и казахского языков, то описание неизбежно будет носить оценочный характер. Так как паремии выступают в роли назидательных речений, они автоматически приписывают реальности, которую отображают,

некую оценочную шкалу с полярными понятиями хорошо - плохо, нравственно - безнравственно, приемлемо - неприемлемо. «При восприятии объективного мира человек определяет для себя ценностные ориентиры. Все происходящее вокруг оценивается субъектом на основании принципа хорошо - плохо, добро - зло, красиво - безобразно, то есть объект действительности рассматривается с точки зрения его соответствия норме» (2).

В определении оценки отдельных элементов образа женщины в паремиях русского и казахского языков учитываются оценочные стереотипы, которые включают как собственные свойства предметов, образующие стандартные наборы признаков, так и стереотипные представления о месте объекта в ценностной картине мира, иными словами, опираются на объективные и субъективные факторы оценки. «В картине мира социума имеется некое постоянное усредненное представление о данном объекте с соответствующими количественными или качественными признаками». (3)

Так как в данной работе образ женщины в паремиях русского и казахского языков рассматривается в совокупности своих моральных и поведенческих качеств, это происходит с учетом и правовых, и моральных норм русского и казахского народов. Необходимо уточнить роль субъективного и объективного компонента оценки. Субъективный компонент предполагает положительное или отрицательное отношение субъекта к объекту оценки, в то время как объективный компонент оценки ориентируется на собственные свойства предметов или явлений, на основе которых выносится оценка. По словам А.В. Артемовой, «оценочность имеет объективно-субъективный статус: ее объективность проявляется в том, что она до некоторой степени отражает систему принятых в обществе норм, а субъективность — в выражении мнения субъекта об обозначаемом» (2). Например: Бабы хоромы недолго живут — предметное значение: дом, построенный женщиной, непрочен и может быть легко разрушен; оценочный компонент коннотативного значения выражается через соотношение утверждения «то, что создано женщиной, создано некачественно и само по себе недолговечно» и национально-культурного отношения к плохо проделанной работе. Отсюда следует вывод о том, что социально-значимая деятельность женщины оценивается данной паремией

отрицательно.

Следует особо разграничить термин «баба» в русских паремиях, присущий более обыденному видению женщины, и «женщина», чаще фигурирующий в литературной сфере. Баба – культурно маркированное слово. Его первичное значение, по словарю В. Даля, – замужняя крестьянка, жена крестьянина, устарело (7). В словаре русского языка это значение отмечено как просторечное. Также это слово обладает пренебрежительный или пронижный отзыв о женщине в целом, либо просторечный или региональный эквивалент слову «жена». (8) По свойствам баба – здоровая, работающая, грубая, необразованная, простая, ее облик привлекателен. Сформировалась идиотмическая характеристика женщины по этим свойствам, поэтому в паремиологии этим словом ярче проявляется культурно-национальная специфика концепта женщины.

В казахском языке рядом с литературным вариантом слова «әйел» присутствует вульгаризированный термин «катын», соотносимый с русским «баба». По словарю казахского языка, слово катын имеет 2 значения: 1. замужняя женщина, 2. жена. Также это слово обладает отрицательной эмоционально-экспрессивной окраской. Как показали результаты практического исследования, и для русского, и для казахского обыденного самосознания характерно воспринимать женщину как слабый пол в противопоставление сильному.

По результатам статистического анализа языкового материала выяснилось значительное превосходство количества паремий с отрицательной коннотацией над количеством паремий с положительной коннотацией в русских и казахских языках. Е.Ф. Арсентьева, например, объясняет подобную асимметрию более острой эмоциональной и речемыслительной реакцией людей именно на отрицательные явления, а также характерной для стрессовых состояний тенденцией к использованию готовых речевых форм, каковыми и являются паремии (1).

Основываясь на схеме анализа образа женщины А.В. Артемовой, образ женщины в паремиях русского и казахского языка был параметризован по следующим категориям: психологическим, социологическим, историческим, нравственным и физиологическим.

В русском языке наибольшее количество языковых единиц посвящено психологическому аспекту характера. Большая часть

их носит отрицательный характер. Многочисленные единицы этого раздела отражают женскую лживость и коварство: Бабы вранья и на свинье не обьедешь. Следующей наиболее отмечаемой чертой женского характера является упрямство и своеволие: Стели бабе вдоль, она меряет поперек. Следующее место по употребляемости занимают поговорки о женской изменчивости и непредсказуемости: Пока баба с печи летит, семьдесят дум передумает. Многие единицы этого раздела отражают болтливость женщины: Бабий язык, куда ни завались, достанет. Скопидомство/расточительство также считались у русских чисто женскими пороками: Пусти бабу в рай, она и корову за собой ведет. Показная слезливость была действенным орудием в отношениях и критических ситуациях: Баба слезами беде помогает.

Следующий по количеству встречаемых единиц психологический аспект – мышление. Самой яркой особенностью женского мышления в фольклорном жанре признается нелогичность: Меж бабьим «да» и «нет» не проденешь иголки. Немало единиц открыто провозглашают женскую глупость: У бабы волос долог, да ум короток. В качестве одной из причин несовершенства женского мышления называют чрезмерную эмоциональность: Женское сердце, что котел кипит.

В казахском языке поговорки психологической категории отражают болтливость женщины, которая издавна давала повод для насмешек и метких острот: Отка барған әйелдің – отыз ауыз сөзі бар. (За огнем к соседям пошла – тридцать слов понесла.). Ярko высмеивается глупость женщины: Қатын ақылсыз, бақа құйрықсыз. (У женщины нет ума, у лягушки - хвоста). Имеются поговорки, жестоко обличающие зависть: Іші тар қатын бала тумас. (Завистливая баба детей не родит).

В социологической категории наиболее полное отражение получили аспекты вида социально значимой деятельности и общения с окружающими. Русские поговорки отражают несостоятельность женщины как создателя в широком смысле этого слова: Бабы хоромы недолго живут. В казахских поговорках женщина, наоборот, представлена как умелая хозяйка: Үйді қырық еркек толтыра алмайды, бір әйел толтырады. (Сорок мужчин не обставят весь дом, а женщина одна заполнит весь дом.)

В русских поговорках отношениям женщин и мужчин

приписывается негативная коннотация как противоположных и совершенно различных полов: Мужик тянет в одну сторону, баба в другую. В казахских паремиях женщина видит в мужчине опору: Қатын ерге карайды, ер жерге карайды. (Женщина смотрит на мужчину, а мужчина — на землю.)

Отношения между женщинами в русских и казахских паремиях носят поистине шумный и зачастую враждебный характер: Где две бабы, там сует (сейм, сходка), а где три, там содом. Семь топоров вместе лежат, а две прялки врозь. Екі қатын алыпсың, бір пәлеге калыпсың. (Двух жен взял, в беду попал.) Қатын көп болса, шөмішті ит жалайды. (Когда женщин много, собаки лижут половник.)

В русских паремиях интересен аспект, не отмеченный в схеме А.В. Артемовой, а именно, отношение мужчины к женщине (не идеальной, а такой как она есть). Паремии демонстрируют довольно широкое суждение: Курица не птица, а баба не человек. Для казахских паремий характерно собственническое отношение мужчины к женщине: Қарыздан да қатын ал, қатынын қалар жанында. (Чем долг брать, лучше жену взять, она при тебе останется.)

Исторические аспекты религии и мифологии роднит негативная коннотация языковых единиц: От нашего ребра нам не ждать добра. Где сатана не сможет, туда бабу пошлет.

По категории нравственности в русских паремиях преобладают единицы с негативной коннотацией. Основными характеристиками женщины являются эгоизм, неверность: Муж в тюрьме, а жена в сурьме.

По результатам анализа языкового материала, очевидно, что в единицах, описывающих образ женщины как части картины мира русского и казахского народов, преобладает отрицательная коннотация, что подтверждается описанием ее пороков и отчетливо негативного к ней отношения в паремиях, основанных на экстралингвистическом опыте русских и казахов.

Как показал анализ языкового материала, единицы, отражающих положительные качества в образе женщины, гораздо меньше, чем отражающих отрицательные качества. Единственная категория, выраженная полностью положительными пословичными единицами, соответствует общей физиологической категории в схеме А.В. Артемовой и отражает выносливость женщины: Баба — не квашня, встала да

пошла. У нас и баба зауряд в рекруты идет. Әйелдің қырық жаны бар. (У женщины сорок жизней.)

В социологическом плане подчеркивается значимость женщины в семье: Холостому помогай боже, а женатому хозяйка поможет. Қатыны жоқ үй – жетім. (Дом без женщины – сирота.) Үйдің басын қатын қосар, елдің басын батыр қосар. (Женщина укрепляет единство семьи, батыр – единство народа). Также по заслугам оценивается образ женщины-матери: Ананды Мекеге үш аркалап барсаң да, қарызынан құтыла алмайсың. (Трижды на себе мать в Мекку свези – с материнским долгом не рассчитаешься.)

Таким образом, положительная коннотация в русских и казахских пословицах, посвященных образу женщины, гораздо менее распространена

Кроме единиц с отрицательной и положительной коннотацией среди проанализированного материала выделяются пословицы, содержащие некоторые рекомендации по обращению с женщиной вообще, а в особенности – в семейном быту. Также они выражают определенные приоритеты, нормы, то, какой должна и не должна быть женщина. Этот разряд единиц соотносится с категорией идеалов в аспекте нравственности и семейного положения в социальном аспекте согласно схеме А.В. Артемовой.

Подавляющее большинство единиц-«рекомендаций» составляют пословицы, как зеркало житейской народной мудрости. Прежде всего в них содержится целый свод предупреждений о выборе спутницы жизни: Богатую взять – станет попрекать; Умную взять – не даст слова сказать; Знатную взять – не сумеет к работе пристать; Худую взять – стыдно в люди показать; Старую взять – часто с нею хлопотать; Өзің сүйгенді алғанша, өзінді сүйгенді ал (Не женись на той, которую любишь, а на той, которая тебя любит); Аяғын көріп асын іш, анасын көріп қызын ал (За еду берись, осмотрев посуду, на девушке женись, узнав ее мать). Сделав неверный выбор, мужчина совершает непоправимую ошибку: Всех злее злых злая жена; Женился на скорую руку да на долгую муку; Алғаның жаман болса – қонағың кетеді, ұлың жаман болса – бақытын кетеді (Жена плохая – гость уходит, сын плохой – счастье уходит). В случае верного выбора мужчина обретает семейное счастье и покой: С доброй женой горе – полгоря, а радость

вдвойне; Жаксы әйел теңі жок жолдас, түбі жок сырлас (Хорошая жена – бесценный друг, душевный собеседник). Четкий приоритет отдается женскому уму над красотой: Умная жена, как нищему сума. Чтобы семья функционировала нормально, предлагается соблюдение следующих традиционных правил: каждый в семье должен знать свое место: Муж жене отец, жена мужу венец; Жена мужу пластырь, муж жене пастырь; Муж – голова, жена – душа; Жена мужа почитай, как крест на главе; Муж жену береги, как трубу на бане; Ер – бас, катын – мойын (Муж – голова, жена – шея). В паремиях также ярко отражены желаемые качества, присущие идеальной жене: Жаксы катын жүн карыз алады, жаман катын су карыз алады (Работящая женщина шерсть берет в долг, ленивая – воду). В пословичной картине мира содержатся предписания к поведению хорошей жены: Жаксы әйел жаман еркекті түзетеді. (Хорошая жена плохого мужа человеком сделает). Поощряется довольно жесткое обращение с женщиной как залог семейного счастья: Жена без грозы – хуже козы. Чем больше жену бьешь, тем шш вкуснее. Қатынын тентек болса, камшын жуан болсын. (Если жена плохая, камча пусть будет крепкая). Тем не менее, утилитарный подход также отражается в заботе о здоровье жены как ценного работника: На что корова, была бы жена здорова. У умного мужа жена выхолена, у глупого по будням затаскана.

Из примеров, приведенных выше, следует вывод о том, что народно-разговорные единицы в большем объеме содержат элемент утилитарного императива и дают рекомендации практического свойства по обращению с женщиной вообще и женой в частности, что является отражением в языке богатого экстралингвистического опыта русского и казахского народов.

Исследование показало, что паремии являются эффективными и образными средствами выражения мировосприятия носителей русского и казахского языков. В частности, они наглядно демонстрируют представление русских и казахов о женщине как о части их языковой картины мира.

Анализ практического материала выявил, что вследствие более прочного закрепления в сознании людей негативных явлений, а также в соответствии с социально-историческими предпосылками развития данных народов, в образе женщины преобладают описания таких отрицательных качеств, как болтливость, упрямство, глупость, нелогичность, и доминирует

негативная коннотация языковых единиц. Неоспоримыми достоинствами женщины признаются физическая выносливость и богатый эмоциональный мир. Идеалом женщины в фольклоре представляется женщина-хозяйка, женщина-мать. Именно паремиями устанавливается свод неписаных законов, по которым женщина должна исполнять свои функции в семье и обществе, и утилитарный компонент оценки в этой группе единиц превалирует над эстетическим и этическим.

Литература

1. Арсентьева Е.Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц. Казань, 1989.
2. Артемова А.В. Эмотивно-оценочная объективация концепта женщина в семантике ФЕ (на материале английской и русской фразеологии). / Автореферат. – Пятигорск, 2000.
3. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. – М., 1985.
4. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. – М., 1988.
5. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. I. – М: Русский язык, 1978.
6. Даль В. Пословицы русского народа. В 3т. – М: Русская книга, 1996.
7. Казахские пословицы и поговорки. Алматы, 1990.
8. Толковый словарь казахского языка. В 10 т. Алматы, 1988.

Бұл мақалада орыс және қазақ мақалдарындағы әйел бейнесіне жалпы салыстырмалы талдау беріледі. Автор әйел бейнесінің мақалдарда ерекше орын алатындығы және орыс, қазақ халықтарының әйел туралы түсініктерін мақалдар арқылы сипаттайды.

ӘОЖ 82.081

А.С.Әділова
ф.ғ.к., доцент
ҚарМУ

МӘТІН ЖӘНЕ АСТАРЛЫ ОЙ

XX ғасырдың соңғы ширегі мен XXI ғасырдың басында барлық ғылымдар саласында қолданылатын және терминдік дефинициясы сан алуан сөздің бірі – текст және оның дериваттары. Текст сөзінің алғаш қолданылуы 18 ғасырдың

аяғында ағылшын тілінде байқалады. Содан бері мәтін сөзінің камтитын ұғымы біресе кеңейіп, біресе тарылып, үлкенді-кішілі дефиницияларымен ғылыми айналымнан түспей келеді. Текст сөзі мен оның дериваттары лингвистика, әдебиеттану, терминтану, терминография, философия, информатика, психология, феноменалды психиатрия, мәдениеттану, информациология, сөйлеу актілерінің теориясы сияқты ғылымдарда қолданылып жүр.

Текст сөзінің 300-ге жуық анықтамасы барлығына қарамастан, оның барлық ғылымдарда ұстанатын бірізді дефинициясы әлі күнге дейін жоқ. Ғалымдар арасында тексттің анықтамасы, оның тіл жүйесіне, әлде сөйлеу тіліне жататындығы туралы пікірлер бірыңғай емес.

Текст тек тіл білімі ғылымы саласында ғана қарастыруды бірнеше топқа бөлуге болады: лингвоцентристік, текстоцентристік, антропоцентристік, когнитивтік. Жалпы тіл білімінде, оның ішінде қазақ тіл білімінде көркем шығарма тілін зерттеу дәстүрлі лингвоцентристік бағытпен тығыз байланысты, яғни Мұнда тілдің түрлі деңгейлеріндегі бірліктердің көркем шығармаларда қолданылуы, олардың қаламгерлерге тән өзіндік мәнерін танытудағы ықпал-әсері анықталды. Бұл белгілі стиліст мамандардың еңбектерінде көрініс тапты да, функционалды стилистиканың негізіне айналды.

Текстоцентристік бағыттың зерттеу нысаны тұтас мәтін болғандықтан, ол жеке жүйе ретінде қарастырылып, оның негізгі ерекшеліктері, санат-түзілімдік тіндері анықталды. Бірақ бұл бағыттың да жетістіктері мен кемшіліктері түрлі қайшылықты пікірлер тудырғандықтан, текстті тіл немесе сөйлеу тілінің бірлігі ретінде тану туралы пікірталас әлі де тоқталмай келеді.

Мәтінді тудыратын да, окитын да адам болғандықтан антропоцентристік бағытты басқаша, коммуникативті бағыт деп те атайды. Антропоцентристік бағыт өз ішінде текстті психология, прагматика, деривация, коммуникация, сөйлеу актісі теориясы тұрғыларынан қарастырады.

Когнитивтік бағыт бойынша әлемді танып білудің негізгі құралы тіл, сондықтан текст автордың болмысты танып, түйісінуінің жеке дербес тілдік бейнесі ретінде қарастырылады да, концепт арқылы талданады.

Аталған бағыттарды ұстанған зерттеушілердің мәтін туралы пікірлеріне шолу жасай келіп, ресейлік зерттеушілер Л.Г.Бабенко мен Ю.В.Казарин былай дейді: «Түрлі ғалымдар ұсынған мәтін анықтамаларын жинақтай келе, олардың негізінен екі түрін атап өтуге болады: біріншіден, қысқа, кейде образды тұжырымдар, екіншіден, керісінше, мәтіннің көптеген белгілерін келтірген зерттеушілердің көлемді сипаттама беру ұмтылысын танытатын жан-жақты анықтамалар» [1:26]. Осы алуан түрлі дефинициялардың арасында, біздің ойымызша, ең толығы, ең дұрысы - И.Р.Гальпериннің анықтамасы. Сондықтан да, бұрынғы жұмыстарымызда [2:70;3:23;4:31] осы пікірлерді ұстанғанымыз жөнінде ескерте отырып, оның мәтін туралы пікірін тұтас келтіруді жөн көрдік: «Текст – это произведение речетворческого процесса, обладающее завершенностью, объективированное в виде письменного документа, произведение, состоящее из названия (заголовка) и ряда особых единиц (сверхфразовых единств), объединенных разными типами лексической, грамматической, логической, стилистической связи, имеющее определенную целенаправленность и прагматическую установку» [5:18] (ой толық жету үшін дәйексөзді түпнұсқада беруді жөн көрдік – А.Ә.).

Қазіргі ғылыми айналымда келтірілген осы пікірге сынн көзқарастар да бар екенін [6:73] және олар тексттің көлемі, құрылымы, өзіндік санаттарының бар-жоғына байланысты туындап отырғанын айта кету керек.

Қазақ тіл білімінде текст термині мәтін деп аударылып, оған төмендегідей дефинициялар берілген: «Мәтін, текст (лат. – байланысу,бірігу) –тілдік таңбалардың мағыналық және тұлғалық байланыстығы негізінде түзілген ізбе-ізділігі» [7:270]. Автор мәтіннің маңызды белгілерінің бірі ретінде оның аяқталғандығын атайды да, оған тән негізгі категорияларға хабарлау, қосымша хабар (подтекст), біртұтастық уақыт бірлігі, модальдік жататынын атап көрсетеді.

Қазақ тіл білімінде прагматика мәселелерін қарастырушылардың пікірі төмендегіше: «Мәтін деп сөйлеуші мақсатына сай аяқталған ойды білдіретін бір немесе бірнеше сөйлесімдер тізбегін атаймыз. Тілдің иерархиялық құрылымында мәтін семантика-синтаксистік құрылым ретінде ең жоғарғы тілдік деңгей деп есептеледі [8:34].

«Мәтін – когнитивті-функционалдық сөз әрекетінің жазбаша

түрдегі көрінісі» [9:13].

Ал «Тіл білімі сөздігінің» авторлары текст – мәтін сөзінің бірнеше мағынасын келтіреді [10:37].

Қазақстандық зерттеушілердің көзқарастары, негізінен, бірізді екенін байқауға болады. Айта кету керек, казак тіл білімінде функционалды стилистика аясында көркем мәтіндегі автор категориясын қарастырған Б.Шалабай мен акын-жазушылардың тіл өрнегін (идиолектін) танытуға мейлінше күш салған Р.Сыздық «мәтін» және «шығарма», «туынды» деген сөздерді синоним ретінде қолданады. Бірақ бұл сөздер кейінгі кезде орыс тіл білімінде түрлі терминдік мағынада жұмсалады, яғни көркем мәтін автор тудырған семантика – құрылымдық тұтастық деп түсінілсе, шығарма, туынды оқырман түсінуінің, интерпретациялауының нәтижесінде пайда болған құрылым деп ұғынылады. Жұмыста интертекстуалдылық мәселелері автор мен оқырман позициясынан қоса қарастырылатындықтан, бұл сөздерді біз де бір-бірін толық алмастыра алатын терминдер ретінде қолданамыз.

Көркем текстке берілген соңғы анықтамалардың бірі оның әрі автор, әрі оқырман тарапынан танылуы тиіс ерекше жүйе екенін былайша түйіндейді: «көркем мәтін өнер туындысы ретінде күрделі семиотикалық жүйе, материалдық феномен (құбылыс) ретінде танылады, ол әлемді танымның формалды-логикалық, төменгі деңгейінде айна сияқты көрсетуге емес, көркем туындының басты мазмұны ретінде рухани сәулені танымның жоғары деңгейінде меңзеу, астарлы ой арқылы беруге арналған» [11:29].

Ғылыми айналымда текст сөзінің мынадай дериваттарын кездестіруге болады: микротекст, макротекст, контекст (отандық және шетелдік зерттеушілердің бәрі дерлік қолданады), перитекст, эпитекст, фенотекст, генотекст, метатекст (Ю.Кристева), авантекст (Жель), гипертекст, гипотекст, транстекстуалдылық, эпитекст (Ж.Женетт), субтекст, инфратекст, мезотекст, кибертекст, подтекст, интертекст, претекст. Соңғы терминнің өзі бірнеше атаумен белгілі: архитекст, пратекст, прототекст, протослов, логоэпистема, перифраз, эквофора, алғашқы текст. Аталған терминдердің барлығы да тексттің өз ішіндегі, басқа текстермен және түрлі экстралингвистикалық факторлармен байланыстарын көрсетеді. Солай бола тұрса да, уақыт ағымына сәйкес, ғылым мен техниканың дамуы

нәтижесінде бұл терминдердің өз арасынан іріктеліп, отандық, шетелдік ғылыми айналымда орныққандары төмендегілер: контекст, подтекст, метатекст, интертекст, претекст, гипертекст. Сыртқы формасы айтып тұрғандай, соңғы термин өте көп, өте ұзақ текстер жиынтығы деп түсініледі. Дегенмен әр ғалымның ұстанған методологиясына сәйкес гипертекст те олардың анықтамаларында әр алуан мазмұнды қамтиды. Мысалы, америкалық ғалым М.Риффатердің ұғымында «гипертекстуалдылық мәтіннен туындамайды, ол метатілдік құбылыс деп танылады да, өз құрамына кіретін деректер мен мәтін аясының шексіздігімен сипатталады» [12:46], яғни гипертекст қарастырылып отырған мәтінді түсіну үшін тартылатын контекстер жиынтығы. Ал француз постструктуралисі Ж.Женетт үшін гипертекст «толығымен немесе жартылай өз алдындағы мәтінге сүйенеді және онсыз түсініле алмайды» [13:3], демек, пародия, стилизация, пастиш (пастиччо), перифраз. Деректер базасын автоматты өңдеу теориясында гипертекст «бір-бірімен сілтеме арқылы байланысқан мәтін, аудио және бейнехабарлардан құралған жеке құжаттардың жиынтығы» [14:174]. Қазір осы терминмен бүкіләлемдік интернет жүйесіндегі мәтіндер кеңістігін, яғни жиынтығын атау орныққан.

Келтірілген терминдердің ішінде көркем шығарма семантикасын қабылдап, түсіну үшін айрықша маңызды контекст және подтекст терминдерінің де дефиницияларының мейлінше көп екенін байқауға болады.

Контекст туралы функционалды грамматика, көркем тексті зерттеуші ғалымдардың дені өз пікірлерін ұсынғандықтан, ой қайшылығы да, көзқарастар бірлігі де табылатыны сөзсіз екенін айту керек.. Кез келген сөздің мағынасы контексте ғана ашылып, қандай да ой контексте ғана тиянақталатындықтан, контекстің көлемі түрліше болуы мүмкін [15;16;17].

Көркем мәтінде вербалды контекст және вертикал контекст (экстралингвистикалық факторлар) арқылы подтекст, яғни сол текстің астарлы ойы ашылады.

Подтекст терминіне дефиниция берушілердің көзқарастары әр қилы болғанмен, олардың бәрі де оны дерексіз, сөз арқылы вербалданбаған, текстің бүкіл өн бойынан оны тұтас оқып шыққанда ғана танылатын мән деп түсінеді. Мысалы, осы терминді орыс тіл біліміне алғаш енгізіп, оны лингвистикалық

нысан ретінде негіздеген Т.Сильманның пікірінше: «астарлы ой, негізінен сөздердің косымша, контекстік мағынасына құрылады». Көркем тексте сөз бір ғана сәттік қатысымды атауға ғана қызмет етпейтінін, ол текстің әр тұсында қайталану арқылы алдында өзі атаған оқиға, құбылыстың мазмұнын еске салып отыратынын айта келіп, ойын былай жалғастырады: «Астарлы ой – жанама түрде, оның үстіне сюжет дамуының аса жауапты, психологиялық тұрғыдан елеулі және ұрымтал сәттерінде ғана білінетін жасырын сюжетті желі» [18:93]. Бұл, шынында да, солай, мысалы, Д.Исабековтің «Қарғын» романындағы соңғы үш абзац бүкіл шығарманың шешілуін көрсетеді, яғни Жасын өзінің барлық ұстанған қағидаларын бұзып, Бағилаға деген сезімдерін толығымен мойындап, онымен қалуды шешеді. Алайда бұл шешімді подтекст, яғни астарлы ой арқылы ғана түсінеміз, өйткені ол вербалды түрде берілмеген.

И.Р.Гальперин подтекст, содержательно-подтекстовая информация (мазмұнды-астарлы ақпар) терминдерін синоним ретінде қатар қолдана отырып, мынадай анықтама береді: «Содержательно-подтекстовая информация представляет собой скрытую информацию, извлекаемую из содержательно-фактуальной информации благодаря способности единиц языка порождать ассоциативные и коннотативные значения, а также благодаря способности предложений внутри СФЕ приращивать смыслы» [5:28]. Мәселен, М.Жұмабаевтың атақты «Қазақ тілі» өлеңіндегі мұндай жасырын, вербалданбаған, жанама түрде көрінетін ақпар қазақ елінің мемлекет ретіндегі жай-күйі.

Айта кету керек, жакында қорғалған бір зерттеу жұмысында көркем текстегі ақпардың тек екі түрі ғана [19:14] көрсетіліпті де, подтекст (мазмұнды-астарлы ақпар) келтірілмеген екен. Бұл, біздіңше, қазір сөз болып отырған подтекст термині қамтитын ұғымның дерексіздігінен, күрделілігінен және нақты, дәл аудармасы жоқтығынан болса керек. Бірақ ақпардың бұл түрі әрбір көркем мәтінге болмаса да, көпшілік шығармаларға тән екені ұмытылмауы тиіс.

Ресейлік зерттеуші Л.А.Голякова подтекст терминімен аталатын құбылыс туралы пікірлерге, олардың айырмашылық, ұқсастықтарына, әлі де шешілмеген түйінді мәселелеріне шолу жасай келіп, мынадай анықтама ұсынады: «Астарлы ой – тұлғаның тұтас әлеуетіне лингвистикалық контекст әсерімен бағытталған ассоциациялық үдеріс нәтижесінде мәтінді

кабылдаушы санасында жаңғыратын жасырын жеке тұлғалық мағына» [11:74].

Қазақстандық зерттеуші Г.Смағұлованың пікіріне [20] қарасақ, подтекст - қосымша мағына жасау техникасы болғандықтан, тек шығарма авторына ғана тән құбылыс деп ұғынылатын сияқты. Біздің пайымдауымыз бойынша, ол оқырманның тексті қабылдап, интерпретациялауы нәтижесінде туындайтын шығарма мәні.

Подтекст немесе мәтіннің астарлы ойы лингвистикалық вербалды (горизонталды) және вертикал контекст арқылы ашылады.

Вертикал контекст термині ғылыми айналымға кіргізілген 30 жылдай уақыттан бері де түрлі пікірлер айтылуда. Терминді ұсынған Ю.Гюббенеттің зерттеулерінен соң глобалды вертикал контекст ұғымы да пайда болды. Ғалымның айтуынша: «вертикалды контекст – осы әдеби туынды мен оның бөліктерінің тарихи-филологиялық контексі» [21:49]. Бұл ұғымға шығарманың жазылған уақыты мен оның кейіпкерлері өмір сүрген кезеңнің ең қарапайым, ең елеусіз, ең ұсақ детальдарынан бастап, бүкіл қоғамды елең еткізген үлкен, белгілі оқиғалардың астарлы түрде берілуі кіреді. Олар айтылмаса, дәуір, қоғам шындығы толық ашылмайды. Мәселен, мына бір өлең жолдарын алайық:

Лап еттім де көкірегіме түскенде от,

Іштім, сонсоң ...

Бостан-босқа ішкем жоқ.

Өзі – акын, өзі – обкомның хатшысы,

Көкеміздің көзіне де түскем жоқ! [22]

Осы мысалда оқырмандардың қазіргі буындарына таныс емес акпар бар және ол көңіл бөлмейтіндей соншалықты елеусіз де емес. Кеңестер Одағында бір қалыптан шыққандай ой-пікірлер, жасанды этикалық (партиялық, әкімшілік) нормалар, сіреспе ұстанымдар үстемдік еткен тұста шынайы сезімдер мен табиғи мінездің болуы да мін саналғаны - ақиқат. Акын жаны осындай қасаң тәртіпке қарсыласқандықтан да, білік басындағылардан аулақ болды. Ал асыл сөзге таласы бар, республика өміріндегі елеулі-елеулі мәдени оқиғаларға ұйытқы болып, көзіне түскен бірталай талантты жастарға көмек берген К.Салыков ағамыз тек КСРО Жазушылар одағының мүшесі ғана емес, Жезқазған облыстық партия комитетінің хатшысы да болғаны рас. Қаламгер өзі сезінген, өзі қуә болған шындықты мензеумен беріп отыр.

Мәтіннің астарлы ойын ашатын лингвистикалық контекске тілдік бірліктердің жүйелілігі, қарама-қарсылығы, бір-біріне ықпал-әсері мағына сығымдылығы, сыйымдылығы, тақырыптық – мағыналық ұйытқы сөздер тән болады. Сондықтан да астарлы ойдың берілу механизмі бөлек-бөлек атап көрсетіле алмайды.

Жалпы мәтін, контекст және астарлы ой мәселелері қазақ тіл білімі ғылымында алдағы уақытта да ауқымды зерттеулер нысаны бола алатын сөзсіз.

Әдебиет

1. Бабенко Л.Г., Казарин Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста. Москва: Флинта – Наука, 2004.
2. Әділова А.С. Көркем тексте информация (акпар) беру // Қ.Аманжолов және қазақ тілі мен әдебиетінің өзекті арналары. Қарағанды, 2001.
3. Әділова А.С. Көркем шығарманың түзілімдік элементтері (тіндері) // Функционирование единиц языка и речи. Қарағанды, 2001.
4. Әділова А.С. М.Жұмабаев өлеңіне лингвистикалық талдау // ҚазҰУ хабаршысы, 2000, №5.
5. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва. 1981.
6. Кубрякова Е.С. О тексте и критериях его определения // Текст. Структура и семантика. Т.1, Москва, 2001.
7. Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы, 1998.
8. Ерназарова З.Ш. Қазақ сөйлеу тілі синтаксистік бірліктерінің прагматикалық негіздері. Фил. ғыл. докт. ... авторефераты. А., 2002.
9. Алкебаева Д.А. Қазақ тілі стилистикасының прагматикасы. Фил. Ғыл.докт. ... авторефераты. А., 2006.
10. Тіл білімі сөздігі. А.:Ғылым. 1998.
11. Голякова Л.А. Подтекст как полидетерминированное явление. Пермь: Изд-во Перм. Ун-та, 1999.
12. Риффатер М. Интертекстуальность и гипертекстуальность // New Literary History 25. 1982.
13. Женетт Ж. Пруст – палимпсест // Фигуры, Москва, 1998.
14. Нельсон М. Гипертекст // Толковый словарь современного русского языка. Москва, 1999.
15. Колшанский Г.В. Контекстная семантика. Москва, 1980.
16. Мыркин В.И. Текст, подтекст, контекст // Вопросы языкознания. 1976, №5.
17. Жакупов Ж.А. Қазақ тілінің функционалды синтаксисі. Алматы,

1999.

18. Сильман Т.И. Подтекст как лингвистическое явление // Филологические науки. 1969, №1.

19. Кеншімбаева Ж.М. Қазақ мәтінінің семантика-интонациялық мүшеленуі. Фил. ғыл. канд. ... авторефераты. А., 2005.

20. Смағұлова Г. Мәтін лингвистикасы. А., 2002.

21. Ахманова О.С., Гюббенет И.В. «Вертикальный контекст» как филологическая проблема // Вопросы языкознания. 1977, №2.

22. Ақсұңқарұлы С. Адам ата – науа ана. Алматы, 2000.

В статье автор предлагает взгляды ученых-исследователей на проблемы текста и контекста в казахском языке.

УДК: 821.111 (73):82.081

Габдешева А.Е.

*магистрант,
ЗКТУ им. М. Утемисова*

**КНИГА РЕДЬЯРДА
КИПЛИНГА «ПРОСТО
СКАЗКИ»: ИСТОЧНИКИ И
СВОЕОБРАЗИЕ
ХУДОЖЕСТВЕННОЙ МАНЕРЫ
АВТОРА**

Джозеф Редьярд Киплинг занимает в истории английской литературы особое место. Писатель крупного таланта, со своеобразной романтической устремленностью, он ввел в романтическую литературу нового героя – «маленького человека»: солдата, чиновника колониальной империи, который мужественно исполнял свой долг, испытывая все тяготы жизни в колониальных странах. Киплинг сделал много для того чтобы ознакомить соотечественников с жизнью колониальных стран, и, главным образом, Индии. Индия фигурирует и в самой художественно бесспорной и замечательной части её наследия – детских книгах.

Лучшие произведения Киплинга, оставшиеся в истории детской мировой литературы, основаны на фольклорных источниках индийского, австралийского и африканского народов.

В 1902 году Киплинг выпустил сборник

сказок, названный «Просто сказки». Эти сказки были написаны специально для детей: после смерти его маленькой дочери он посвятил их ее памяти. В них проявились лучшие черты таланта Кипплинга, замечательного рассказчика и большого мастера слова. Сказки насыщены юмором, а часто откровенно ироничны. В основе сказок лежит фольклорное начало, но Кипплинг оригинально переосмысливает сюжеты народных сказок и легенд. Он в шуточной форме сближает поведение животных с поведением ребенка.

В ответ на бесконечные «как» и «почему», которые так любят дети, автор сказок, опираясь на традиции южноафриканских народных легенд, придумывает свои, забавные и неожиданные объяснения «Откуда у Кита такая узкая глотка», «Отчего у Верблюда горб», «Откуда у носорога шкура в складках», «Как было написано первое письмо» и другие.

Кто не помнит его сказку о любопытном слоненке, вечно мучившем родственников своими вопросами? Родственники отделивались тем, что награждали его тумаками. Слоненок, подобно любознательному мальчишке, хотел познать мир, хотел получить ответ на свои сто тысяч «почему?» почему у страуса перья на хвосте? отчего у жирафа на шкуре пятна? Что ест на завтрак крокодил?.....

А в сказке «Кошка, которая гуляет сама по себе» Кипплинг с юмором и иронически рассказывает историю приручения животных очень умной женщиной и объясняет, почему кошка осталось такой независимой вплоть до наших дней.

В «Просто сказки» мастерство Кипплинга достигает своей вершины. Писатель обладает неисчерпаемой фантазией, обнаруживает тонкое понимание психологии маленького читателя, любящего юмор и невероятные истории. Сказки, переведенные К. Чуковским, и стихи к ним в переводах С. Маршака запоминаются на всю жизнь и приносят огромное чувство радости.

«Просто сказки» - наиболее «универсальная» книга Кипплинга. В ней он выступил не только в качестве рассказчика и поэта, но и художника. Тогда Кипплинг выявился ещё и в качестве сильного профессионального художника. После смерти своего дяди - известного художника - графика Эдварда Берн-Джонса, одного из общества художников и писателей -

праерафаэлитов, Киплинг получил на память его гравюры и стал сам рисовать иллюстрации к своим сказкам, подражая манере дяди. Читатели увидели его рисунки — рисунки вполне профессионального художника, не избежавшего влияния Берн — Джонса, но вполне оригинального. Публика была поражена. Рисунки Киплинга с тех пор составляют неизменную, органическую часть каждого отдельного издания «Просто сказок».

Для того чтобы написать эти сказки, надо было прежде всего очень любить детей. Сестра Киплинга Трикс вспоминала, что во время прогулок он заводил разговор с каждым встречным ребенком. Что касается «Просто сказок», то, по ее словам, он предугадывает там любой вопрос, который может задать ребенок; в иллюстрациях же заботится именно о тех деталях, которые ребенок ожидает увидеть». Дети платили ему такой же безотчетной любовью. Однажды во время морского путешествия десятилетний мальчик, которого мать никак не могла успокоить, кинулся к Киплингу, уселся у него на коленях и мгновенно перестал плакать. Легко понять, как обожали Киплинга его собственные дети и племянники. Для них он начал впервые рассказывать истории, вошедшие потом в сборник «Просто сказки». После «Книги джунглей» он уже не боялся считать себя детским писателем, и первые слушатели его сказок подтверждали это мнение на каждом шагу. Были сказки, которые Киплинг рассказывал в Вермонте своей дочке Эффи на ночь, и при повторении она не позволяла изменить в них ни слова. Если он пропускал какую-то фразу или слово, она немедленно вставляла их.

В Америке же появился первый вариант сказки «Кошка, гулявшая сама по себе». Известно также, что в Братиборо были впервые рассказаны истории про Носорога, про Верблюда и Кита.

Сказочная традиция в целом отличается некоей «непрерывностью», причем не только в пределах какой-либо отдельно взятой страны. Общие средневековые корни сказок проглядывают на каждом шагу, и создать в этой области что-то кардинально новое необычайно трудно. Киплингу, в числе немногих, это удалось. Конечно, это можно сказать не обо всех его сказках; «краб, который играл с морем» прямо соотносится с мифологическим сюжетом, изложенным в

вышедшей за год до того книге Уолтера Скота «Малайская Магия» /1900г/, а в сказке «Откуда взялись броненосцы» он словно бы подчинил себя той «логике абсурда», которая отличает «Алису в Стране Чудес» и «Зазеркалье» любимого им Льюиса Кэрролла – обе эти книги он знал чуть ли не наизусть.

Был он знаком и с книгой Эндрю Лэнга «Миф, ритуал и религия» /1887г/, но из нее он всего - на всего заимствовал имена богов Нка, Нкинг и Нконг в «Сказании о Старом Кенгуру». Находят у Кипплинга небольшие цитаты из Библии и Корана. «Мотылек, который толкнул ногой» был создан не без влияния одной из поэм Роберта Браунинга. Знатоки восточной литературы говорят и о влиянии, которое имели на Кипплинга буддийские сказания. Но Кипплинг не только понял новую, собственную интонацию. В большинстве случаев он сам изобретал сюжеты своих сказок. Это по словам Р.Л.Грина, автора известной книги «Кипплинг и дети» /1965г/, «Просто сказки» производят впечатление чего-то, созданного из ничего. Мы не всегда даже способны понять, из какой глины Кипплинг вылепил свои фигуры, и нельзя не оценить гениальности, с которой он вдохнул в них жизнь».

Книгу сказок Кипплинга сопровождают стихи – двенадцать стихов вставлены между сказками по типу интерлюдии и составляют с ними единое целое. Стихи, сопровождающие сказки, отличаются редкостной ритмической и лексической изощренностью, в то время как основной текст сказок, напротив, отличается простотой. Это придает книге оригинальный, чуть пронизанный и обаятельный тон, в котором наиболее ярко проявляется своеобразие художественной манеры автора.

«Просто сказки» - последняя из прочно вошедших в читательский обиход и признанных классикой Кипплинга. Они были опубликованы в октябре 1902г, иными словами, за два с лишним месяца до того, как ему исполнилось тридцать шесть лет – на середине его жизненного пути. Можно сказать, что как раз в это время был исчерпан творческий импульс, полученный Кипплингом в Индии. Когда пять лет спустя нобелевский комитет присудил ему премию за литературу, она была дана писателю, уже сделавшему почти всё, на что он был способен, в романе, в рассказе, в поэзии.

Литература

1. Урнов Д. Что за сказки? // Kipling R. Just so Stories. М.:Progress, 1979.-с.9.
2. Киплинг Р. Түйеге өркеш қалай біткен? Ертегілер. Аударған Шағия Елебеков. – «Жазушы» Баспасы, Алматы, 1969.
3. Киплинг Р. Сказки.- М.:Гос.изд.детской лит., 1956.
Перевод с английского К. Чуковского. Стихи в перев. С.Маршака.

Автор көрнекті ағылшын жазушысы Редьярд Киплингтің балаларға арналған «Ертегі қарапайым» /1902/ шығармасын талдайды. Мақалада сюжетті негіз және кітап бейнелі жүйелері қарастырылады.

ӘОЖ 373.5:821.512.122

З.Ж. Мүтнев

ф.ғ.к., доцент,

М.Өткелісов атындағы

БҚМУ

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН ОРТА МЕКТЕПТЕ ҚАДЫР МЫРЗА ӘЛИ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ОҚЫТУДЫҢ КЕЙБІР ЖОЛДАРЫ

Жалпы білім беретін орта мектебінің оқу бағдарламасында Қадыр Мырза Әли поэзиясын оқытуға 4 сағат берілген. Оның 2-уін V-IX сыныптар аралығында оқыту көзделген болса, X-XI сынып шәкірттеріне 2 оқу сағаты бөлініпті.

Мемлекеттік стандарт талабына сай жасалынған оқу бағдарламасының құрылымдық барысына көз жүгіртсек, іріктеліп алынған акын туындыларының тақырыбы әр килылығымен ерекшеленеді. Акын Қадырдың мол жауһар дүниесінің біраз бөлігі, қомақты қыры балалар мен жасөспірімдерге арналғандығы көпке мәлім. Сол себепті де Қадырды көрнекті балалар акыны деп те атайды. Акын өлеңдерінің табиғатын таныту бастауыш сыныптардан басталады. Бастауыш буынның «Ана тілі» кітабындағы юморға, әзілге толы шағын шумақтармен танысып, жаттап, көңілге түйіп келген бүлдіршіндердің ортаңғы сынып буынына көшкен кезде Қадыр өлеңдерін жатсынбай, көзтаныс калпында қабылдауының да келісті жөні бар.

Акындық сапарында бөбектерге арналған «Жаңғалактар» (1966) «Кішкене Қожанасырлар (1961), «Ноян коян» (1962), «Омар мен Құмар» (1963) т.б. кітаптарында балғындар өмірінің тыныс-тіршілігі, балаға ғана тән қылық-қимылдар, солардың ғана түсінетін әрекеттері шынайы бейнеленеді. I-IV сынып оқушыларына акын Қадырдың өлеңдерінің қадыр-қасиетін танытудың ең бір шешімді жолы ретінде шағын сюжетке құрылған туындылар мазмұнына суреттер салғызудың ерекше мәні бар. Бала ойының даму мүмкіндігін көтерудің, жеткізудің ең бір қарапайым үлгісі ретінде оқылған көркем шығарма бойынша сурет салғызудың маңызы зор дейді ғалым – психологтар. Бала қиялының шексіз шырқау биігі эмоциялық сезім – күйді тудыратыны белгілі. Акын бейнелеп отырған әдеби образдың, бейнелі сөздердің бала қиялында ұзақ сақталып қалуының алғы шарты да суретті сөзге барып тұрақтаса керек.

Әдебиет пәнінің жаңарған бағдарламасы мен оқулығында (7сынып) акынның «Кәрі қыран» өлеңін оқытуға бір сағат арналыпты. Туынды пафосында әбден қартайып, қырандық тұлғасынан айырылып, мүсәпір күйге түскен тау тағысының өзін-өзі мерт еткен жайы баяндалады. Шығарма философиялық әрі лирикалық әуенде жазылған. Үлкенге де, кішіге де рухани әсері мол туындының табиғатын танытудың ең бір оңтайлы жолы өлеңді мәнерлеп оқыту арқылы оқушы бойына сіңіру. Мәнерлеп оқытудың шәкірттердің танымдық қызығушылығын оятуға үлкен әсері бар. Өлеңнің аллегориялық тәсілмен жазылған туынды екенін ескерсек, қыран хикаясы арқылы акынның ерлік мәртебесін дәріптеуін шәкірт жүрегіне ұялатқан жөн. Қыран құстың ұлт ұғымында жеті қазына қатарына енетініне, символдық мәнінің күштілігіне назар аударған абзал болмақ. Бұл тұрғыдан келгенде пәнаралық байланыс көңілге қонымды көрінеді. Қыранның заттық болмысын тану, зоологиялық, биологиялық, физикалық қасиеттерін анықтауды сөз өнерінің интеграциялық байланысқа түсуіне ықпал жасайды, жаңадан қосымша мәліметтерге жетелейді. Образды ойлаудың абстрактылы мәні мен нақтылық белгісі бейнелі сөздер тіркесінің шеңберінде қандай мәнге ие екендігін анықтап және оны шәкірт зердесіне сіңірудің әрқашанда мәні зор. Өлеңнің соңғы шумағындағы :

Қыранша өмір сүргенің-
Қандай бакыт!

Қандай бақыт-

Қыранша өле білген! - деп келетін авторлық ой байлауына шәкірт назарын аударған жөн. Туындының ұлт рухының намысын жануға, жігерін көтеруге, ұлттық патриотизмге баулу мәселесінде де маңызы зор, ықпалы шексіз.

Жанарған әдебиет бағдарламасында қоғамдық-гуманитарлық бағдарлы мектептің ІІ сыныбында Қадыр Мырза Әли шығармашылығын оқытуға І сағат бөлініпті. Бұрынғы (ескі) бағдарламада 7 сыныпта оқытылатын «Қызыл кітап» поэмасының жоғары сатыға көтерілгені онша құптарлық іс емес. Адамзат дамуының көкейкесті мәселесін жнып - теріп әкеп өлеңге сыйдырған акын толғанысын жоғары сынып шәкірттерінен гөрі ортаңғы буын өкілдеріне меңгерту әбден лайықты көрінеді. Себебі, туынды табиғатының өзі ортаңғы буын сыныптарына (7-8) сұранып тұр. Екіншіден, мектепті енді бітіргелі тұрған жасөспірімге (ІІ сынып) «Қызыл кітапты» насихаттау өте кеш қалғандай көрінеді. Аталған туындыны жазудағы авторлық идеяның бүгінгі адамзат мақсатымен үндесіп жатқандығы басты нысанға алынуға тиіс. Поэманың мазмұнын игертуде тәрбие мен оқыту үрдісі қатар жүргені орынды болмақ. Авторлық идеяның өзегі де сол тәлім-тәрбиеге негізделген. Экологиялық тәрбие берудің, оған баулудың, үйретудің алғы шарты есебінде «Қызыл кітап» туындысының өзі-ақ таптырмас нұсқаулық, бағалы оқулық. Ұзақ жылдар бойына 8 сынып оқушыларына оқытылып келген аталмыш поэманы меңгертудің калыпка түскен оңтайлы жолдары да бар («Қазақ тілі мен әдебиеті» журналы, 8- сыныпка арналған «Әдебиет әдістемесі»).

Қадыр Мырза Әли шығармашылығын кең танытудың, терең меңгертудің жолдары жаңа буын оқулығы мен хрестоматиясында (10-11 сыныптар) жақсы қарастырылған. Арнайы бөлінген сағат есебінен акын шығармаларын жан-жақты қамтуға да мүмкіндік бар. Факультативтік сабақтар есебінен «Қадыртану» арнайы курс бағдарламасын жасап, тәжірибеде қолданып көрген абзал. Белгілі бір сынып оқушыларымен немесе әдебиетке қызығушылығы бар шәкірттерден іріктелген топқа, «Қадыртану» курсы төмендегідей үлгіде жоспарлап өткізуге болады:

1. Акын өміріне шолу.

2. Поэзиясы:
- а) балалар акыны.
 - ә) өлеңдеріндегі азаматтық әуен.
 - б) философиялық тереңдік.

- в) лирикасының көркемдік қуаты
- г) ұлтжандылық рух
- ғ) акын тілі, өлең құрылысы

3. Прозасы : «Жазмыш», «Иірім», «Ғибратнама»

4. Драмасы: «Сақал саудасы», «Қасқыр қақпан», «Жаралы жолбарыс», «Әмір Темір».

5. Әдебиет сыншысы: «Сөз сиқыры»

6. Үздік аудармашы: (Ж. Румий, П.Овидий, В.Тюго, Гейне, Лермонтов, Чехов т.б.)

7. Ән сүйер акын («Күндер-ай»-ән мәтіндері)

Қадыр Мырза Әли шығармашылығымен терең танысып, жүйелі оқыту барысын «Қадыр мен Қазақ» тақырыбында әдеби шығармамен қорытуға болады. Жазба жұмыстың формасы шығарма немесе реферат түрінде болуы да мүмкін.

Қадыр Мырза Әли өткен және бүгінгі біз өмір сүріп отырған ғасырдың үлкен ақыны. Ол – «Ұлы акын» (3. Қабдолов). Қадыр жырларының түпкі өзегін – казак деген ұлттың болмыс – бітімін, мінезі мен құлқын, жаратылыс калпын, адами келбетін сипаттайтын сөз мәйегі деп ұғынған абзал. Ұлы Даланың, мұқым жұрттың (көшпенділер өкілі - казактың) өмірі мен өткен тарихын, әдет – ғұрпы мен салт – санасын көркем образға айналдырған (әдебиетке көшірген) ақынды Қазақтан бөліп алу мүмкін емес. Сондықтан да «Қадыр мен Қазақты» егіз ұғым есебінде қабылдаған, бағалаған, насихаттаған жөн деп білеміз. «Қадыртану» курсының құрастырудың басты мақсаты – бүгінгі поэзияның ірі өкілі, жаңалығы мол ақынның лирикалық туындыларының түп тамырына терең барлап баруды міндет етеді. Жалпы білім беретін орта мектеп оқушыларының барлық буынында Қадыр шығармашылығын тегіс таныту мүмкін емес. Арнайы сағат бөліп факультативтік сабақ есебінде өткізу – қолайлы әрі жүйелі болмақ.

Бұлайша жанрлық, тақырыптық салаларға бөліп оқыту барысында әдебиет пәнінің мұғалімі төмендегіше жәйттерді басшылыққа алған жөн. Біріншіден, Қадыр – балалар ақыны, басты назар сонда болсын, ол-бүлдіршіндерге арналған көптеген кітаптардың авторы. Екіншіден, өлеңдерінің тақырыптық – идеялық бағдары өте кең, лирикаға тән барша тақырыпты (көңіл күй, азаматтық, философиялық, туған жер, Отан, махаббат т.т.) мол қамти алады. Үшіншіден, ұлт ақыны («Ой орманы», «Дала дидары»), концептуалды суреткер («Қызыл кітап»), тарихшы –

акын («Өткелдер»), заманауи абыз («Заманай») т.б. Сонымен бірге әр жанрда (проза, сын, драма, аударма, көсемсөз) қалам тербеген суреткерлік даралығына, хас таланттылық тұлғасына екпін түсіре назар аударған жөн.

«Қадыртану» курсының қорытынды сағаттарын акын шығармашылығының зерттелу жайына арнауға болады. Әдебиеттану ғылымының бүгінгі базалық қорында қадыртанудан бірді-екілі кандидаттық диссертациялар жазылып (С.Нұрахметов, И.Құбаева), қорғалды, әдебиет зерттеушілері (З.Қабдолов, Ә.Кекілбаев, Х.Әдібаев, т.б.) хас талантты танудың, танытудың алғашқы түреншілері болды.

Қазіргі қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі Қадыр Мырза Әли шығармашылығын жалпы білім беретін орта мектепте оқытудың жолдары сан алуан болса керек, біз соның бірін сөз еттік.

Әдебиет

1. Қазақ әдебиетін оқыту Тұжырымдамасы А., 1997.
2. Мемлекеттік білім стандарты А., 1998.
3. Қазақ әдебиеті бағдарламасы (5-ІІ сыныптар) А, 2000.
4. Қазақ әдебиеті. Қоғамдық-гуманитарлық бағыт. ІІ сынып. А., 2002.
5. Қазақ әдебиеті. Жаратылыстану-математикалық бағыт. ІІ сынып А., 2002.
6. Қадыр Мырза Әли. Көп томдық шығармалар жинағы. А., 2001.
7. Қадыр Мырза Әли. Екі томдық шығармалары А., 1995.

В статье на конкретном материале рассматриваются некоторые пути изучения произведений Кадыра Мырза Али в средних общеобразовательных школах. Предлагаемые автором задания призваны обеспечить более полное усвоение творчества поэта, что, безусловно, поможет воспитанию молодого поколения в духе патриотизма.

Some ways of teaching in comprehensive schools done in the works of Kadyr Myrzaliev are shown in the concrete material of the article.

Suggested tasks given by the author are to provide more complete assimilation of creation of the writer, which leads to the teaching of youth in the spirit of patriotism.

УДК 821.111:82-32

Нургалиева Г.Ш.

*магистрант,
ЗКТУ им. М. Утемисова*

**КЭТРИН МЭНСФИЛД И
А.П.ЧЕХОВ: ОСОБЕННОСТИ
НОВЕЛЛЫ**

Творчество английской писательницы Кэтрин Мэнсфилд неизменно связывается с именем А.П.Чехова. Сама Мэнсфилд неоднократно подчеркивала свое отношение к русскому писателю как к учителю.

Влияние творчества А. П. Чехова на литературу Англии и США трудно переоценить. Русский художник слова был популярен в этих странах и его рассказы, весьма трудные для перевода, воспринимались как шедевры психологической школы реализма, а его пьесы неоднократно ставились на сцене. Исследователи не раз отмечали “значение Чехова в развитии драматургического искусства США”, которое выразилось в том, что “он поднял на новую ступень искусство реалистического метода”/1, 138/, “значение Чехова для становления английского рассказа 10-20-х годов XX века /2, 121/”. По отношению к творчеству Мэнсфилд утверждалось, что “демократическое искусство Чехова помогло выявлению лучших сторон” ее таланта /3, 262/.

В рамках данной статьи предполагается рассмотреть влияние реалистического искусства Чехова на особенности прозы Кэтрин Мэнсфилд – на примере ее новелл “Девочка, которая устала” и “Откровения”.

Изучение русской литературы, в частности, творчества Чехова сыграло решающую роль для становления художественного метода Мэнсфилд. Если в начале своего пути Мэнсфилд еще не способна была в полной мере оценить своеобразие Чеховского реализма, то в период своих настойчивых творческих исканий в годы войны более тесное знакомство с творчеством Чехова помогло ей постепенно найти решение поставленной перед собой задачи – правдиво отображать жизнь “такой, какова она есть”.

Вслед за Чеховым Мэнсфилд не ищет сложных сюжетов, значительных и чрезвычайных событий, чтобы раскрыть сложность и противоречивость жизни. Останавливая свой взгляд художника на простом, повседневном, привычном, она делает содержанием своих рассказов самые будничные, самые обыденные явления жизни.

Мэнсфилд стремилась сказать свое слово в литературе, но ее рассказы в Англии прозвучали как Чеховские.

В рассказе “Девочка, которая устала” повествуется о том, как маленькая нянька – незаконнорожденная девочка, доведенная до безумия жестоким обращением и непосильным трудом – убивает ребенка, с которым ее заставляют сидеть по ночам.

Сюжет этого рассказа явно заимствован английской писательницей у Чехова.

В рассказе Чехова “Спать хочется” затронута тема эксплуатации детского труда. Она показана в еще более жестокой форме, доходит до систематического мучительства, вследствие чего душевные переживания ребенка принимают трагический характер. Тринадцатилетняя нянька Варька, доведенная бессонницей до невменяемого состояния, не справляется с овладевшим ею кошмаром и убивает ребенка, которого нянчит.

Чехов в рассказе “Спать хочется” раскрывает социальные причины, преступления. Мэнсфилд подчеркивает прежде всего биологическую основу происходящего: ее маленькая няня похожа на загнанного зверька – среди животной тупости окружающей ее среды.

Композиционно рассказы построены одинаково в их основе описание одного дня из жизни девочек. Завязка рассказ о том, как та и другая девочка качает ребенка и борется со сном, затем следует описание бесконечного рабочего дня маленькой прислуги.

Пейзаж играет важную роль. Он воспроизводит не только картины природы и настроения ребенка, а выражает сущность рассказа, его лирическую тему, придающую ему стройность и целостность. Описание пейзажа у Чехова – это пейзаж во сне девочки. Она видит темные облака, которые гонятся друг за другом по небу и кричат, как ребенок. Но вот подул ветер, пропали облака, и Варька видит широкое шоссе, покрытое жидкой грязью по шоссе тянутся обозы, плетутся люди с котомками на спинах, носятся взад и вперед какие-то тени по обе

стороны сквозь холодный, суровый туман видны леса.

Картины сна Варьки такие же темные, холодные и беспросветные, как и ее жизнь. Чехов сумел передать мироощущение ребенка.

В рассказе Мэнсфилд — девочка тоже видит сон: “Она вступила на узкую белую тропинку, с высокими черными деревьями по сторонам, на тропинку, которая никуда не вела и на которой никто никогда не ходил...”(4,26). Ее прогулка во сне протекает по лугу. “Дул ветер ... От курятника, наполовину забитого пометом, дурно пахло, но вдаль на лугу колыхалась трава, словно зеленые волоски”. “Солнце стряхнуло с себя тяжелое серое облако и теперь разливало теплый желтый свет”. “Зеленая трава, желтое солнце как бы манят девочку, успокаивают, а тропинка во сне обещает долгожданный покой”.

(4,26,28,33)

Кульминация рассказов — это полубезумное осознание той и другой героиней главной причины того, что они лишены сна.

У Чехова: “Этот враг — ребенок”.(5,31)

У Мэнсфилд: “И вдруг ей в голову пришла чудесная мысль”.(4,33)

Развязка — убийство младенца и долгожданный сон.

Мэнсфилд в своем рассказе пользуется приемом лейтмотивов: “...узкая белая тропинка, которая никуда не вела, и по которой, никто никуда не ходил...”(4,26)

А у Чехова тот же прием — настойчивое повторение художественной детали — образа “зеленого пятна” (лампадки, тени), наиболее яркого внешнего впечатления в затуманенном сознании девочки, которое приводит и к трагическому финалу.

Сравнивая рассказы Мэнсфилд и Чехова мы видим их схожесть и различие в стиле повествования, в деталях, в описании пейзажа.

В рассказе “Тоска” (1886) Чехова описывается исповедь извозчика перед лошастью. Чехов фиксирует наше внимание не на нелепости поведения Ионы, а на глубокой трагедии одинокого страдающего человека, до которого нет дела сытым и равнодушным, у которого единственный терпеливый слушатель — лошадь.

Весь образный строй произведения подчинен одной цели. Она призвана не смешить, а взволновать, заставить думать, и улыбка, вызванная им, полна гоголевской грусти о человеке, о

далекой от идеала жизни. Этой цели подчинена короткая экспозиция - лирически окрашенный пейзаж: "Вечерние сумерки. Крупный мокрый снег лениво кружится около только что зажженных фонарей и тонким мягким пластом ложится на крыши, лошадиные спины, плечи, шапки". (5,83)

Эта зимняя сырая мгла, созвучная душевному холоду и неприкаянности героя.

Образы пьяных седоков, их пошлые разговоры контрастно оттеняют молчаливую невыразимую скорбь Ионы. Этой цели подчинен весь интонационный строй рассказа, звучащего, как стихотворение в прозе.

Чехов так изображает своего героя: "Иона Потапов весь бел, как приведение. Он согнулся, насколько это только возможно согнуться живому телу, сидит на козлах и не шевельнется. Упав на него целый сугроб, то и тогда бы, кажется, он не нашел нужным стряхивать с себя снег..." (5,85)

Чехов акцентирует наше внимание на слове "согнулся"- это Иона согнулся под тяжестью своей тоски.

"...Извозчик чмокает губами, вытягивая по-лебединному шею, принимается и больше по привычке, чем по нужде, машет кнутом."

Иона отдается целиком тоске, его движения чисто механические, нежели обдуманные.

"...Иона ерзает на козлах, как на иголках, тыкает в стороны локтями и водит глазами, как угорелый, словно не понимает, где он, и зачем он здесь".

"... Иона оглядывается на седока и шевелит губами. Хочет он, по - видимому, что-то сказать, но из горла не выходит ничего, кроме сипенья".

"... Иона отъезжает на несколько шагов, изгибается и отдается тоске... . обращаться к людям он считает уже бесполезным". (5,85,86,87)

Иона угнетен смертью сына и погружен в свое горе, что с трудом осознает что делает, даже слова, которые он силится сказать седоку, выходят у него с трудом, как будто Иона проталкивает свое горе, которое как "комоч застряло у него в горле".

В конце рассказа единственным слушателем его исповеди становится лошадь. Ей Иона изливает свою тоску.

Рассказ Чехова "Тоска" оказал большое влияние на

Мэнсфилд. Она писала: “Это один из мировых шедевров”. Писательница создает похожий по сюжету рассказ – это “Откровения”.

Парикмахер Жорж, причесывая свою постоянную клиентку Моннику Тиррел, как всегда предупредителен и любезен, как всегда, он говорит с нею о погоде, ловко орудуя горячими щипцами для завивки волос. Внешне он ничем не выдает своего большого горя – только что умер его первый ребенок. Но едва заметна отчужденность, с которой он произносит банальные слова о погоде, механическая точность его движений заставляют насторожиться Моннику, а вместе с ней и читателю передается его настроение – глубокая подавленность и скорбь.

Мэнсфилд в отличии от Чехова, никогда не говорит о своем герое прямо, никогда не называет и не описывает чувства, хотя ставит своей задачей раскрыть внутренний мир человека. О глубоких внутренних переживаниях героя как бы сигнализирует множество вводимых в ткань повествования мельчайших деталей, незаметно характеризующих этого героя с самых различных сторон и позволяющих проникнуть в его психологию. В рассказе важно отнюдь не то, что говорят герои, да и говорят они по большей части о самом обыденном и банальном, но за каждой такой репликой, как и за каждой, казалось бы случайно брошенной авторской ремаркой, всегда ощущается ее второе, подлинное значение. В рассказах Мэнсфилд присутствует второй план, лирический подтекст, через который и раскрывается внутренний мир героя.

В отличии от Чехова у Мэнсфилд очень много авторских ремарок. Писательница больше сама описывает, раскрывает, сообщает нам, чем ее герои. Вот некоторые описания героя.

“... Но как раз в этот момент послышались шаги и, поглядев в зеркало, она увидела Жоржа, который с поклоном входил в кабину. Как странно он улыбается! Это, конечно, зеркало так искажает ...Его губы снова искривились подобием улыбки, а лицо – он, кажется, небрит? – было зеленовато - бледным ”. (4, 224).

“- Простите, что заставил вас ждать, - пробормотал он, неслышными, скользящими шагами двигаясь по кабине. ... Он дал им рассыпаться, взял щетку из ящика и слегка кашлянув, прочистив горло, выговорил: -Да, сильный ветер, я бы даже сказал – очень сильный:

... и Жорж начал вертеть горячими щипцами, глядя куда-то в пространство.

- Похоже на то, что пойдет дождь. Жорж слегка передернул плечами, губы его дрогнули.

- Нет, сударыня. Так, небольшая, неприятность.

...Он стоял рядом с ней, такой покорный, такой молчаливый, что она чуть не уронила голову на руки и не разрыдалась.

...Его бледное лицо сморщилось и стало похоже на измятый лист бумаги. Он повернулся спиной и начал чистить щеткой полотняный халат.”(4, 225)

Эти два рассказа схожи между собой.

Оба писателя раскрывают внутренний мир своего героя, описывают его горе, но при этом используют разные методы. У Чехова и пейзаж под стать чувству героя, и сидки как бы представляют противоположность его чувствам.

Мэнсфилд стремится выразить то же самое, но применяет минимум средств.

В том и в другом рассказе Мэнсфилд обращается к чеховским темам: жестокости мира по отношению к ребенку, который не может защитить себя, и чью психику и судьбу этот мир калечит; одиночество человека, который невзирая на пережитое горе должен работать и которому некому рассказать о пережитом несчастье. Влияние А.П.Чехова несомненно углубило реалистическое искусство Кэтрин Мэнсфилд. Ее рассказы по праву вошли в историю лучшей английской прозы.

Литература

1. Сохряков Ю. И. Традиции А. П. Чехова в драматургии США XX века. Художественный метод А. П. Чехова. – Ростов -на – Дону. 1982, с. 129-138.
2. Пучкова Г. А. Кэтрин Мэнсфилд и традиции А. П. Чехова. Ученые записки МГПИ, т. 245, М.: 1966. – с. 121-142.
3. Маянц З. Человек создан для счастья. – “Иностранная литература”, 1959, 12. с. 261-262.
4. Мэнсфилд К. Рассказы. – М.: Гослитиздат, 1958.
5. Чехов А. П. Избранные сочинения. Алма – ата, «Жазушы», 1983
6. Творчество Чехова. Сборник статей. М.: Учпедгиз, 1956. стр. 185-214.

Мақалада К Мэнсфилдтың және А.П. Чеховтың новеллаларының сатыстырмалы анализы берілген.

УДК 821.161.1:821.512.122

Умарова Г.С.

*преподаватель,
ЗКТУ им. М. Утемисова*

ОБРАЗЫ ЕСЕНГЕЛЬДЫ И БЕКЕЯ В РУССКОЙ И КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

*Глубокое проникновение в культуры прошлого
и культуры других народов сближает времена
и страны. Единство мира становится все более
и более ощутимо. Расстояния между культурами
сокращаются, и все меньше остается места
для национальной вражды и тупого шовинизма.*
Д.С. Лихачев

Есенгельды и Бекей¹ Янмурзины – отец и сын, казахи Младшего жуза, жившие на территории Букеевской орды. В настоящее время это месторасположение Сырымского района Западно-Казахстанской области. Уральская земля в начале XIX века входила в состав Оренбургской губернии.

Есенгельды был одним из богатых родоправителей, имел несколько жен. Многоженство отца породило вражду и ненависть между сыновьями – от разных матерей, в результате чего один из сыновей – Джан-Кучук убивает сводного брата – Бекея. События происходили в начале сентября 1831 года. Материалы следствия были официально зафиксированы документами Оренбургской пограничной комиссии и хранятся в Государственном архиве Оренбургской области. Это «Дело «Об убийстве старшиною Исянгельды Янмурзина сына своего Бикея»². Впервые данные документы были обнаружены исследователем И.К.Зубовой, которая утверждает, что «в 1937 или 1939 году кто-то из работавших в архиве ученых написал на обложке: «Настоящее дело послужило темой для написания Далем повести «Бекей и

¹ Бикей – вариант написания в документе-оригинале и в записях и в повести В.И. Дала. Бекей – правильный вариант записи казахского мужского имени, а Бикей – женское имя. (Г.У.)

² По представлению Председателя Оренбургской Пограничной Комиссии, об убийстве Старшиною Исянгельды Янмурзиным сына своего Бикея. ГАОО, ф. 6, оп. 10, д. 3795.

Мауляна».³ Большинство документов «Дела...» являются деловой перепиской председателя Оренбургской пограничной комиссии Г.Ф.Генса и военного губернатора П.П.Сухтелена, работавшего в этой должности с 1830 по 1833 годы. Г.Ф.Генс же занимал должность председателя Оренбургской пограничной комиссии с 1825 по 1844 годы.

В рапорте по делу Бикея от 22 сентября 1831 года Генс сообщает, что трагедия, вероятно, случилась 5 сентября. Имеется и официальное сообщение управляющего Уральским войском полковника Покатилова о той трагедии в Оренбургскую пограничную комиссию от 11 сентября. Слухи об убийстве доходят до Генса и через казахов, приезжавших в Оренбург.

В Оренбургскую пограничную комиссию поступило еще три рапорта – от 1 октября, 2 ноября и 6 ноября. В этих рапортах содержатся выясненные в ходе расследования подробности: как поступил Исянгельды (Есенгельды. – Г.У.), когда он, придя в ужас от услышанной вести об убийстве сына Бекея, решил спасти оставшихся сыновей. И с этой целью «разрезал у умирающего сына грудь и окровавленную руку поднёс к губам, объявляя предстоявшим, что ненависть их к умершему удовлетворена, но чтобы они не беспокоились о последствиях, ибо он сам сделался убийцею сына и должен ответственность за все».⁴ Далее содержатся показания Исянгельды Янмурзина, в которых он то винит сына Бекея, рассказывая о нем как о своем враге, то утверждает, что сын нечаянно убил сам.

Г.Ф.Генс, который прекрасно изучил психологию казахов и неприятен ими русского судопроизводства, был обеспокоен случившимся и возможным привлечением к строгим уголовным наказаниям известного Аксакала – Исянгельды Янмурзина. Поэтому он пишет: «Старшина Исянгельды Янмурзин есть богатейший из Оренбургских киргизов, и Асановское отделение Танинского рода, им управляемое, отличается благосостоянием и спокойствием... Преследование на основании законов подозреваемых по сему делу встревожит не только 88-летнего старца Исянгельды, но и всех детей и богатых родственников его, которые принуждены будут откочевать от линии в степь, ...

³ И.К.Зубова/ «... Я пишу не сказку, а быль»// Оренбургский край. Архивные документы. / Материалы. Исс.-я. В. 1. – О. -2001. / Вторые Междунар-е Измайловские чтения, посвящ. 200-летию со д.р. В.И.Далы. – О. – 2001. – С. 122-128.

⁴ По представлению Председателя Оренбургской Пограничной Комиссии, об убийстве Старшиною Исянгельды Янмурзиным сына своего Бикея. ГАОО. ф. 6, оп. 10, л. 3795/ л. 5 – 5 об.

присоединиться к шайке мятежников Каип-Галня, в которую они по богатству их будут приняты с усердием. Естественно, что такое усиление сей шайки... причинит беспорядки на линии».⁵ В то же время, Г.Ф.Генс обращает внимание военного губернатора на «беззащитную женщину, вдову убитого, не имеющего ни свидетелей, ни в распоряжении своем имения», и что она вынуждена противостоять богатой семье с крепкими связями и у неё может создаться представление о русском правосудии как о несправедливом суде. Поэтому председателем пограничной комиссии подчеркивается, что «таковая безуспешность следствия была бы крайне невыгодна, ибо народ, наверно, полагал бы, что виновные оправдались посредством подкупа свидетелей».⁶ Вследствие этого было принято решение оказать помощь в восстановлении справедливости по отношению к Мауляне, вдове Бекея, добиться ей выделения определенной части имущества от Исянгельды Янмурзина. В документах указывается, что за выполнение этого решения несут ответственность П.П.Сухтелен и Г.Ф.Генс, а опекать Мауляну и следить на месте за выполнением требования Исянгельды Янмурзиным должен был султан-правитель Баймухамед Айчуваков.

П.П.Сухтелен, в свою очередь, пишет рапорт министру иностранных дел К.К.Родофиникину от 11 ноября, где подробно излагает все обстоятельства дела.

На последних страницах «Дела...» упоминается вторая жена Бекея, коей являлась «малолетняя девица, сестра умершей по уплате калыма невесты Бекея, которая по обычаям киргизов должна была заменить умершую».⁷

Столь трагическое событие, происшедшее в семье Есенгельды, произошло незадолго до приезда писателя Владимира Ивановича Даля в качества чиновника особых поручений в Оренбургскую губернию при генерал-губернаторе В.А.Перовском в 1833 году. Память об этих событиях в народе была еще свежа, и рассказы об участниках событий вызвали живой интерес писателя. Да и по должности Даль имел доступ к этому «Делу «Об убийстве...», и поэтому писатель мог изучить официальные материалы о той трагедии.

Он мог услышать об этой трагедии со слов Г.Ф.Генса и

⁵ Там же. / Лл. 5 об. – 6.

⁶ Там же. / Лл. 6 об. – 7.

⁷ Там же. / Лл. 25 – 25 об.

атамана Уральского казачьего войска В.О.Покатилова. Подробности, разумеется, писатель узнавал и от очевидцев, от людей, близко знавших Есенгельды, Бекея, Мауляну. Одним из таких людей был султан Кусяб Гали, о котором сообщается на первых страницах повести «Бекей и Мауляна»: «Султан Кусяб Гали, старшина одной из дистанции понизовых кайсаков, принадлежащих к западной части орды султана-правителя Бай-Мухаммеда Айчувакова, ... говорил мне о причине глубокой вражды отца и сына; а султан Кусяб женат на родной сестре Бекея, на дочери Исянгильдия, следовательно, дело ему известно».⁸

О Бекее и Мауляне писателю поведали «много людей на линии и в Оренбурге, которые видели и знали» их, даже «один из самых сухих и закоснелых, угрюмых брюзгачей» мог поделиться приятным воспоминанием о Мауляне.

Человеком, увидевшим Мауляну в последние дни её жизни, был Иван Викторович Виткевич. О нем как о знакомом и близком автору повести человеке мы читаем на последних страницах повести Даля: «У меня есть в Оренбурге товарищ, ... он выучился азиатским языкам, по врожденной страсти своей хлопотать о других», помогал брошенной в одиночестве больной Мауляне, подав ей чашку воды.

Трагические события из казахской жизни так захватили писателя, что он начал работу над повестью сразу же в год приезда в Оренбург, в 1833 году. Полагаем, что участники событий заинтересовали писателя «сплетением умственных способностей и нравственных качеств человека, сочетая в себе обычаи народные, национальные». Вызывает удивление способность Даля за короткое время столь глубоко понять ранее неизвестных ему казахов, умение проникнуть в психологию народа, увидеть в них высокие чувства и устремления, и в то же время без снисходительности отмечать и низменные качества в представителях кочевого народа. Жизнь казахов, их история показали писателю полными философского содержания, исполнены «небывалого», писатель сумел увидеть в этой истории из жизни казахов внутренний драматизм.

Ссылаясь на официальный документ в повести, писатель действует в рамках установки, характерной для пушкинской прозы 30-х годов. Автору «Бекея и Мауляны» в этих трагических

⁸ Даль В.И. //Т VII. – С. 246 – 247.

событиях из казахской жизни значимы ценность человеческой личности, нравственные аспекты в поступках людей. Даль сумел увидеть в поступках и устремлениях казахов не только национальные черты, но и общечеловеческие проблемы: «И там, за Янком, ... прорывается иногда это влечение, это чувство, которое уносит человека далеко, далеко выше всех известных нам созданий. Иногда... в кон веки раз, так же точно, как и у нас...».⁹ Такие же размышления посещают автора, когда он повествует о намерении Бекея жениться на любимой Мауляне, отвергнув ранее засватанную за него отцом, но нелюбимую нареченную невесту Дамилю: «И вот еще новая причина ко вражде и семейным ссорам, новая здесь, в рассказе моем, а в свете, да и в других рассказать, романах и повестях, все это не ново: *дети любят, а старики не выдают их, артачатся, привередничают – это всегдашняя завязка!*»¹⁰. (выделено. –Г.У.)

Накопивший до этого немалый опыт по изучению истории, культуры и языков других народов, Даль активно включается в изучение и познание казахского народа. И в результате на основе реальных событий из жизни казахов, связанных с историей отца и сына, Есенгельды и Бикея, в русской литературе начала XIX века писатель создает оригинальную по своему содержанию и по своей форме повесть «Бекей и Мауляна». Хотя автор в VI главе повести и ссылается на официальный документ «Об убийстве...», ему удалось написать художественное произведение о любви Бекея и Мауляны, произведение с индивидуальным голосом писателя, перенявшего здоровые и жизнеспособные элементы казахского фольклора. В повести ощущается национальная самобытность, особый взгляд на мир, своеобразие казахской жизни, культуры и языка. Реальное событие из жизни казахов, став сюжетом повести Даля, а также устно-поэтические элементы казахского фольклора, использованные писателем и органически сплосшиеся с авторским текстом, в целом обогатили творение прозаика темами, идеями и способствовали отображению и решению автором многих общечеловеческих и нравственных проблем.

Память об Есенгельды и Бекее до сих пор, даже и в XXI веке, жива в народе и бытует в форме легенд. Об этом повествует легенда, услышанная нами в ходе исследования от

⁹ Там же. / Т. VII. – С. 294 – 295.

¹⁰ Там же. / Т. VII. – С. 295.

А.С.Мухамбеткалиева, преподавателя Западно-Казахстанского государственного университета. Из легенды мы узнаем о крепкой дружбе между Бикеем и его русским другом, как они постоянно выручали и поддерживали друг друга в беде и в радости.

В современной казахской литературе были написаны повесть «Шуба, обшитая позументом» (1982) и поэма «Высота Бекея» (2005),¹¹ сюжетом обоих произведений явились трагические события в семье Есенгельды, связанные с убийством Бекея.

М.Еслямгалиев (1946-2004), уроженец села Арал-тобе нынешнего Сырымского района Западно-Казахстанской области, написал повесть на казахском языке («Зерли тон») «Шуба, обшитая позументом»¹² на основе народного предания. Есенгельды из повести «Шуба, обшитая позументом» (Исянгельды – герой повести Даля) – родом из этих мест. На территории села Арал-тобе Сырымского района Западно-Казахстанской области находится почитаемая народом могила Есенгельды. По утверждению профессора Западно-Казахстанского государственного университета, доцента филологического факультета, сокурсника М.Еслямгалиева, С.Г.Шарабасова, повесть «Шуба, обшитая позументом» создана автором на основе услышанных им от аксакалов преданий об Есенгельды, и писатель не мог знать о повести Даля «Бекей и Мауляна» и «Дела «Об убийстве...».

Главными героями повести «Шуба, обшитая позументом» являются Есенгельды и его сын Бекей. Многое в повести русского писателя Даля и казахского писателя Еслямгалиева сходится. И общая ситуация, и герои те же, потому что основой обоих произведений является реальное событие – трагедия, разыгравшаяся в семье родоправителя Есенгельды Янмурзина.

Далее не использована информация из документов «Дела...» о второй жене Бекея. «Мауляна была единственной его женою и единственной радостью и утешением»¹³, – пишет автор повести «Бекей и Мауляна». Полагаем, что писателю важна была любовь Бекея к Мауляне и как эта любовь преобразила героя, сделала его другим человеком. Можно предположить, что Даль узнал от очевидцев, каким был на самом деле при жизни Бекей. В повести

¹¹ См.: на страницах областной газеты «Орал Онири» («Жизнь Приуралья»). //Уральск. - 29.11.2005. - № 144. (18695).

¹² Еслямгалиев М. /Екінші тыныс (Второе дыхание): повести и рассказы. //Алматы: Жалын. – 1982. – С. 3-58.

¹³ Там же. Т.VII. – С. 302.

автор ссылается и на другое дело из архива Оренбургского генерал-губернатора, связанное с именем Бекея и русских пленников, от которых доставлял сообщения, письма герой, за что был награжден по распоряжению военного губернатора.¹⁴

И Далем, и Еслямгалиевым в своих произведениях достоверно изображаются, что Бекей не был понят самым близким человеком - отцом, и убит братом Джан-Кучуком, рьяно ненавидевшем его за ум, за успех среди однодворцев и русских друзей. Роднит оба творения мысль о необходимости свободы личности, умеющей самостоятельно рассуждать и мыслить. Обоих писателей объединяет знание казахской действительности и психологии казахов. Заслуга русского писателя, изучившего досконально неизвестную ему казахскую жизнь начала XIX века, заключается в том, что он сумел на основе фактического материала, конфликта из частной жизни, выделить характерные лица, героев и превратить их в эпическое полотно, в «энциклопедию казахской жизни» и затронуть общечеловеческие проблемы - значимости человеческой жизни, свободы личности. На образе неординарной для казахского общества того времени личности Бекея писатель отмечает необходимость свободы личности, жаждущей «свободы собственной, единственной потребности» для полноценной жизни. Значимость повести «Бекей и Мауляна» еще в том, что писатель отобразил образ казахской женщины (Мауляны) волевой, её страстное, всепобеждающее стремление выстоять и защитить свою честь и свободу, её преданность любимому человеку, желание защитить себя как личность, не подчинившись традиционному народному обычаю левирата. По сохранившемуся в казахском обществе патриархально-родовому обычаю Мауляна должна быть стать женой братоубийцы Джан-Кучука.

Эта женская тематика, хотя и присутствует в рассказе Еслямгалиева, но она на втором плане, она более приглушена. Для казахского писателя важен образ Есенгельды. Он здесь на первом плане. Есенгельды противостоит не чужой, а свой мир, ему противостоят в собственном ауле, в собственной семье одноплеменники и сноха, вдова убитого сына Бекея, требуя наказания за убийство мужа. В повести «Шуба, обшитая позументом» главный персонаж вынужден нести наказание за убийство сына по народному закону, решению судом биев.

¹⁴ Там же. /Т. VII. - С. 251.

Решению суда биев в казахской действительности подчинялись все члены общества, независимо от их материального и сословного положения. И всецельный Есенгельды подчиняется суду биев, к которому за справедливостью обратилась вдова Бикей, сноха Есенгельды.

И Даль, и Еслямгалиев в целях реалистического изображения объективной действительности казахской жизни начала XIX века вводят в свои произведения описание суда биев – обязательного атрибута феодально-патриархального общества, каким было казахское общество в то время.

У Даля вину за убийство сына Есенгельды берет на себя, чтобы спасти от официального русского судопроизводства сына-убийцу Джан-Кучука, и чтобы не дать разжиганию в своем племени огня мести, вражды: «Лишаясь одного сына, я должен спасти остальных; - я его убил; на мне кровь его, на мне и ответ за кровь. ... Дело было сделано, пособить было нечем, и старик, зная строгость законов, зная и обратившийся в неизменный закон обычай кровомести земляков своих – предпочел взвалить на себя все бремя ответственности и спасти, коли можно, остальных сыновей своих».

Автор рассказывает, что «народная молва, громко и согласно, обвиняет Исянгильдия со старшими сыновьями его, Джан-Кучюком и Кунак-баем, в убийстве. Но два обстоятельства важны в молве этой: первое – Бикей против отца никогда не забывался, ... и второе: старик Исянгильди не ожидал и не хотел убийства; он горько и неутешно зарыдал и обагрил себя кровью убитого, чтобы спасти от мести народной и кары закона остальных сыновей и родственников своих, принять с кровью убитого всю ответственность на себя и положить конец делу, которое вовлекло бы в бедствие целый род и племя его».¹⁵ Для Даля примечательно именно здоровое рассуждение Есенгельды - его думы о спасении рода, племени, желание предотвратить очередное кровопролитие. Но всю оставшуюся жизнь он мучается покаянием, совесть не дает ему покоя. Для русского писателя важен процесс покаяния в герое как показатель положительных нравственных качеств персонажа. Для автора значимо, как изменился герой, ожидавший увидеть живого сына, когда увидел его мертвым. Для повествователя важно, как отразилась эта трагедия на персонаже, как сумел Есенгельды

¹⁵ VII - С. 318.

собрать силу воли в такую минуту и вспомнить, что нужно спасти оставшегося сына Джан-Кучука, и в то же время успеть предотвратить вражду внутри племени, между родственниками. Даль как знаток психологии казахов, которые воспринимают смерть, хотя и насильственную, не как фатальное событие, а как событие космического ряда (Напомним: об этом писал Даль и в предании «Полуношник») подчеркивает, что отец семейства и родоправитель Есенгельды должен был думать о живых сородичах. В этом сила далевого героя.

(Продолжение следует)

Мақала бір ғана ХІХ ғасырдың 40 жылдарындағы қазақ өмірінен алынған сюжетті орыс және қазақ әдебиеттерін зерттеу үшін қолдануға арналған.

The article is dedicated to research of using the same plot from the Kazakh society's life of 40th years of XIX century in Russian and Kazakh literature.

ӘОЖ 821.512.222:82-2

М.Б.Сабыр

ф.ғ.ғ., доцент,

Батыс Қазақстан

гуманитарлық академиясы

ТҰРМАҒАМБЕТ ІЗТЛЕУОВТЫҢ ДАСТАНДАРЫНДАҒЫ ШЫҒЫС СЮЖЕТТЕРІ

Ән мен жырдың өлкесі Сыр елін еске алғанда Т.Ізтлеуовты айтпай кете алмаймыз. Тұрмағамбет сыр сүлейлерінің ішінен маңдайы жарқырап, байтақтан басып озып бәйге алған назым сөздің шебері. Оның атағы тек қана казак елі емес, өзбек, каракалпак елінде де белгілі болды.

«Қазак әдебиеті» газетінің 1936 жылы 21 тамыздағы санына жарияланған «Шөлмек» деген өлеңінде акын өзі туралы:

«... Жазған сөзім қыдырды,
Орал менен Торғайды.
Хорезм жұрты хабарлы,

Шорахан, Төрткүл, Шымбайды.
Киіз үйлі казактың,
Есіткен жері сөзімді,
Аяк асты кылмайды...», - дейді.

Мұндағы Хорезм, Шорахан, Төрткүл, Шымбай дегендер өзбек, карақалпак ағайындардың елді мекендерінің атаулары.

Тұрмағамбет революциядан бұрын да акындығымен халыққа мәшһүр болған, ел құрметіне бөленген саңлақ акын. Ол шайырлық жолға он төрт жасынан түсіп, 43 жыл бойы шығармашылық жолда өлеңнің аккан көзіндей жыр төкті. Акынның аскақ киялынан туған дүниелерден бүгін қолда бары отыз бес дастан, үш жүз елудей өлең, мыңнан аса мақал-мәтелдер. Бұған коса күрделі еңбек деп атауға тұрарлық әлемдік әдебиет казынасының асыл қорына жататын Фердоусидың атакты шығармасы «Шаһнаманың» 36 мың жол аудармасы.

Тұрмағамбет жасынан білім іздеп Бұхараға барды. Медреседе оқып жүріп шығыстың классик акындарының кітаптарымен танысты. Бұхара медресесін бітіргенге дейін, әсіресе оны бітіріп шыққан соң шығыс тілдеріне жетік Тұрмағамбет араб, түрік тілдерінде көптеген өлеңдер жазды. Акынның өз тілінде айтсак: «О баста оқыған соң парсы, араб, жазушы ем роман - жыр оған карап, ұнатып оларымды оқығандар ішкендей есіруші еді шарап»- болатын.

Тұрмағамбет атакты «Көкелташ» медресесінде тәжіктін белгілі ғалымы Садриддин Айнимен бірге оқыды. Осы тұста өнерлі жастар өздерінің әдеби үйірмесімен ашып, әдебиетке ден қойды. Білім іздеп шөліккеп келген Тұрмағамбет Бұхара қаласының бай кітапханасынан өзіне керекті мәдени мұралар тауып, молынан пайдаланды. Әсіресе, Фердоусидың атакты «Шаһнамасын», Омар Хайям мен Хожа Хафиз Ширазидың сұлу сазды лирикасын, Сағдидың «Гүлстан» мен «Бостанын», Низамидың «Ләйлә - Мәжнүн», Науайдың «Фархад - Шырынын» және Физулидың, Шәми мен Беділдін қисапсыз мол дүниелерін мейірлене оқып, сусындайды.

Тұрмағамбеттің екі үлкен мектебі бар екенін осы арада көреміз: біріншісі – казак халқының ауыз әдебиеті, сыр бойы акындарының жыр теңізі. Екіншісі – шығыс мотивтерін тамаша игеріп, оны өз творчестволық лабораториясында шебер пайдалана білгендігі дастандарында анық көрінеді... Дастандардың мол бір саласы шығыс әдебиетінің үлгісі негізінде

халық арасында айтысып келген аңыз әңгімелер, ертегілерден туып отырған. Кітаби акындар шығыс әдебиетінің атақты өкілдері Фирдоуси, Низами, Физули, Науаи сияқты классиктерінен көп үйренді. Олар «Ләйлі – Мәжнүн», «Шәкір-Шәкірат», «Ескендір», «Абухарис» сияқты дастандарды жатқа айтып, өздері де сол классикалық үлгілердің ізімен жаңа кисса, дастандар шығарып жүрді. Қуаныш Баймағамбетовтың «Абул-Хасен-Абдулхарлен», С.Керімбековтың «Суды туғаны», Доскейдің «Бакыт іздеген тазшасы», Үмбеталының «Төрт өнерпазы» халық поэзиясына қосылған елеулі шығармалар.

Тұрмағамбет Ізтлеуов те осы үлгіде біраз дастандар жазды. «Рауа-бану» дастаны үндінің «Тоты-намесінің» сюжетіне жазылған. Дастан он төрт буынды, ғазал формасында баяндалады. Мазмұнына тоқталсақ: Ысрайылда /Израил/ ерлі-зайыпты екі адам өмір сүреді. Кедейліктен нан табу үшін ері сапарға шығуға мәжбүр болады. Қараған адам көркінен таң қалатын сұлу әйелі Рауа бануды қысылса бас-көз бол деп інісіне тапсырады. Ағасы жол жүріп кеткен соң, арам пиғылды інісі жеңгесіне теріс ниетін білдіріп тура жолдан тайдырмақ болады.

Рауа бану:

- Сөйлемге сүйкімсіз сөз,- деді кайным,
Бір туған інісінің біздің байдың.
Қатынды қасиетсіз қайдан таптың,
Батпаққа батыратын белден байын,- дейді,

Ашуланған кайынысы жеңгесіне жала жабады. Рауа бануға қазы қатаң жаза кесіп, дүре соғады. Өлімші боп жараланған Рауа бануды бір бай тауып алып үйіне апарып емдейді.

Әр түрлі жарасына дәрі септі,
Кісі еді көңілі білгір, қолы епті.
Сауығып шамалы күн жатқаннан соң,
Жамалы таңыратты тағы көпті.

Әлгі байдың ұсқынсыз құлы Рауа бануға ғашық болады. Еріне адал, ақылды Рауа ақ жолдан таймайды. Құл кек алмақ болып қожасының баласын өлтіріп Рауаға жабады. Рауа өзінің ақ екендігін кінәсіздігін дәлелдеп шығады. Рауа бір қалаға келсе, төрт жүз теңге борышы үшін өлім жазасына кесіліп, дарға асылғалы тұрған жігітке кездеседі. Жаны ашыған мейірімді әйел жанына төрт жүз теңге санап беріп, жігітті өлімнен құтқарып алады.

«Еңбегің әлсізге өткен еш болар» дегендей әлгі жігіт Рауаға

ғашық болып артынан калмайды. «Ықыласың ұқсайды маған ауған, тып-тыныш отырып ал маған ти де» деп ниетін білдіреді. Тілегін қабыл алмаған соң арсыз жігіт Рауа бануды кемемен жүргелі тұрған жолаушыларға мың теңгеге сатып жібереді. Кемедегілер әйелдің сұлулығына таң қалып таласады. Дауыл болып кемедегілер суға кетіп, Рауа бану ғана аман қалып, көп дүние-мүлікпен жағаға шығады. Еркекше киініп бір қалаға келіп, дүние-мүлікті ғаріптер мен аш-арықтарға үлестіреді. Тәуіптік қызмет кылып жұртты емдейді. Күндердің күнінде Рауа бану сол елдің патшасы болады.

Рауа банудың күйеуі сапардан оралған соң зағип боп қалған інісін көреді. Рауа бануды қанша қараласа да оған сенбейді, жан-жарын іздеп әрі ауру інісін емдетпек болып жолға шығады. Баяғы құл да, Рауа бануды кемедегілерге сатып жіберетін жігіт те соқыр болып қалған екен. Жолда кездесіп, бәрі Рауа банудың алдына келеді.

-Бар ма,-деп бір күндері, - жұмыстарың.

Тең екен ауруың мен дұрыстарың.

Айтсандар шындарыңды шипа тауып,

Қайта орнар қайтқан бакыт, ырыстарың.- дейді

Рауа бану. Лаж жоқ, үшеуі де сырларын айтады. Рауа дұға оқып Алладан үшеуін кешіруді, көздеріне жарық сәуле беруді өтінеді. Үшеуінің көзі шайдай ашылып, кешірім сұрап Рауаның аяғына жығылады. Сөйтіп ақылды да айлалы, жаны сұлу Рауа бану еріне аман-есен қосылады.

Тұрмағамбет «Рауа бану» дастанында ар-ожданды ту қылып көтеріп, адамгершілік мәселесін жырлады. Дастанның бас кейіпкері жаны да, тәні де сұлу, ақылды, бүкіл тамаша қасиеттерді бойына жинаған Рауа бану. Ол - казак әйелінің жпынтык бейнесі.

Басына қанша қиыншылық іс түссе де, өлім алдында тұрса да, тура жолдан таймаған еріне адал әйел.

Отырам өле-өлгенше сактап хақын.

Отырма, олай десең, маған жақын.

Көзіме көрінбе енді, кет үйімнен.

Дәмеңе дпуана екенсің ұрғам зақым,- дейді

қайынысына.

Рауа бану Алшағырдан айласын асырған Қобландының Құртқасымен, Алпамыстың Гүлбаршынымен қатар тұрған образ. Күллі казак әйеліне, әсіресе ар мен намыс аяққа елеусіз тапталып

кете беретін кәзіргі заманда үлгі боларлық тұлға.

Дастанның өн бойында зұлымдық пен әділдіктің күресі суреттелген. Зұлымдық уақытша жеңіске жетсе де, түбінде әділдік жеңеді.

Ұқсады Рауа бану асқар тауға,
Келді ақыр қорлағандар қорғалауға.
«Рауадай артым абат болсын» десең,
Сайраған сара жолдан асылы аума.
«Нені ексең, соны орасың» деген анық,
Болма үйір бұзықтық қып өнбес дауға, –

деп қорытынды жасайды.

«Рауа бану» дастанының осы күнге дейін құндылығын жоймай келген өзіндік қасиеттері бар. Ең алдымен бұл дастан қызықты оқиғаларға құрылған. Бірақ онысы құрғақ княлдың желісі емес, реалистік болмыстарды арқау еткен шынайы құбылыстар. Екінші бір ұтымды жағы: Тұрмағамбет қазақ ауыз әдебиетінің көркемдік ерекшеліктерін жете меңгере отырып, шығыс әдебиетінің үлгілерін де өте орынды пайдалана білген.

Үшінші қасиеті дастанның тілі таза, кейбір кітаби ақындарға ұқсап араб, парсы сөздерін қыстырмаған. Ұғымды, өрнекті.

Рауа банудың көркін акын былай суреттейді:

Жан еді ерекше бір біткен көрік,
Көргеннің кетуші еді көңілі еріп.

Жанына жарты сағат отырғандар,
Бар мүлкін бергендей ед жинап,теріп...

Шығыс әдебиетінде мол тараған дәстүрдің бірі кейіпкердің өзімен-өзі сырласуы, құдіретті күшті бір Аллаға сиынып, медет тілеуі. Дастанда бұл тәсіл де бар. Мәселен:

Жайып қол жалбарынып, жылады хакка,

Осыдан, -деп-азлықпен мені сакта.

Сонымен «Рауа бану» дастаны шығыстың классикалық шығармаларының қасиеттерін бойына сіңіріп, бұл қасиеттерді қазақ әдебиеті дәстүрлерімен байланыстырып, әдемі жырланған шығарма.

Тұрмағамбеттің шығыс сюжеттеріне құрылған «Рауа банудан» басқа «Мәрді дикан», «Тұтқын қыз», «Данышпан карт» сияқты дастандары ұзақ әңгіме болатын, өзіндік сыры, құпиясы бар дүниелер.

Тұрмағамбет дастан жазуда Абай дәстүрін жалғастырды. Бұл жерде оның дастандарын қай топқа жатқызамыз деген сұрақ

туады. Дидактикалық па, әлде релистік пе, романтикалық па?

Біз оларды философиялық-моральдық дастандар деп атауды жөн көреміз. Себебі, Тұрмағамбет дастандарының өзегі халыққа нақыл, өсиет айту. Өсиет айтқанда жалаң түрде емес, келелі бір оқиға, мысал түрінде береді.

Тұрмағамбет дастандары төрт негізгі бөлімнен тұрады. Бірінші автордың сөзі (жырлайын деп отырған тақырыбына түсініктеме беру), екінші негізгі кейіпкерлердің диалогы, үшінші басты геройлардың қатысуымен болатын оқиға, төртінші автордың философиялық тұжырымы, ой қорытындысы. Тұрмағамбет дастанды өзінше жырлады. Бұрынғы кітаби акындар сияқты тек шығыс сюжетін баяндаумен шектелген жоқ. Бұл жөнінде белгілі ғалым Ә.Күмісбаев «Свои поэмы написанные на основе книжных сюжетов Т.Изтілеуов сблизили с казахской действительностью. Он не стал слепо следовать манере некоторых казахских поэтов-книжников, которые ограничивались пересказом того или иного популярного восточного сюжета. Творчески перерабатывая уже известия в своих романтических и фантастических поэмах, поэт нередко отражал с большой эмоциональной силой реальную жизнь, общественную среду, в которой он жил», - дейді.

Сонымен қатар Т.Изтілеуов дастандарының тілі шырайлы, тартымды. Қазақ халқының мақал-мәтелдерін, фразеологиялық тіркестерін, афоризмдерді шебер пайдаланған. «Мәрді дикан» дастанында:

«Жолға түс жолдас тауып» дейтін ед деп,

Мәз болды Мәрді дикан бек шаттанып»,-

деп зерделесе, сонында:

«Көңілінен хабар берер кім сөйлесе»,

Деп кана ақылды ерлер айтқан бұрын,- деп

қорытып, казактың «кішіміне қарап кісі алма, сөзіне қарап кісіні ал» деген мақалын еске салады. Тұрмағамбеттің тілі әлі зерттелмей жатқан бір әлем.

Дастандарда акындар айтысын еске түсіретін лирикалық, драмалық диалогтар кездеседі. Бұл жерде автордың өзі де айтыскер болғаны әсер етсе керек.

«Мәрді дикан» дастанындағы Меңірша қыз бен үш ұрының айтысқа бергісіз диалогы оқиғаның мазмұнын ашып, түрлендіріп тұр. Осы тұста акын Меңірша қыздың даналығын, үш ұрының мінезін, ішкі дүниесін, қара ниеттерін өз ауыздарынан шыққан

сөзбен ашып береді.

Дастандар казак поэзиясының дәстүрлі он бір буынды кара өлеңімен жазылған. Тұрмағамбеттің казак поэзиясының бар мүмкіндіктерін пайдаланып, шығыс әдебиетінің үлгілерін жетілдіре отырып жазған дастандары еш уақытта маңызын жоймақ емес.

В этой статье рассматриваются восточные сюжеты в поэмах Т. Изтилеуова, а также способы передачи автором данных сюжетов в казахской литературе.

This article deals with the eastern plots of T. Iztileuov's poems, as well as the ways of conveying of these plots by the author in Kazakh literature.

ӘОЖ 82.081

К.Қ. Садирова
ф.ғ.к., доцент,
Қ.Жұбанов атындағы
Ақтөбе МУ

ДИСКУРС ПЕН МӘТІНДІ АЖЫРАТУ ПРОБЛЕМАСЫ ТУРАЛЫ

Дискурс пен мәтін ғылыми-зерттеу әдебиеттерде тепе-тең дәрежеде де, бір-бірімен байланыстағы екі түрлі категория ретінде де танылып жүр. Негізінен, екі терминнің қатарласа қолданылып жүргені мәтін лингвистикасы мен стилистикасында поэтикалық мәтінге арналған зерттеулерде көрініс табады. Бұл екі ұғымның бір-бірінен ажыратыла қолданылу қажеттігі мен олардың арасындағы айырым белгілерді саралауға ұмтылу дискурстық талдау теориясы, мәтін теориясына байланысты еңбектерде, әсіресе соңғы кезеңдерде анық байкалып жүр. Біздің байқауымызша, мәтін мен дискурсты ажырата тану тіл мен сөз (речь) бірліктерін, нақты айтсақ, сөйлем мен айтылымды ажырату проблемасына ұқсас сипатта өрбиді. Ұқсастығы сөйлем тіл жүйесінде орналаса отырып сөзде айтылымға айналса (негізінен, интонацияның күшімен), сол тәрізді мәтін тіл бірлігі ретінде таңбалар жүйесі түрінде сипатталып, ал дискурс оның коммуникативтік жағдайдағы жанды сипаты деп ұғынылады.

Бірақ сөйлем мен мәтінді екеуі де тіл жүйесінде орналасқан, ал айтылым мен дискурс коммуниканттар арасындағы тілдің максатты жандануы деп саралай салуға да келмейді. Олай дейтін себебіміз – мәтіннің өзін түсінуде бірізділік жоқ. Бір қарағанда шынымен сөйлемнен, абзацтан іріленген бір тақырып аясындағы бірлік сияқты қабылданғанмен, кей ғалымдардың, атап айтқанда М.М.Бахтиннің [1.21] түсіндіруінше, ол басқы нүктесі аныкталмаған, себебі коммуникацияға түсушілердің сөйлеу қарым-қатынасы өмірінде алғашқы рет басталып тұрған жоқ, олар бұрыннан бар, не біреулер қолданған, кейін де қолданыла беретін мәтінді пайдаланады, әрі ол мәтінді жекелеген сөздерді тіркестіріп құрамайды, керісінше дайын құрылымды қажетті сөздермен толықтырады. Мұндай ой ұшқыны Қ.Жаманбаеваның зерттеуінде де байқалады. Атап айтқанда: «Дискурс әлдебір құрылымдармен белгіленді. Біз таңдап алған шығармаларда ол - объективті дайын құрылымдар. Бұл – автордың еркімен жасалған композициялық құрылыс емес. Бұл құрылым жөнінде автор шығарма жазылып біткенде бір-ақ біледі (ешнәрсе аңғармауы да мүмкін)» [2.36],- деп жазады.

Осы пікірдегі *объективті дайын құрылымдар* кешегілер де, бүгінгілер де, ертеңгілер де сөйлеу әрекетінде пайдаланатын біртұтас қозғалыстағы мәтінмен сай түседі. Егер айтылған теорияға сүйенсек, онда мәтін тұтастықтағы және барлық жағдайды қамтитын «әлеуметтік кеңістік» болса, оны мәтін деген тар ұғымға тануға болмайды да, осы жерде біз мәтінді кең мағынадағы және тар мағынадағы мәтін, соған сай соңғысын кіші мәтін не туынды деп қолданамыз. Дәл осы түсінігіне мойын ұсынсақ, **дискурс дегеніміз - осы дайын мәтіннің сөйлеу әрекетін туғызушылар максатына сай күрделі әрі нақты коммуникативтік жағдайға айналуы, мәтін қызметтерінің дискурс құзыреттілігіне көтерілуі.** Ал кез келген дискурс арқылы пайдаға жараған мәтіннің тұйықталған, заттанған, жазу және белгілі бір материалдық тасымалдаушыға бекітілген, басқаша айтқанда, құжатталған күйі туынды. Сонда тілде мәтін орналасады, дискурста өмір сүреді, әрі дискурс арқылы адамзат қажетіне тілдің түрлі қызметін жүзеге асыру максатында заттанып туындыға айналады. Осы тұрғыдан келсек, мәтін мен дискурс айырмасын былайша ажыратуға болады:

-мәтін тілде орналасады, сондықтан оның тұтас алғанда шетін көрсете алмаймыз. Ал дискурс белгілі бір нақты уақыт

аясында, белгілі бір орында өтетіндіктен оны шартты түрде тұйықтай аламыз. Сөйлеушілер бір-бірінің сөзін тоспай сөйлей бермейді, олар кезектеседі. Бұл жерде айтылымдардың дискурстан айырмасы да көрінеді. Ол, біздіңше, айтылымдарда ортақ тақырыпқа қазықталатын дискурсивтік қатынас болмайды.

- мәтінде дискурс барысындағы жандану көріністері түгелдей сакталады, бірақ оның рецептивті және креативті нұсқалары түрліше сипатта болып ыдырайды, ал дискурстың бір туындау сәті оның қайта туындауында қайталана алмайды: айтылған сөз атылған ок.

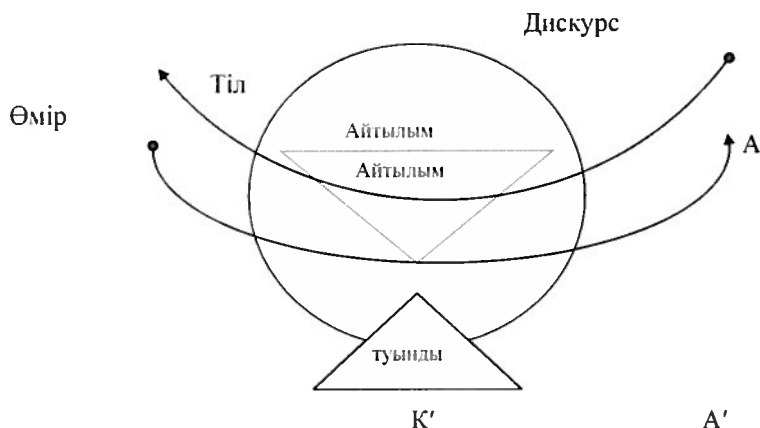
-ал мәтіннің дискурстағы болмысының тұйықталған заттанған күйге – туындыға көшірілген сипатынан ерекшелігі: тұтас мәтін ешкімге таңулы емес, ал туындының (кіші мәтіннің) авторы бар. Бұл жағынан келгенде тар мағынадағы мәтін (туынды) дискурсқа дискурстық бірліктерінің меншіктелуімен ұқсаса, айырмасы дискурс та кең мағынадағы мәтін тәрізді өтпелі, қарым-қатынасқа түсушілер санасында сол коммуникативтік жағдай бейнесі арқылы сіңіп, оның тілдік базасына жүк орналастырады. Бұл айтқандарды қарапайым түсіндірсек, дәстүрлі лексикологиядағы сөздік құрам қызметі жағынан кең мағынадағы мәтінге ұқсас, ал дискурс оны пайдасына асыратын дәстүрлі синтаксиске, ал морфология, сөзжасам туындыға, тар мағынасындағы мәтінге ұқсас болар еді. Сонда кең мағынадағы мәтін дискурсқа азық, ал дискурс кең мағынадағы мәтінді уақыт кеңістігінде тоқтататын, арнайы мақсатпен тұйықтайтын туынды кіші мәтіннің өмір сүруіне мүмкіндік беруші.

Айтылым мен синтагма терминдерінің арасындағы қатынас олардың ауызша және жазбаша коммуникацияның айырмашылығына сай баяндалады. Атап айтқанда, ауызша қатынас барысында туатын бірліктер түйдектелген *синтагмалар* болады да, ал жазбаша коммуникацияда жұмсалатын бірліктер *айтылымдар* деп танылады. Осы екі түрлі коммуникацияның түрліше сипатта кодталатындығы, соған сай өзіндік ерекшеліктері болатыны зерттеулерде көрсетіліп жүр [3.7]. Ауызша сөз синтаксисінің негізгі айырмасы – ауызша мәтіндегі еркін қозғалысты және синтаксистік дербестікті туғызатын синтагма мен фраза түйісуінен байқалатын белсенді құрылу ағымдарының байқалатыны. *Синтагма* деп отырғанымыз – *интонациялық-мәндік біртұтастық*. Осылайша синтагма

түйісіндегі синтаксистік байланыстардың бұзылуын олардың арасындағы ассоциативтік-интонациялық байланыстардың болуы туғызады, олардың өзара әрекеттесуі ауызша сөз мәнінің «саздылығын» қамтамасыз етеді. Т.М.Николаеваның айтуынша, «с понятием синтагмы естественным образом связывается возможность построения нового синтаксиса – синтаксиса устного высказывания, опирающегося на значащие комбинации синтагм» [4.13]. Осы жерден біз ажыратып отырған сөз, дискурс, тіл бірліктерінің тағы бір жігі көрінеді. Нактыласақ, ауызша сөзге синтагма тән болса, айтылым жазбаша сөзге тән. Сонда айтылым туындыда болса, ал синтагма соның дискурсқа енгендегі күйі.

М.М.Бахтиннің [1.17] түсіндіруінде, тіл өмірге нақты айтылым арқылы (яғни, оны жүзеге асыратын) енсе, ал өмір нақты айтылым арқылы тілге енеді. Мұны сызбаға түсірсек: тіл $\leftarrow \rightarrow$ айтылым $\leftarrow \rightarrow$ өмір. Енді бұл берілген сызбаны Ф. де Соссюрдің екі сызбасымен қатар қойып салыстырайық: 1) тіл $\rightarrow$ сөйлеу 2) тіл $\rightarrow$ сөйлеу $\rightarrow$ дискурс. Біздің байқауымызша, мұнда өмір мен дискурстың сәйкестігін көреміз. Ал айтылым сөйлеу бірлігі, кез келген айтылым – сөйлеу қарым-қатынасы тізбегінің буыны, дискурс не «өмірдегі тіл» шынайы өмірдегі коммуникация. Енді «тілдегі өмір» мен «өмірдегі тіл» және олардың арасындағы бір-біріне жалғастыратын «көпір»-айтылымның байланысына және айырым белгісіне тоқталайық.

«Тілдегі өмір» сипатына тән белгілер: авторынан жаттанған, бірақ жаттанғанға дейін, яғни туындыға айналғанға дейін автормен бірге болады, өңделеді, мәтінге айналады, екінші деңгейлі, күрделі сөйлеу жанрына жатады. «Өмірдегі тіл» дискурста көрінеді, индивидуальді сипатта, қарапайым, бірінші деңгейдегі сөйлеу жанры, қозғалыста, айтушы/қабылдаушы тарапынан алғанда өзгеріссіз бір бағытта, эмоциясы біртуар, ауызша сипатта. Тіл айтылым арқылы өмірге көшкенде дискурста, яғни күрделі коммуникативтік жағдайда өз қызметін атқарады да, сонан соң кіші мәтінге айналады, бұл сол уақыттағы барлық сәтті бойына сактай отырып туындыға айналады, ал өмір керісінше, тағы да нақты айтылым арқылы дискурста жанданып, сол арқылы тілге (қозғалыстағы тұтас мәтінге) көшеді. Мұны сызбамен былайша өрнектеуге болады:

Мұндағы K' - хабарды жіберуші, коммуникант, A - адресат. Дискурста пайда болған айтылымдар дискурстық қатынас сипатын арқалап коммуникативтік қызметін атқарады да, сөйлеу сәті түгел аяқталған соң (бір коммуникативтік жағдайдағы) туынды ретінде тілде орналасады, арнайы заттық формаға түседі, құжатталады, яғни келесі тізбекке өтетін өнімге айналады. Сондықтан оны келесі айналымда пайдаланушыларды біз шартты түрде K' және A' деп белгіледік.

Ортадағы «көпір» қызметін жүзеге асырған айтылым сипаты дискурста, туындыда, қозғалыстағы жалпы мәтінде де әрекеттеседі, дегенмен әр кезеңдегі сипаты әр түрлі. Нақты айтсақ, дискурста ауызша сөздегі айтылым синтагмалық мәнге ие болады, бұл кезде ритммен, интонациямен ажыратылатын синтагма индивидуальді қасиетін танытады. Сондай-ақ дискурста азық болған мәтінде басты рольді айтушы мен қабылдаушы дауысы атқарады. Осы дискурстың тууына негіз болған күрделі коммуникативтік жағдай мақсатқа сай қызметін атқарған шектен, оның кіші мәтінге өтуі, туындыға айналуы басталады. Бұл кезде автор дауысы жоғалады да, басты рольге қабылдаушының интенциясы шығады. Осы кіші мәтінде, туындыда айтылым өмір сүреді. Айтылымның бұл сипаты жалпыланады, дербестігі

сакталганмен, оны айкындау кабылдаушы тарапынан белгіленеді. Айтылым мен синтагманың айырмасы олардың ішкі ритмінде. Ішкі ритм айтушы мен кабылдаушының интенциясына сәйкес туындап, кабылданады. Оған тән ритм жалпы кең мағынасындағы козғалыстағы мәтінде де, дискурста та ішкі мәнді туғызуға кызмет етеді. Қ.Жаманбаева зерттеуінде ішкі ритмге қатысты мынадай ой-пікір берілген: «Ритм арқылы ишара, бейнемен түсі боялған сөздің иррационалды сипаты аныкталады. Иррационалды сипатқа сөздің мағынасы немесе қандай мазмұнда жұмсалып тұрғаны кірмейді, сол сөзді ритм аясында алуға әкелген өзгеше жан күйінің болмысы кіреді» [2.47].

Козғалыстағы жалпыхалықтық мәтін бұрыннан бар, даяр калпында жасалған, дискурстың орындалуына азық болады да, өз бойында халықтық рухты сактайды, жаңартады. Кіші мәтін (туынды) жеке адам біліміне сай орналасқан, кең мағынадағы мәтін бөлігі, адамның жеке біліміне, максатына сай, дербес сипаттарға ие, сөйлеу үрдісінде ұсталып айтылымға айналатын мәтін кесіндісі, жалпыхалықтық тілдің жеке дара сипатқа енуі.

Дискурстың жазбаша және ауызша сипатта орындалатынын ғылыми зерттеулер көрсетіп жүр. Мысалы, У.Чейф ауызша дискурсты зерттесе [5], ван Дейк зерттеулері [6] жазбаша дискурстарды да талдайды. Қалай болғанда да, дискурс деп танылу үшін синтагмалардың (ауызша дискурстағы дискурстық бірліктер) не айтылымдардың (жазбаша дискурстағы кіші мәтіндегі не туындыдағы дискурстық бірліктер) арасында дискурстық қатынас болуы тиіс. Бұл тар ұғымдағы қатар тұрған тіл бірліктерінің не сөйлеу бірліктерінің арасындағы қатынас емес, оған қарағанда кең. Нақты айтсақ, сұрақ пен жауап қатынасы, қолдау мен қарсылық қатынасы, қолдау мен келісу қатынасы, ұсыныс пен қабылдау қатынасы, бұйыру мен орындау қатынасы, т.с.с сипатта көрінеді. Бұл қатынастардың орындалуы сөйлеу қарым-қатынасының тізбегіндегі буындардың алмасуынан, қарапайым сөйлеу жанрларының күрделі сөйлеу жанрына, ал күрделі сөйлеу жанрларының келесі тізбекте қарапайым сөйлеу жанры сипатында көрінетіндігімен аныкталады да, қатынастың тұтастығы айкындалады. Бұл ой өз уәжін М.М.Бахтин пікірінен табады: «... эти отношения между целыми высказываниями не

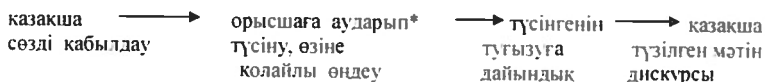
поддаются грамматикализации, так как, повторяем, они не возможны между единицами языка, притом не только в системе языка, но внутри высказывания» [1.23]. Бұл жердегі катынас дискурстық катынас ретінде аталып тұр. Өйткені ол тілдің бірліктері арасында да, тіл жүйесі арасында да (вертикальді алғанда), айтылым ішінде де (горизонтальді алғанда) орындалмайды. Дискурстық катынас сөйлеу қарым-қатынасындағы тұтас іріленген айтылымдар арасында ғана көрінеді де, грамматикаландыруға көнбейді, тұтастықта ғана танылады. Сонда мәтін үнемі қозғалыста және тілде орналасады, сөзде (сөйлеуде) нақты айтылым түрінде өмірге енеді де дискурсқа айналады, бұл үрдісті айтылымдардың өмірмен барлық жағынан байланыста есептеп мүмкін дейміз және сол өзі болған өмірді тілге қайта көшіріп әкетеді. Яғни, біз дайын мәтінді қажет жағдайға сай қажетті деректерді бейнелейтін айтылымдармен сөйлеу әрекеті негізінде толықтырамыз.

Коммуникативтік жағдай болу үшін тіл мен сөз (сөйлеу) әрекетке енеді. Тілде тұрғанда мәтін ешкімге арналмаған, ал ол дискурсқа түскенде авторға не болады және қабылдаушыға, яғни қалайда біреуге бағытталады. Олардың шегарасы сөйлеу субъектілерінің кезектесуімен анықталады. Сөйлеу жанрының қарапайым (бірінші деңгейлі) және күрделі (екінші деңгейлі) деп бөлінуінің өзі де біртұтас тор тізбегіндегі әрекеттің алмасу, бір-біріне көшіп өрілуінен туындайды. Мұны құжат айналымын нысанға ала отырып күрделі коммуникативтік жағдайды туғызушы ретінде нақты елестетуге болады. Төменгі құрылымдық бөлімшедегі әрекетті жүзеге асыру үшін, мысалы, оқытушылардың кезекті еңбек демалысының кестесін бекіттіру үшін әуелі еңбек заңына сүйене отырып, кімге қанша еңбеккүн тиесілі болатыны анықталады, 2-ден, әр қызметкердің жұмысқа қабылданған уақыты, жұмыс өтілі қаралады, өздерімен келісе отырып кестесі құрылып, осы туралы мәлімдеме жазылып, бастыққа бұйрыққа беріледі. Егер осы тұрғыдан алсақ, еңбек туралы заң туынды ретінде қарапайым сөйлеу жанрына жатқызылады, ал ол (Еңбек заңы) өзін дайындауға дейінгі әрекеттерге қатысты күрделі сөйлеу жанры, бірақ мәлімдеме үшін қарапайым, ал мәлімдеме осы сәтте күрделі сөйлеу жанрына жатқызылады, бірақ бұйрық үшін қарапайым (1-ші деңгейлі). Бұл тізбекте дискурстың

тек бір айналымының кесіндісі көрінді. Жалпы алғанда дискурстық қатынас дискурс құрамына дискурстық бірлік ретінде пайдаланып, сонан соң туындыға, кіші мәтінге, тілге өтетін және қажет кезінде қайтадан дискурсқа түсе алатын (бұл кездегі сипат мүлде жаңа) айналымда болады. Сонда тіл → сөйлеу → дискурс, тіл → айтылым → өмір ұштағандарына тағы бір ұштаған сабактасады, бұл тілдік сана тағандары: дара тұлға (басқаша айтсақ, дара тұлғаның түйсік дүниесін жасайтын ішкі интенциясы) → эстетикалық форма → тіл (немесе символға айналған атау-сөз). Қ.Жаманбаева көрсеткен тілдік сананың құрамдас бөліктерін біз сөз еткен нысанға қатысты оймен байланыстырсақ, алғашқысы - ішкі интенция - айтушыға да, колданушыға да тән, тек айырмасы айтушыда креативтік сипатта, ал қабылдаушыда рецептивтік сипатта көрінеді, екіншісі - эстетикалық форма - дискурсқа енген мәтіннің кіші мәтінге не туындыға көшетін кесіндісі (Қ.Жаманбаеваның мұн концептісін талдауға қатысты зерттеуінде бұл дінн шығармашылыққа өткен эстетикалық форма деп көрсетілген), ал үшіншісі - тіл - туынды не кіші мәтін. Бұлардың алдыңғы екеуі үшіншісіне қызмет етті де, бір әрекет тиянақталды. Бірақ аяқталған жоқ, қажеттілігіне сай туынды не кіші мәтін қайтадан дискурсқа енетін тұтас мәтінмен сабақтаса отырып, келесісіне қызмет етеді. Осылайша дискурс пен мәтін өзара алмасып отырады. Сөйлеу қарым-қатынасы тізбегіндегі әр буында алдыңғы буынның және сонан соң туатын буынның өзегі орналасады, сонда мәтін көпөлшемді, терең қабатты құрылым болып шығады. Тіл, мәтін айтылым арқылы адамдар арасындағы коммуникативтік күрделі жағдайды қамтамасыз етеді де, өздері де сонымен тіршілігін, қызметін жалғастырады. Бұл үрдістің өмірдегі сипатын нақты тәжірибе негізінде сөз етейік: «Көлік техникасы және технологиясы» мамандығының I курс орыс тобының студенттеріне қазақ тілінде түсірілген «Көшпенділер» фильмін көрсетіп, сонан соң оны қайта мазмұндап беру тапсырылып, студенттердің мазмұндаулары дыбыс таспасына жазылып алынды. Мұндағы мақсат - күрделі сөйлеу жанрының немесе эстетикалық форманың қабылданып, оның қабылдаушының рецептивтік интенциясына сай қайта туындау сәтіндегі сипатын айқындау. Дәлірек айтсақ, сабақ дискурсындағы күрделі коммуникативтік жағдайды талдау. Жоғарыда айтылған ойлармен сабақтастырсақ:

көрсетілген фильм → кіші мәтін // туынды // тілдегі өмір, күрделі сөйлеу жанрына жатады. Ал студенттердің мазмұндамалары (таспадағы жазбалар) → айтылымдар тұтастығына айналған синтагмалар // кіші мәтін, күрделі сөйлеу жанры. Жеке алғандағы әрқайсысының сипатын бөліп көрсеткенімізбен, оларды дискурста танығанда олар бір желіде қатар өріледі. Қабылдаушылардың фильмді мазмұндау мәтінінде *фильм // туынды* қарапайым, бірінші деңгейлі сөйлеу жанрына жатады да, соны өз мазмұнына, құрылымына тірек еткен *мазмұндама* (мазмұндалу сәтінде) күрделі сөйлеу жанры, өйткені онда бөтен өмірді тірілтіп әкелген мәтін кесіндісі және өзінің (сөйлеушінің, әр студенттің) білім деңгейі, дүниетанымы, бағасы, өмір тәжірибесі түйіседі. Ал ол таспаға көшіріліп, белгілі бір мақсатпен (мысалы, талдау) тыңдалған сәтте кіші мәтін, қарапайым сөйлеу жанрына айналады. Ал бұл үрдістің туындау негіздері де жалпы сөйлеу әрекетінің туындау механизміне сай 3 кезеңнен тұрады: 1) бағдарлау және жоспарлау, 2) бағдарламаны жүзеге асыру, 3) алынған нәтижені белгіленген мақсатпен салыстыру [7.18].

Бағдарлау және жоспарлау кезеңі біз сөз етіп отырған талдау нысанында - қазақша сөзді қабылдау, фильм мазмұнын түсіну. Бұл әрекет қабылданған акпаратты ішкі сөйлеу арқылы бекітумен ұштасады. Өйткені ішкі сөйлеусіз сыртқы сөз құру мүмкін емес. Ішкі сөйлеуде акпараттың өңделуі орындалады, өйткені студенттер алдында қайта мазмұндау мақсаты қойылған. Ішкі сөйлеуде қабылданған акпаратты қайта мазмұндау сызбасы түзіледі, бұл дискурста енетін мәтіннің негізін рәсімдейді. Жаңа мәліметтерді және тақырыптың идеясын байланыстырады. Бағдарламаны жүзеге асыру кезінде алғашқы кезеңдегі фильм мазмұнын қабылдау мен оның мәнін іштей терең ұғынуға сүйенілген сызбаны тілдік құралдармен толықтыру, бағдарламаны вербальді жүзеге асыру орындалады. Бұл сызба, объективтік мәтіннің субъективтік бейнелеу сызбасы - қабылданған мәтіннің жоспарын, яғни ондағы өмір деректерді, объективті заңдалықтар мен құбылыстарды көрсетеді. Үшінші кезеңі - мазмұндау мақсатымен құрылған кіші мәтіннің баяндалуы барысындағы студенттің сөз саптауы, түзетуі, бір сөздерді қолданып, қайта алмастыру, т.с.с. әрекеттерінен көрінеді. Біздегі тәжірибеде осы айтылған кезеңдерді мына сызбамен келтіруге болады:

Орысшаға аударып түсіну* деп отырған себебіміз тәжірибеге қатысқан студенттер орыс тілінде білім алып қалыптасқандар, әрі олардың өздерінің мазмұндамаларында да орысша ойлау құрылымының әсерінен кеткен қателер анықталды. Атап айтсак: *Бұл фильм негізінде тарихи жағдайлар құрылған* (студент сөзіндегісі). Дұрысы: *Бұл фильм тарихи жағдайларға негізделіп құрылған*. Пропозициялық инвариантында: *Фильм создан на основе исторических событий. Қазақ халқы жоңғар шапқыншыларына қарсы соғыс арқауы болған* (студент сөзіндегісі). Дұрысы: *қазақ халқының жоңғар шапқыншыларына қарсы соғысы киноның арқауы болған т.с.с.*

Тағы бір байқалатын жайт - бұл қателіктер студенттің тұтас баяндауында бірден байқала қоймай, тыңдаушылар тарапынан дұрыс қабылданғаны. Бұрыс мазмұндалған хабар жалпы мазмұндаудағы дискурстық қатынастың біртұтастықты қамтамасыз етуінің аркасында түзетіліп қабылданғаны анықталады. Мұның өзі де дискурс сипатының мәтіннен басқа болатынын танытады. Жалпы айтқанда, дискурс пен мәтін өзара тығыз байланыста, сондай-ақ бірі екіншісінің күйіне өте алатын сипатқа ие болады.

Әдебиет

- 1 Бахтин М.М. Проблема речевых жанров // Международная летняя школа. Коммуникативные стратегии культуры. Современные дискурсивные практика. Новосибирск, 2000.
- 2 Жаманбаева Қ. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. Алматы, 1998.
- 3 Бубнова Г.И. Лингвистическая специфика устной монологической речи (на материале французского языка) // Белик Н.Ф., Гарбовский Н.К., Ширяев А.Ф. Система языка и перевод. М.: Изд-во МГУ, 1983 (III кв.). -136 с.
- 4 Николаева Т.М. Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы // Новое в зарубежной лингвистике, вып. VIII. М., 1978.
- 5 Кибрик А. Уоллес Чейф [http:// www. Peoples/ ru/ science/inquist/ suate](http://www.Peoples.ru/science/inquist/ suate)
- 6 Т.А.ван Дейк. Язык. Познание. Коммуникация. Б.: БГК им. И.А.Бодуэна де Куртенэ, 200-300 С.

7. Гаврилов Л.А. Реферирование как специализированная речевая деятельность // Белик Н.Ф., Гарбовский Н.К., Ширяев А.Ф. Система языка и перевод. М.: Изд-во МГУ, 1983 (III кв.). -136 с.

В статье рассматриваются проблемы взаимоотношения дискурса и текста, а также определяются отличительные черты дискурса.

This article is about the problems of the interrelations of the discourse and the text. Here also the characteristic features of the discourse are defined.

УДК 82'03:021.512.122(574)

Сулейменова Г.Е.

*соискатель,
Евразийский национальный
университет
им. Л.Н. Тухтеева*

**ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ
ПЕРЕВОДЫ ЖУСУПБЕКА
АЙМАУЫТОВА КАК
СРЕДСТВО ЖАНРОВОГО
ОБОГАЩЕНИЯ КАЗАХСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ**

История культуры – это своеобразный диалог, в котором участвуют творцы и осваиваемая ими действительность с одной стороны, и тексты литературы и их адресаты – с другой. Процесс создания и восприятия текста культуры – это всегда активные творческие процессы, основанные на диалогических отношениях, для которых характерна принципиальная незавершенность и открытость. Несомненно, что текст культуры, созданный человеком, создает и самого творца, и воспринимающего его человека. И воспринимая текст чужой культуры, мы невольно сопоставляем его со своим опытом, обогащая его новыми смыслами, давая ему, таким образом, новую жизнь в новом времени и пространстве. «Чужая культура только в глазах другой культуры раскрывает себя полнее и глубже... Один смысл раскрывает свои глубины, встретившись с другим, чужим смыслом: между ними начинается как бы диалог, который преодолевает замкнутость и односторонность этих смыслов, этих культур. Мы ставим чужой культуре новые вопросы,

каких она сама себе не ставила, мы ищем в ней ответа на эти наши вопросы, и чужая культура отвечает нам, открывая перед нами новые свои стороны, новые смысловые глубины» (Бахтин, 1979, с. 334-335). Разделяя это суждение М.М. Бахтина и рассматривая историю литературы в широком смысле как «историю общественной мысли, насколько она выразилась в движении философском, религиозном и поэтическом и закреплена словом» (Веселовский, с.41), приходим к выводу о том, что одну из ведущих ролей во взаимодействии культур и языков, а особенно в переломные моменты развития национальных культур, играет переводная литература. История переводов, действительно, позволяет проследить развитие национального языка и литературы, однако еще важнее то, что переводная литература, отражая запросы общества и уровень его развития в эпоху создания конкретного перевода, всегда решает задачи той литературы, на язык которой переводится, и становится неотъемлемой частью истории национальной культуры в целом.

Несомненно, что на казахскую литературу было оказано особое влияние русской литературы, языка и культуры в целом. Начиная с великого Абая шедевры русской литературы стали достоянием казахского народа. Пристального внимания требует исследование переводов Ж. Аймауытова, в которых он смог представить творчество А.С. Пушкина, Н.В. Гоголя, В.Гюго, Л.Н. Толстого, М.Горького, У.Шекспира, Дж. Лондона, Ги де Мопассана, А.Дюма, Р.Тагора. Полагаю, что для Ж.Аймауытова переводы не являлись самоцелью. Учитывая разножанровость переводов, можно предположить, что таким образом писатель решал задачу жанрового обогащения казахской литературы. Бесспорно, что талантливый переводчик Аймауытов считал, что через переводы можно выработать образцы и каноны национальной литературы. А сам перевод рассматривался им как форма создания культуры и обогащения языка.

Вместе с тем, сама переводная литература, предполагая серийность и невозможность создания конечного перевода, как нельзя лучше соответствует представлениям о диалоге автора и переводчика и диалогических отношениях между неповторимым и неизменным оригиналом и переводами, обусловленными личностью переводчика и конкретным культурно-историческим контекстом.

Изучение истории переводов помогает определить роль и место определенного текста инонациональной культуры в культуре принимающей. Каждый перевод всегда отражает в равной степени состояние национального языка на определенной ступени его развития, литературные и художественные пристрастия общества, восстанавливая таким образом картину духовной и интеллектуальной жизни общества. История переводов неотделима от истории языка и культуры.

Художественные литературные произведения – это важная часть культуры, и их-то, может быть, в первую очередь невозможно рассматривать вне контекста мировой культуры, и только этот контекст позволяет раскрыть всю глубину смысла художественного произведения, дает ему возможность вечной и всегда новой жизни.

Язык, как известно, является одним из признаков общности, по которому одну нацию отличают от другой, причем в характере языка отражаются национальный характер и менталитет, этнические стереотипы, особенности психики и национального самосознания. Можно предположить, что основных составляющих этого психологического фона является подсознательное, ведь именно подсознание отражает опыт, накопленный предшествующими эпохами и поколениями соплеменников.

Мақалада қазақ әдебиеті ақтаңдақтарының бірі, жазушы Жүсіпбек Аймауытовтың аудармашылық шығармашылығы туралы сөз болады. Қазақ әдебиетінің өзге өкілдері секілді Жүсіпбектің де алға қойған мақсаты – орыс және шетел жазушыларының шығармаларын аударып қана қоя емес, автордың ойынша, қазақ әдебиетін, соның ішінде прозаны жанрлық жағынан толықтыра, байыта түсу. Сондай ақ мақалада аударма түрлі халық әдебиеттері арасындағы мәдени байланыстардың негізгі көзі ретінде қаралады.

In this article the authoress examines the translator creative works of writer J. Aimaulytov. The translations of Russian and foreign writers were not the end in himself.

He had for an object, in my opinion, to enrich Kazakh literature by the various genres. First of all he was interested in prose.

The authoress touches up also the problem of translation as a form of the interculture communication.

Педагогика и гуманитарные Педагогические науки

УДК 796

Испулова Р.Н.

к.и.н.,

Жангалиев Е.К.

ст. преподаватель,

Войлоков А.М.

доцент

ЗКТУ им. М. Утешисова

СПОРТ И ЕГО ГУМАНИЗИРУЮЩЕЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ НА СПОРТСМЕНОВ

В настоящее время стремительными темпами развивается спорт высших достижений в Казахстане. Пресса Республики прибегает к самым громким эпитетам при характеристике спорта: «Спорт – феномен XXI века», «Спорт – зеркало общественной жизни». О спорте пишут статьи, книги, им посвящаются кинофильмы.

Все это подтверждает, что в наши дни спорт приобрел такую социальную значимость, какой он не имел, пожалуй, никогда в истории Казахстана. Спорт все больше проникает в жизнь людей, выполняя важные социальные функции. Он является средством физического совершенствования, рациональной формой проведения и организации свободного времени, средством общения, повышения социальной активности людей.

Вместе с тем спорт предполагает постановку и решение широкого круга сложных вопросов: в чем специфика спорта как особой формы и вида деятельности людей? Какое место он занимает и должен занимать в общей системе форм жизнедеятельности человека? Какие конкретные социальные функции выполняет спорт в образе жизни людей? Насколько это место и социальные функции соответствуют гуманистическим идеалам и ценностям?

Именно гуманизации личности в спортивной деятельности и

посвящена эта статья. Причем изучая и анализируя работы ряда авторов по гуманизирующему воздействию спорта на спортсменов: А.Жемильски (Польша), Х.Ленк (Германия), Н.Пономарев (Россия), Сулейменов И. (Казахстан), Л.Сьюэне (Бельгия) и др., можно предполагать их разнородность ответов. Это вполне объяснимо, если учесть дискуссионный характер изучаемого вопроса, воздействие других социальных явлений и условий общественной жизни.

Ссылаясь на энциклопедический словарь, нужно сказать, что «... гуманизм слово латинское - человеческий, человечный, признание ценности человека, как личности, его право на свободное развитие и проявление своих способностей».

С этих позиций мы и будем вести диалог о спорте, как виде человеческой деятельности и факторе, который способствует объединению людей. Между спортсменами устанавливаются товарищеские отношения независимо от того, соперники они или партнеры, и они считаются друзьями в течение всей их спортивной жизни.

В связи с тем, что термин «спорт» охватывает широкий диапазон явлений обладающих специфическими особенностями и подчиняющихся особым законам, мы рассматриваем его только как физические упражнения, выполняемые в повседневной жизни спортсменом. Ограничив тему, покажем его со следующих двух точек зрения: спорт как отношение человека к самому себе, и спорт как отношение человека к другим людям.

Для человека, который занимается спортом, он является средством саморазвития, обретения душевного равновесия и способности к самоконтролю. Посредством спорта и в процессе занятий им, человек постоянно стремится превзойти себя. Уже одно это обобщает человека.

Стремление к установлению нового рекорда предполагает постоянную волю к самосовершенствованию и достижению предельно возможного. Спортсмен как бы вступает в борьбу с ограниченностью своих физических способностей.

Разумеется, человек не может достичь прыгучести тигра, скорости газели или выносливости перелетных птиц. Но он должен стремиться максимально напрягать свои физические силы и использовать все нераскрытые в нем способности. Стремление к этому-одна из основных обязанностей спортсмена.

Спорт представляет своего рода противовес нашей слишком

интеллектуальной цивилизации. Спорт дисциплинирует ум, так как заставляет его приспосабливаться к свойствам материи, например, таким как сила сопротивления, ускорения или предел скорости. Интеллект не может быть безнаказанно представлен самому себе и своим конструкциям. Наш сверхцивилизованный, технократический мир ясно осознает опасность одностороннего интеллектуализма. Это проявляется в самых различных областях жизни, пример тому культурная революция в Китае, когда студентам не разрешили вернуться в университеты и заставили заниматься физической работой для того, чтобы общение с рабочими вернуло им чувство реального и конкретного. «Де мол не забывайте движения». Компенсирующее воздействие физического труда признается даже «чистыми» интеллектуалами. Мы имеем в виду одного преподавателя Усть-Каменогорского университета, который оставил должность заведующего кафедрой математики и сначала как чабан, а затем как фермер пытался найти новое измерение жизни, - не поддающееся вычислениям компьютера.

Такое же воздействие оказывает и спорт. Мы говорим о спорте как средстве саморазвития и обретения внутреннего равновесия. Кроме того, в тренировочном процессе спортсмена есть элемент самоотречения, что не может не отразиться на его повседневном поведении. Занятия спортом, требуют владения собой, а это в свою очередь, имеет далеко идущие практические последствия. Спорт помогает человеку овладеть самим собой, что составляет основу любой подлинной цивилизации.

✓ Овладение собой, это не просто умение управлять своими мускулами и отречение от всего, что может вредно отразиться на спортивной форме атлета. Это, кроме того и развитие тех качеств, которые делают человека более гуманным и укрепляют его уверенность в себе. Спорт – не просто физическая одаренность; он требует тонкости ума, наблюдательности, интуиции, тактического мышления и способности быстро принимать решения. Эти качества постоянно должны находиться на вооружении у спортсмена.

✓ Спорт – это школа, в которой учат оценивать степень риска и идти на этот риск. В этой школе учатся быть уверенными в себе, в своих способностях и возможностях. А ведь та же самая внутренняя уверенность в себе имеет важное значение в повседневной жизни, являясь ключом к успехам.

Спорт имеет также особое социальное значение. В какой-то мере он представляет собой реакцию, вызов нашему обществу. Общество создает для человека такие удобства, которые все больше освобождают его от затраты физических усилий. В конце концов человек будет включен в технический процесс, который потребует от него минимума физической энергии.

Интересно привести, какое определение пешехода дал один Санкт-Петербургский юморист: «Пешеход – это автомобилист, который нашел место для стоянки своей машины». Сегодня требуется известная смелость по отношению к общественному мнению, чтобы идти по улице пешком, а не ехать по ней в автомобиле. Спорт же, напротив, это такой вид деятельности, который вносит в жизнь общества свои «неудобства». Современное общество автоматизирует и механизмирует человека. Исследования казахстанских ученых (Сулейменов и др.) наводят на мысль о том, что одна из причин дегуманизации человека, его замкнутности заключается в условиях осуществления его труда.

Человек, который подвергается разрушительному воздействию работы, производимой без удовольствия, без творческого умения, требует какого-то нового поля деятельности, где он может быть самим собой и где он может вновь обрести возможность развить свои способности. Совсем не случайно, что годы растущей индустриализации явились свидетелем такого явления как спорт.

Наше общество – это техническое общество, в котором господствует труд на конвейере, где «игру делают» техники, ученые, компьютеры.

В этих условиях человек ощущает потребность в какой-то компенсации, чтобы проявить себя в другой области, где он может доказать свое превосходство. Спорт раскрывает перед ним возможность применения талантов и дарований, которые не находят себе проявления в повседневной жизни. Часы досуга являются как бы компенсацией за время, отданное работе. И так как в будущем продолжительность досуга будет увеличиваться, то как нетрудно предвидеть, увеличится число занимающихся спортом.

Командные виды спорта развивают такие черты, которые имеют ценность для всего общества, а не только для спорта как такового. Спорт – это школа честной, справедливой борьбы. Встреча с соперничающей командой, достойное отношение к

каждому ее члену – это воспитание само по себе. Честная игра – это приглашение относиться терпимо и уважительно к другому человеку.

Делая заключение, следует подчеркнуть что спорт – это не только великолепное зрелище, но и воплощение спортивного духа, который объединяет и гуманизирует людей.

Литература

Жемильски А. «Скептический взгляд на спорт». Вестник Варшавского университета, 2001.

Ленк Х. «Отчуждение и манипуляция личностью спортсмена». Доклад на предолимпийском научном конгрессе. Мюнхен, 1992.

Пonomарев Н. «Труд свободное время и физическая культура». Кн. Социальные функции физической культуры и спорта. М.; 1974.

Столяров В. «Спорт, культура, гуманизм». Философские исследования физической культуры и спорта. М.; 1998.

Сулейменов И. «Предмет теории и социальные функции физической культуры и спорта». А-Ата, 1990.

Сьюэне Л. «Спорт и личность». Спорт и образ жизни. М.; 1979.

Мақалада спортпен шұғылдану арқылы адам өз-өзін меңгеретіні, өз бұлиық етінің жұмыс істеу сапасын арттыратыны, сонымен бірге сезу байқағыштығы, тез шешім қабылдау және т.б. қабілеттің қызмет түрлері жөнінде баян етіледі.

УДК 613.796.034:7.01

Панфилова З.П.

ст. преподаватель,

ЗКТУ им. М. Ужешисова,

Шеверов. С.А.

учитель 1 категории.,

Панфилов Н.П.

учитель высшей категории

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ЗОЖ ПОСРЕДСТВОМ СПОРТИВНО- МАССОВЫХ МЕРОПРИЯТИЙ В ШКОЛЕ-ГИМНАЗИИ ЭСТЕТИЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ

*«Учитель это должен делать сам и верить в дело!»
(П.К.Иванов.)*

Физическое воспитание в школе-гимназии эстетического направления является частью общей культуры

личности и служит формированию гуманистического воспитания учащихся, а также формированию здорового образа жизни.

Перед органами здравоохранения и образования поставлена задача решительного наращивания усилий в том, чтобы наши граждане были здоровыми на протяжении всей своей жизни, чтобы их окружала здоровая природная среда.

Государственная программа, направленная на «Здоровый образ жизни», имеет мощное основание в виде принятых директивных документов правительства Республики Казахстан и Президента страны: «Президентские тесты физической подготовленности населения» (№ 774, 1996г.), «Обращение Президента к населению страны», «О государственной программе развития массового спорта в Республике Казахстан» (№32, 12.12.1996г.).

Однако, для решения данных задач, необходимо проделать определённую работу в нескольких направлениях:

1. Агитационно-пропагандистская деятельность.
2. Распространение знаний о здоровье учащихся.
3. Организация и проведение различных спортивно-оздоровительных мероприятий с целью увеличения времени активной двигательной деятельности учащихся.
4. Привитие учащимся, учителям и родителям умений и навыков основ применения нетрадиционных средств оздоровления через направления физической культуры.

Необходимо включить в систему оздоровления:

- а) занятия на открытых площадках круглый год;
- б) плавание, аквортитмику;
- в) закаливание, обливание холодной водой.

Необходимо ближе знакомить учащихся с закаливающей системой «Детка» П.К.Иванова.

В Республике Казахстан отмечается высокий уровень заболеваемости детей и подростков, более двух миллионов состоит на диспансерном учёте по различным заболеваниям. Это дети с серьёзной патологией органов дыхания, пищеварения, эндокринной, мочеполовой системы, с близорукостью и болезнями опорно-двигательного аппарата. С каждым годом увеличивается количество заболеваний нервно-психической сферы, велико число травм, отравлений. Высок уровень инфекционных заболеваний.

По данным анкетирования, более 40% учащихся курят,

эпизодически употребляют алкоголь 39%, пробуют наркотические вещества до 17%, в ранние половые связи вступают до 23%. Отмечен рост заболеваний, передаваемых половым путём, рост числа абортёв у несовершеннолетних учащихся. Эти показатели приобретают актуальную социальную значимость и требуют активной стратегии формирования здорового образа жизни у школьников.

Принято считать, что вопросами здоровья может заниматься только врач. Он хорошо знает человеческий организм, но в основном организм больного человека. В клинической профилактической медицине бытует мнение, что точкой отсчёта здоровья является болезнь, и медицина будет только помогать «латать дыры» в здоровье людей, но она никогда не учит как управлять жизнедеятельностью организма в целом.

К своим недомоганиям и болезням мы идём не один год, расточая свое здоровье, но наступает такой момент, когда нам очень хочется избавиться от своих болезней. Как быстрее избавиться от всех болезней, когда начать заниматься? По какой системе?

Ответом на эти вопросы является физическая культура и спорт, закаливание, солнечные, воздушные, водные процедуры, а также формирование ЗОЖ посредством «Дней Здоровья», проводимых на природе.

Примером тому может служить гимназия эстетического направления, где вот уже который год проводятся дни здоровья с выходом на природу. Это осенний, зимний и весенний «Дни Здоровья»!

Задача «Дней Здоровья» - вовлечение учащихся школы-гимназии эстетического направления, их родителей, а также учителей, сотрудников и членов их семей в систематические занятия физической культурой и спортом и приобщение их к здоровому образу жизни.

Игровые цели:

1. Умение взаимодействовать с коллективом.
2. Адаптация вновь пришедших учеников школы ГЭН.
3. Оздоровление учащихся, как посредством физических упражнений, так и посредством оздоравливающих сил природы.

Учебные цели:

1. Совершенствование знаний, умений и навыков, полученных на уроках физической культуры.

2. Совершенствование туристических навыков и применение их в практической деятельности.

Воспитательные цели:

1. Воспитание любви к Родине через знакомство с её флорой, привитие бережного отношения к природе.

2. Воспитание чувства коллективизма.

3. Воспитание чувства взаимовыручки.

4. Воспитание ответственности перед одноклассниками, учителями, родителями и администрацией гимназии.

Принимают участие учащиеся 5-11 классов, а так же родители, учителя и администрация школы ГЭН. У участников должна быть спортивная форма с элементами командной принадлежности (эмблема, символика, цвет головных уборов и т.д.). Конкурсы оцениваются по десятибалльной системе. Итоги определяются по наибольшей сумме очков, набранной во всех конкурсах. Судейская коллегия состоит из учителей и администрации ГЭН.

Организационная работа начинается с подготовки положения по проведению «Дня Здоровья» и приказа. Всё это вывешивается на всеобщее обозрение в виде красочно оформленного плаката. На уроках физической культуры проводится разъяснительная работа по положению и порядку проведения «Дня Здоровья», готовится место проведения, производится разметка трассы, назначаются и утверждаются судейские бригады по видам конкурса. Весь инвентарь и информационный щит должны быть доставлены и размещены не менее чем за тридцать минут до всеобщего построения на месте проведения «Дня Здоровья».

Предлагается следующий план проведения спортивно-массового мероприятия:

1. Построение, рапорт, приветствие.

2. Объявление программы, представление судей.

3. Выбор места стоянки классов.

4. Выполнение программы.

а) бег 1600 метров - президентская мля;

б) конкурс туристических газет;

в) перетягивание каната;

г) конкурс кулинаров;

д) конкурс «Осенний букет»;

е) футбол.

Обед.

ж) конкурс на лучшую песню или стихотворение, посвященные «Дню Здоровья»;

з) конкурс на лучшее санитарное состояние мест стоянок;

и) подведение итогов «Дня Здоровья»;

к) награждение победителей.

В назначенный день в 9.00 все учащиеся и сотрудники, а также родители собираются в школе-ГЭН.

Построение, рапорт. Директор школы-ГЭН желает успешных стартов и побед своим ученикам. Здесь же представляется и судейская бригада по проведению «Дня Здоровья».

9.30 - Организованная посадка в автобусы и переезд на пристань к теплоходу.

10.30-11.00 - передвижение к месту проведения «Дня Здоровья».

11.00 - построение и напоминание порядка проведения конкурсов.

11.15-12.30 - бег 1600-метров, участвуют все классы. Победители определяются как в личном, так и в командном зачёте по классам.

12.30-13.30 - перетягивание каната. Участвуют все классы, независимо от количества учеников в нём.

13.30-14.00 - конкурс осенних букетов (один букет от класса).

14.00-15.00- Футбол. Участвуют 5 юношей и 5 девушек от класса

15.00-15.30 - обед.

15.30-16.00 - конкурс на лучшую туристическую песню (сочинённую самими учащимися) или стихотворение, посвященное осеннему «Дню Здоровья».

16.00-16.30 - конкурс на лучшее санитарное состояние стоянки класса.

16.30-17.00 - подведение итогов «Дня Здоровья» и награждение победителей конкурсов администрацией ГЭН и судейской бригадой по видам конкурсов.

Данные конкурсов и их оценок заносились на большой информационный щит. Все учащиеся ГЭН следили за своими успехами, неудачами и имели возможность исправить их.

ИТОГОВАЯ ТАБЛИЦА «ДНЯ ЗДОРОВЬЯ»

класс	1600 метров	канат	Кулиария	Осенний букет	футбол	Худ. сам.	Сан. сост.	очки	место

В настоящее время любому грамотному человеку известно, как сохранить здоровье. Здоровье - это залог развития на всех этапах его жизни. Охрана здоровья - важнейшая социальная задача, так как здоровье каждого - народное достояние и богатство, особенно это относится к детям. Задача учителей физической культуры - поддержание и укрепление здоровья учащихся. Нормальная работа организма даёт возможность ученику активно учиться, участвовать в общественной жизни, продуктивно отдыхать.

ВЫВОДЫ:

1. Анализ литературных данных по этой проблеме показал, что уровень социальной активности учеников и родителей крайне низкий.
2. Уровень информированности и методических знаний у учеников и их родителей по проблемам ЗОЖ низок.
3. ЗОЖ в системе жизнедеятельности школьника нужен и важен.
4. Проведение «Дней Здоровья» необходимо для здоровья, как учащихся, так и учителей, и родителей учащихся.
5. Проблеме проведения спортивно-массовых мероприятий на примере «Дня Здоровья», следует уделять больше внимания, как в методическом, так и в организационном и практическом плане

Литература

1. Трофименко А.Г., Могильный Н.Г. «Здоровье без лекарств». Москва. 1995
2. Козлова Т.В., Рябухина Т.А. «Физкультура для всей семьи». М. Физкультура и спорт. 1990
3. Телль Л.З. «Истина Здоровья». Акмола. 1997
4. Малахов Г.Г. «Закаливание и водолечение». С.П. 1997

Мақалада мектеп-гимназияларда денсаулықты күтіп ұстану мақсатында спорттық шаралар арқылы эстетикалық бағыт беруді ұйымдастыру жөнінде айтылады.

Б.Қасымбекова
*п.ғ.ғ., профессор,
Х.А.Яссауи атындағы
ХҚПУ,*

Е.Қуандық
*оқытушы,
"Отырар" университеті*

**СӘНДІК ҚОЛДАНБАЛЫ
ӨНЕР АРҚЫЛЫ БОЛАШАҚ
ОҚЫТУШЫЛАРДЫҢ
ӨНЕРТАНЫМЫН
ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

«Көз жетпеске сөз жетеді» демекші өнертанымның сан алуан түрлерін, оның халыққа, яғни шәкірттерге беретін тәлім-тәрбиесі мен үлгі өнегесін ұрпаққа ұстаз – ұлылыққа ұран болатынын сөз жүйесімен даралап жеткізу барысында темірді от балкытатынындай жүректі сөз балкытатынын есте ұстап, өнертанымды төмендегідей етіп ұсыну арқылы, әр мұғалім өзінің ту көтерген Отанына патриоттық сезімде болуы керек. Ондай ұстаздың алдынан білім алып, тәрбие көрген шәкірт елінің адал да білімді, өз саласының білікті де білгір маманы болып өседі. Ең қасиетті кітабымыз «Құранның» өзінде де ұстаздың орны, қадір қасиеті тұрғысынан ұстазды сыйлау мұсылманның басты парызының бірі ретінде ерекше айтылады. Ушинский «Мұғалім – зор тұлға, ол күннің құдіретті сәулесі сияқты» дегендей ұстаз шәкірт үшін ең маңызды тұлға болып есептеледі.

Болашақ мұғалімдердің оқушыларға эстетикалық тәрбие беруге, олардың мәдениетін қалыптастыруға қажетті дайындығы болуы тиіс. Себебі, қандай мұғалім болмасын оның бір қызмет саласы оқушыларға эстетикалық тәрбие беру, олардың әсемдік сезімдерін дамыту, өнерді тануға үйрету болып табылады. Мұндай іс-әрекетті нәтижелі жүзеге асыру үшін болашақ мұғалімді мектептегі тәрбие жұмысына дайындап жіберу қажет. Ол үшін дайындық барысында болашақ мұғалімге өнертаным білімдерін меңгерту шарт.

Өнертаным - өнерді зерттейтін қоғамдық ғылымдар жиынтығы. Өнертаным бүкіл көркем мәдениеттің бәрін тұтас зерттейтін және өнердің әр саласын өзінше жеке-жеке қарастыратын ғылым саласы. Өнердің пайда болуы өркендеу-қалыптасу сатыларының адамзат тарихынан алатын орнын.

аткаратын қызметін, мәдениетпен және басқа да құбылыстар мен ара-қатынасын нақтылайды. Көркем шығармалардың мазмұны мен түр мәселелерін анықтайды.

Барлық өнертаным ғылымдары бірімен – бірі тығыз байланысты өнер теориясы, өнер тарихы және көркем сын деп аталатын негізгі үш саланы қамтиды.

Өнер теориясы дәуір талабына эстетикалық талғам – тілекті ескере отырып, қоғамның пластик, өнер және оның жеке түрлері жөніндегі әлеуметтік – философиялық көзқарастарды қорытып әрі дамытып отырды. Ол өнердің идеялық мазмұны, танымдық мәні, көркемдік тәсілі, көркемдік формалары, бейнелеу құралы, өнер техникасы мен техникалогиясы, түр мен жанр ерекшелігі тағы басқа мәселелерді өзара байланыстыра зерттейді. Сонымен қатар өнердің жалпы заңдылықтарын объективтігіне логикалық дамуын қоғам мен ара – қатынасын ұжым мен жеке адамдарға әсерін жан-жақты қарастырады. Өнер тарихы өнердің даму жолын дүние жүзілік көлемде тұтас кейбір елдің немесе жеке дәуірдің өнерін де зерттеп бағалайды. Өнердің белгілі бір түрі немесе бүкіл бір бағыт пен ағымның пайда болу, жетілу – толысу себептерін түсіндіреді.

Көркем сын заманада көркем өнер құбылыстарын қазіргі өнердің жанрлары мен түрлерін, бағытын өнер шеберлерінің шығармалары мен туындыларын талдау жасап, әрі бағалайды.

Өнер құбылыстарының өмірмен, уақыттың идеалдық қатысын адам мүддесі тұрғысынан алып тексереді. Теориялық немесе тарихи мәселелерге арналған теориялық трактат суреттер парызы жөнінде толғаныс, теориялық немесе тарихи-зерттеу жалпы немесе арнаулы еңбектер, мақала немесе баяндама күнделікті көркем өнердің аталған немесе басқа да мәселелерін қамтиды. Шолу–сын немесе этюд тағы да басқа өнертанымның негізгі салалары мен әдеби жанрлары ретінде айтылатын міндеттерді жүзеге асырады. Ғылымның жеке бір саласы ретінде өнертаным қоғамдық және нақтылы ғылымдар тәсілінде қолданады. Көркем шығармалар болғандықтан эстетикалық түйсік және талғам мен танымға көп бой ұрады.

Өнер сыны, тарихы теориясы бір-бірімен және эстетикамен тығыз байланысты болып табылады. Қазба жұмыстарын жүргізу және экспедициялар шығару арқылы қалпына келтіру, өңдеу жұмыстарын ұйымдастыру, ескерткіштерді анықтау, оларды тіркеу және жүйеге түсіру, суреттер мен шығармалар жөнінде

мәліметтер жинау, мұражайлық және көркемдік ғылымда, каталогта өмірбаяндық, тағы басқа да анықтамалар жасау, суреттердің әдеби мұралары, естеліктері мен хаттары, мақалаларын бастырып шығару сияқты жұмыстар өнертаным ғылымының өрісін кеңейте түседі.

Елбасы Н.Назарбаевтың: “Мәдени дәстүр қашанда әлеуметтік қайта түлеудің қайнар көзі болып келеді. Өзінің тарихы, мәдени тамырларына қайта оралу – бұл, әрине оң процесс...Қазақстанда ұлттық тілді, өнерді, мәдениетті...дамытуға барынша қолдау жасалып отыр”,- деген сөзі күн тәртібіне қойылған қай проблеманың да оң шешімін табуына мүмкіндік барын айғақтайды.

Ата-бабамыздың көркем мәдени мұрасының бір саласы қазақтың сәндік қолөнерінің бұйымдары болып табылады. Көркем бұйымдарының өзі тұтыну қажеттігімен жасалу технологиясына, безендірілуіне байланысты бірін-бірі қайталамайтын дара туынды ретінде қарастырылады. Сондықтан қолөнер бұйымдарының көркемдігін балаға меңгерту, түйсік, елестету, қабылдау ерекшеліктерімен тығыз байланысты.

Қолөнер бұйымдарын қабылдау суретші немесе өнер шеберінің іс-әрекетімен оқушыны таныстырумен тығыз байланысты.

Суретшінің өткір көзі жай адамдар елеуі бермейтін нәзік көріністердің сезімдерін көріп, оның салған бейнелері жан тербейтін терең сырларды, терең толқынды сезімдерді тиімді бейнелеп алады.

Қолөнер адамның қиялына әсер етіп, өмірді көркемдеп суреттейді, тағдырлар арасындағы тартылыстарды көрсету арқылы оны әсерлі бейнемен танытады. Сондықтан, қолөнерде түрлі көркем бейне, сезім мен сырдың әсері көп болу керек.

Қолөнердегі жасалған бұйым адам көңіліне қонымды болмаса, әсерлі шықпайды. Сондықтан ол адам іс – қимылдары арқылы әсерлі әрекеттерімен беріледі. Яғни, әр адамның іс-әрекеті, мінез – құлқы, құпия сыры, қуаныш- реніші, мәңгі өшпес еңбегі, т.б. өнер бұйымы арқылы көрініс табады.

Қолөнердегі жасалған көркем бұйым – қоғам, ондағы адамдардың бір-бірімен қарым – қатынасы, адамның табиғат пен байланысы, ой-психикасы, көңіл-күйі, түрлі табиғи құбылыстар әсері ескеріліп жасалады.

Қолөнер бұйымдарын қабылдаудың өзіндік ерекшеліктері

бар. Қолөнер бұйымдарын қабылдау үрдісі қабылдаудың мақсатына тікелей байланысты болып келеді. Мұндай қабылдау үш түрлі мақсатқа байланысты:

Біріншісі - өнер бұйымдарын әлеуметтік танымдық;

Екіншісі- өнертанымдық;

Үшіншісі – оқулық - өнертанымдық қабылдау.

Қолөнер бұйымдарының барлығы бірлік халықтың тұрмысында қолдану мақсатын көздейді, олар тұрмыстағы белгілі бір мұқтаждығынан туындап, сол мұқтаждықты қанағаттандыруды көздейді.

Қолөнер бұйымдарының әлеуметтік – танымдық мақсатта қабылдаудың негізгі қолөнер бұйымдарының тұрмыстық қажеттіліктерін танумен сипатталады.

Қолөнер бұйымдарының өнертану мақсатындағы қабылдау - өнер бұйымдарының форма, түр-түсін, материалын, орындау технологиясын қабылдау бағытын көздейді.

Қолөнер бұйымдарын оқулық - өнертанымдық қабылдау өнер бұйымдарының тұрмыстағы қажеттілігі, шығу тарихы, жасанды жолдары, эртономикасы, тұтынуы және форма құрылымы, түрі – түсі, жасалған материалын талдау негізгі қабылдау мақсаты көзделеді.

Ғылыми-педагогикалық, психологиялық және өнертанымдық әдебиеттерді саралау мен тәжірибелік – эксперименттік зерттеу нәтижелерін қорыту негізінде қолөнер бұйымдарын талдаудың дидактикалық көрсеткіштерін анықтаушы ретінде мыналар алынады:

- Бұйымның көркем мұраға қатынасы;
- Халықтың өнерге қатынасының болуы;
- Халық өнеріне байланысы, көркемдік білім беру мен эстетикалық тәрбие беру мақсаты мен міндеттеріне байланыстылығы;
- Халықтың мәдени дәстүрі ретінде бірізділікпен оқу қажеттігі;
- Қолөнер бұйымдарының ұлттық әлеуметтік – психологиялық ерекшеліктері;
- Оқу тәрбиелік мүмкіндіктерінің ерекшеліктері;
- Жеке тұлғаны қалыптастырудағы ұлттық қолөнер бұйымдарын қолданудың принциптері қабылдау кезеңдеріне байланысты қолөнер бұйымдарымен қарым- қатынасты ұйымдастыру.

Дидактикалық мақсаттарға байланысты қолөнер бұйымдарын тандап алудың көрсеткіштері мыналар болып

табылады:

1. Оқу материалы ретінде тандап алынған сәндік қолданбалы өнер бұйымдарының жоғары көркемдік білім берумен қатар орта білім беру жүйесінің Мемлекеттік стандартының талаптарына сәйкес келуі;
2. Оқып үйренуге арналған қолөнерден алынған оқу материалдарының типтік оқу бағдарламаларының талаптарын қанағаттандыратын болуы;
3. Оқып үйренуге арналған оқу материалдарының, өзінің күрделілігіне байланысты, шәкірттің көркемдік интеллектуалдық дамуына сәйкес болуы;
4. Оқып үйренуге арналған сәндік қолөнер материалдарының халықтық көркемдік - мәдени құндылықтарының бірі ретінде, ұлттық өнердің пайда болуы мен дамуы туралы ғылыми – теориялық түсініктер беретін, түсініктерін қалыптастыруға ықпал ететін болуы тиіс;
5. Қазақ қолөнері бұйымдарын оқу материалы ретінде оқып үйрену шәкірттердің қолөнер бұйымдарын қабылдау дағдыларын қалыптастыруға ықпалы болуға тиіс;
6. Ата-бабалар өнеріне деген жастардың сүйіспеншілігін қалыптастырып, оларды құрметтеп, ұқыпты сақтау қарым – қатынасын қалыптастыру;
7. Сәндік қолданбалы өнер бұйымдарын жасаудың іскерлік пен дағдыларын одан әрі жетілдіру.

Қазақ халқының сәндік қолданбалы өнерін көркемдік білім беру мен эстетикалық білім беру мақсатында қолданудың педагогикалық шарттары мыналар болып табылады:

1. Қолөнер бұйымдары туралы ғылыми өнертанымдық түсініктерді меңгеру;
2. Қолөнер бұйымдарына ата-баба мұрасы ретінде қалыптастыру;
3. Шәкірттерге қолөнер бұйымдарын дұрыс қабылдай білуге, көркемдік ерекшеліктерін көре білуге үйрету;
4. Болашақ мұғалімдерді сәндік қолөнер арқылы көркемдік білім мен эстетикалық тәрбие және әдіс- тәсілдерін меңгерту;
5. Қазақ қолөнері бұйымдарын студенттердің педагогикалық сараманда курстық, дипломдық жұмыстарда міндетті түрде қолдану;
6. Қазақ қолөнері бұйымдарынан материалдарды мектептегі бейнелеу өнері мұғалімінің сабақтары мен тәрбие жұмыстарында

колдану болып табылады.

Зерттеу нәтижесінде колөнер бұйымдарын ұлттық мұра ретінде оқып білу арқылы болашақ мұғалімдердің оқушыларға көркемдік білім беруге деген дайындық деңгейлері анықталды. Олар:

1. Жоғары деңгей;
2. Орта деңгей;
3. Төменгі деңгей.

Қазақстан Республикасы Білім туралы заңында білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі ретінде қазіргі таңда жастарды халықтық тәрбие негізінде оқыту, ұлттық өнердің өркендеуіне жол ашу қажеттігі көрсетілген.

Себебі, өткен тарихтың сын негізінен өткен туынды ұлттық өнер мұралары жас ұрпақтың рухына негіз болып алынып, болашаққа бағыт беріп отырған жағдайда ғана ұрпақ арасында өнер сабақтастығы үзілмеді. Осы тұрғыдан алып қарағанда халықтың дәстүрлі өнерін жинақтап, зерделеу, оның айналасындағы тәлім-тәрбиесі мен тәжірибесі негізінде жас өспірімдердің өнертанымын қалыптастыруда болашақ мұғалімдерді дайындау бүгінгі күннің талабын көрсетеді. Сондықтан да мектептерде тәрбие процесін дидактикалық тұрғыдан қайта қарап, жергілікті халықтың ерекшеліктері мен өнер дәстүрлерін тәрбие үрдісінде колдану, оқушыларды ұлттық өнердің мүмкіндіктері арқылы рухани құндылықты бағалай білуге үйретудің маңыздылығы арта түсуде.

Қазақ халқының сәндік өнері, өзінің тарихи мазмұны, көркемдік ерекшелігі мен қазіргі даму бағыты бар колданбалық сипаты бар өнер. Сондықтан мектеп оқушыларын сыныптан тыс жұмыстарда сәндік колданбалы өнер үлгілерімен таныстыру, олардың қазіргі өндірістің ғылыми техникалық негізін түсінуге, кең ауқымды өнертанымның қалыптасуына әсер етіп, жеке тұлғалық және сапалық қасиеттерін дамыта түсетіні сөзсіз.

Оқушылардың өнермен танысу барысында өнерді тану процесі жүзеге асады. Өнерді біртұтас бірлікте сезініп, қабылдау нәтижесінде оның санасында өнер білімдерінің қоры жиналып, ой-өрісі кеңейеді. Оқушыға ұлттық мәдениетті меңгерту ұлттық өнерді меңгеруден басталуы тиіс. Сондықтан оқушылардың өнертанымын қалыптастыруда болашақ мұғалімдерді дайындаудың ерекше мүмкіндігі сәндік колданбалы өнер болып табылады. Оқушының өнертанымын қалыптастыруда болашақ мұғалімдерді дайындау, сәндік колданбалы өнердің түрлерінің,

материалдарының, өнер дәстүрлерінің, өнер шеберлерінің, көркем бұйымдардың арасындағы байланыстар мен заңдылықтарды қарапайым да тұжырымды етіп ұғындыруда өнерді тану формалары мен әдістерін меңгеру ерекше. Өнерді тану мен қабылдауда жеке тұлғаның танымдық іс әрекеті теориясы оқушылардың өнертанымын қалыптастыруда болашақ мұғалімдерді дайындаудың негізі болады.

“Ақыл керек, білім керек, күш керек, сол үшеуін аскактатар іс керек” деген халық макалында қаншама терең ой, кең мағына жатқандығын барша аңғарса керек.

Қорыта айтқанда, келешек жас ұрпақтың тұла бойына сәндік қолданбалы өнер арқылы жастардың өнертаным ғылымының негіздерін, қазақтың ұлттық басқа да салт дәстүрін сіңіре білуіміз керек.

Ұлттық бірлік пен ұлттық намыстың абыройы жолында өнертаным саласына басын бәйгеге тіккен қоғам қайраткерлері көбейе берсін дей отырып, дүниеде нені арман етсең де іздемей қолға түспейді, өнертаным саласы бойынша керегінді іздеу жолында жалықпай сәндік қолданбалы өнер арқылы болашақ ұрпағымызға өнертанымның сан алуан құндылықтарын насихаттау барысында әрбір ұстаз өз міндетін атқара отырып, ерінбей еңбек етуі керек.

Алайда, енді тамыр ала бастаған өскен ағашқа су бармаса, қурап қалмауына кім кепіл. Дегенмен қазіргі таңда жастарымыздың Батыс елдерінің мәдениетіне еліктеп, қазақ – рухани құндылығымыздың құлдырап бара жатқандығы баршамызға мәлім. Сондықтан өсіп келе жатқан жас жеткіншек ұрпағымызға халқымыздың салт-дәстүрі мен өнертанымын, яғни рухани байлығын жете меңгертіп, сәндік қолданбалы қолөнер негізінен жастардың өнертанымын қалыптастыру әр бір ұстаздың жеке парызы болмақ.

Әдебиет

1. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы VII- том.
2. “Ұлағат” журналы 2006 жыл № 3.
3. “Ұлағат” журналы 2006 жыл № 2.
4. “Бастауыш сынып” журналы 1999 жыл № 6.
5. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. Алматы, 1969.
6. Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. Алматы, 1987.
7. Әмірғазин Қ.Ж. Қазақ халқының қолөнері (Темір). Алматы, 1994.

8. Қазақстан Республикасының “Білім туралы” заңы. Қазақстан мұғалімі – Алматы 1992. № 2.
9. Маргулан.Ә.Х. Казахское народное прикладное искусство. Т.1.Алматы, 1986.
10. Маргулан.Ә.Х. Казахское народное прикладное искусство. Т.1.Алматы, 1987.

В данной статье рассматривается формирование искусствоведения будущих учителей посредством декоративно-прикладного искусства. Автор говорит о необходимости изучения основы науки искусствоведения, традиции казахского народа.

The given article says about the formation of art-knowledge of the future teachers by means of decoratively applied art it tells about necessity of study of a basis of a science of art- knowledge, tradition of the Kazakh people.

УДК 37:331.361:004

Насс О.В.

*к.п.н., доцент,
ЗКТУ им.М.Утешисова*

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ КОМПЬЮТЕРНОГО СРЕДСТВА ОБУЧЕНИЯ

Начало двадцать первого века характеризуется тем, что для реализации социального заказа, обусловленного компьютеризацией и нарастающей информатизацией современного общества, внедрением новых информационных технологий во все сферы экономики и управления, происходит массовое внедрение компьютеров в учебные заведения, появляются вычислительные системы различной конфигурации на базе все более мощных персональных компьютеров.

В системе образования отработана единая конфигурация учебного компьютера – учебные заведения оснащаются персональными компьютерами с архитектурой IBM PC, базирующейся на микропроцессорах Intel Pentium, под управлением операционной системы Windows фирмы Microsoft или совместимыми с

ними ПК.

Наметилась тенденция сближения традиционного учебного материала на бумажных носителях и компьютерных средств обучения (КСО), объединение их в единую систему – программно-техническое компьютерное средство обучения.

Под программно-техническим КСО нами понимается единый компьютерный комплекс, состоящий из:

- компьютерного *программно-методического комплекса* – функционально взаимосвязанных КСО, дидактико-методических рекомендаций к ним, традиционных учебных книг, ссылок на внешние источники информации;
- программно-аппаратной *технической платформы* – аппаратные средства (компьютер и оргтехника), системное программное обеспечение (операционная система, системы промежуточного уровня).

Содержание программно-методического комплекса может варьировать. Отдельные его компоненты могут отсутствовать.

Как видим, подобный комплекс – это качественно новое средство обучения, оптимальная форма реализации их функций, обеспечивающая успешное усвоение учебных предметов. В нем каждый компонент дополняет и обогащает друг друга, позволяет сократить время поиска и восприятие необходимой информации, предоставляет большие возможности для обучения.

Создавать и включать в целостную учебную деятельность подобные компьютерные комплексы проще всего на основе уже существующих учебно-методических комплексов.

Наличие в КСО традиционного учебного материала на бумажном носителе расширяют *временные этапы* его развития, каждый из которых характеризуется по сравнению с предыдущим, резким возрастанием информационных возможностей для хранения и передачи знаний обучающимся.

Первый этап. Возникновение письменности, первые шаги в освоении человеком искусственной внешней памяти. Появление 4,5 тыс. лет до н. э. глиняных шумерских дощечек с учебными текстами, 4 ÷ 3 тыс. лет до н. э. египетских папирусов. Учебная информация доступна для узкого круга избранных.

Второй этап. Появление в XI веке в Китае, в середине XV века в Европе книгопечатания. Начиная с XVIII века широкое и систематическое применение книги в качестве средства обучения – учебника. В это время воспроизведение учебной информа-

ции было поставлено на промышленную основу, что повысило возможности хранения, точности ее воспроизведения и доступности учебной информации для обучающихся.

Третий этап. Вторая половина XX века - это современная учебная книга, издаваемая миллионными тиражами, появление первых обучающих и контролирующих компьютерных программ.

Четвертый этап. Начало XXI века можно сравнить с эпохой, следовавшей за возникновением книгопечатания – производство КСО поставлено на промышленную основу, что существенно повышает их уровень и количество, процесс становится лавинообразным. Нам представляется делом будущего создание всеохватывающих комплексов.

Изобразим наглядно программно-техническое КСО и этапы его развития на рисунке.

Таким образом, нами была представлена *история* развития компьютерного средства обучения, формирующее общее представление о *современных педагогических программных средствах*.

Автор мақаласында оқу компьютерлік құралының даму тарихын, информатика, педагогика, тарих мамандықтары бойынша әдебиет жалпылаулары мен талдауларын, жүйеге келтірулерін жинау негізінде қарастырады.

Программно-технические компьютерные средства обучения

Рисунок. Программно-техническое компьютерное средство обучения и этапы его развития

Саясаттану ғылымдары

Политологические науки

УДК 1302; 316.3(574)

Бижанова А.А.

*преподаватель,
ЗКТУ им. М. Утешисова*

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА В КАЗАХСТАНЕ

С момента обретения независимости Казахстан, как и другие государства постсоветского пространства, переживает несколько фундаментальных переходов:

- от государственной плановой экономики к рыночной;
- от авторитарного к открытому, демократическому обществу;
- от индустриального общества к информационному.

В основном внимание общественности, политиков, прессы сосредоточено на двух первых переходах, а вопрос формирования информационного общества поднимается гораздо реже.

Данный вопрос очень актуален для казахстанской действительности, так как эта тема поднималась и на международном уровне. В частности, на саммите стран «большой восьмерки» 22 июля 2000 года была принята «Хартия глобального общества». В этом документе было провозглашено о том, что каждый человек имеет право на доступ к информации, то есть данная хартия провозглашала ликвидацию информационного неравенства.

Кроме того, весь современный мир вступил в новую информационную эпоху, где главным направлением является развитие информационных технологий и гражданского общества. Данный вопрос поддерживается президентом нашей страны Н.А.Назарбаевым.

Саясаттану ғылымдары Политологические науки

УДК 1302; 316.3(574)

Бижанова А.А.

*преподаватель,
ЗКТУ им. М. Утешисова*

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА В КАЗАХСТАНЕ

С момента обретения независимости Казахстан, как и другие государства постсоветского пространства, переживает несколько фундаментальных переходов:

- от государственной плановой экономики к рыночной;
- от авторитарного к открытому, демократическому обществу;
- от индустриального общества к информационному.

В основном внимание общественности, политиков, прессы сосредоточено на двух первых переходах, а вопрос формирования информационного общества поднимается гораздо реже.

Данный вопрос очень актуален для казахстанской действительности, так как эта тема поднималась и на международном уровне. В частности, на саммите стран «большой восьмерки» 22 июля 2000 года была принята «Хартия глобального общества». В этом документе было провозглашено о том, что каждый человек имеет право на доступ к информации, то есть данная хартия провозглашала ликвидацию информационного неравенства.

Кроме того, весь современный мир вступил в новую информационную эпоху, где главным направлением является развитие информационных технологий и гражданского общества. Данный вопрос поддерживается президентом нашей страны Н.А.Назарбаевым.

Так, еще в 2004 году правительством Республики Казахстан был выдвинут вопрос о создании электронного правительства.

В этом же году была принята программа «О формировании электронного правительства на 2005-2007 годы», преследующая следующие цели:

- создание нормативно-правовой и методологической базы, позволяющей гражданам, организациям и государству функционировать в условиях информационного общества;
- ликвидация работ по устранению информационного неравенства;
- обеспечение доступа к услугам электронного правительства.

Эта программа была составлена в связи с Посланием Президента РК от 19 марта 2004 года «К конкурентоспособному Казахстану, к конкурентоспособной экономике». Ожидаемым результатом этой программы станет упрощение взаимосвязи между государством и гражданами, что способствует реализации второй тенденции развития информационного общества - создание государства с населением, имеющим гражданскую политическую культуру.

Кроме того, будет совершенствоваться государственная инфраструктура.

В 2007 году была принята «Программа снижения информационного неравенства в Республике Казахстан», которая также имеет целью построение информационного общества.

Прежде чем перейти к вопросу о проблеме формирования информационного общества в нашей республике, следует остановиться на определении термина «информационное общество».

Этот термин возник еще в прошлом столетии и обсуждался такими учеными, как: О.Тоффлер, Д.Белл, М.Кастельс, Г.Кан, К.Ясперс, Т.Махлуп и Умесао.

Первым употребил данную категорию в своих трудах О.Тоффлер. Однако он не дает определения данному термину, а лишь описывает его.

Исследования Д.Белла, Г.Кана, М. Кастельса еще больше развили описание информационного общества. В научный оборот данный термин был внедрен в 50-60-е годы японскими и американскими учеными Т.Махлупом и Умесао.

Это понятие рассматривалось с многих точек зрения и поэтому в него вкладывается различный смысл. При этом

выделяется лишь определенные характеристики данного типа общества.

Среди них выделяют следующие понятия, подразумевающие информационное общество: постиндустриальное, посткапиталистическое, посткоммунистическое, постбуржуазное, постмодернистское, сетевое и наконец, постиндустриальное.

Учеными выделяются два основных теоретико-методологических подхода к информатизации общества: гуманитарный и технократический.

Характеристика всех теоретиков информационного общества сводится к следующим критериям:

- это технически развитая и антииндустриальная цивилизация;
- превращение новой, интеллектуальной технологии в ключевой инструмент системного анализа и теории принятия решений;
- все возрастающая доля труда ведет к механизации и автоматизации деятельности работающего человека и превращение его в часть машины;
- главная форма развития – информационная экономика;
- реализуются гуманистические принципы воздействия на окружающую среду;
- формируется информационное единство всей цивилизации;
- обновление всей жизни общества;
- развитие свободомыслящего гражданского общества.

Исходя из вышеизложенных признаков информационного общества, можно дать следующее определение данной категории:

Информационное общество-цивилизация, в основе развития и существования которой лежит особая нематериальная субстанция, именуемая «информацией», обладающая свойством взаимодействия, как с духовным, так и материальным миром человека, служащая также основным средством межличностных отношений, которая постоянно возникает, трансформируется в процессе перехода от одного человека к другому.

Как было сказано выше, вопрос о формировании информационного общества очень актуален для современного Казахстана, так как формирование данного общества в нашем государстве будет активно содействовать и процессу демократизации.

Информационное общество поможет искоренить такие социально-политические изъяны, как коррупция и взяточничество. Этого можно достичь путем введения

электронного, а не институционального взаимодействия между государством и народом.

Название данной статьи звучит как «Проблемы формирования в Казахстане информационного общества», то есть создание этого современного типа общества, которая наталкивается на большое количество противоречий в нашей казахстанской действительности.

Этими противоречиями выступают различные факторы. К основным факторам относятся:

- недостаток высококвалифицированных кадров в системе информационных технологий;
- слабое финансирование данной отрасли;
- патриархально-элитарный менталитет казахстанского общества.

Первый фактор характерен для большинства государств постсоветского пространства. По нашему мнению связан с тем, что многие компетентные в этом вопросе педагоги и другие специалисты выехали за рубеж в период развала СССР.

Кроме того, многие компьютерные программы создаются за рубежом, и пока они доходят до нас, они уже устаревают.

Финансирование данной отрасли началось лишь с 2000-х годов, и на данный момент Казахстан занимает лишь 65 место среди 179 стран мира по показателю информатизации общества.

Особую роль играет третий фактор, который прежде всего, связан с развитием гуманитарного аспекта информационного общества, то есть с развитием процесса демократизации.

Социально-политический момент процесса демократизации связан с созданием гражданского свободомыслящего общества.

Как показывает история, менталитет казахстанцев долгое время ковался под бременем захватчиков, подвергся исламизации, советизации, а также укоренению патриархальных традиций во взаимоотношениях между членами общества.

Все это привело к тому, что казахстанцы становятся пассивными наблюдателями политики и стараются лишь не проявлять себя в роли политического субъекта. Свидетельством этому может служить игнорирование многими жителями республики процесса выборов или слабый уровень развития неформальных общественных движений.

И такая действительность будет сопровождать нас до тех пор, пока не встанет на ноги средний класс, который в нашем

государстве до сих пор не достиг большинства в процентном соотношении с другими слоями общества. К примеру, в 2005 году удельный вес среднего класса не превышал 7%.

Класс предпринимательства продолжает формироваться и не представляет собой гомогенной социальной группы.

СМИ, являющиеся одним из ключевых элементов информационного общества тоже находятся в процессе своего развития и пока не могут служить рычагом гласности в казахстанском обществе.

Многие люди до сих пор живут по совковому принципу, уповая на «доброту отца - государство» и не желают самостоятельно решать свои проблемы и двигаться вперед в политическом и экономическом направлении.

Информатизация общества должна охватить все регионы Республики, включая города и села. Но если с городом этот вопрос как-то решен, то на селе эта проблема является очень острой, даже в техническом смысле.

Информатизация общества никак не может проходить без внедрения такого современного средства коммуникации как Интернет. Внедрение этого вида связи в селе очень проблематично. К сожалению, на селе в некоторых регионах отсутствует электричество, а если оно есть, то использован не Интернет ресурсов не по карману рядовому сельчанину. Культура сельчан более практична и материалистична и поэтому вместо того, чтобы использовать Интернет сайты и платить за это деньги, он, сельчанин лучше купит еду на эту сумму. Кроме того, жизнь в селе менее скоротечна, чем в городе, то есть у сельчан не возникает необходимости пользоваться быстрыми инновационными средствами связи. Выражение себя как политической силы слой аграриев не очень-то желает, так как им есть, что терять, это в свое время отметили еще большевики.

Кроме того, немаловажными факторами снижения возможности внедрения информационного общества в нашей Республике являются коррупция и взяточничество, имеющие место, как в государственных структурах, так и в системе образования. В результате таких негативных явлений талантливая, но неплатежеспособная молодежь не может поступить в ВУЗы или реализовать свои информационные проекты.

Еще одна косвенная, но очень значимая проблема, стоящая перед информационным обществом - это проблема непонимания

большей частью общества всей значимости процесса информатизации и роли знания в их жизни.

О последнем свидетельствуют сведения о состоянии уровня образования учащихся общеобразовательных школ, СУЗов и ВУЗов.

Подводя итог данной проблеме, я бы хотела предложить следующие пути решения:

- изменить мировоззрение граждан в русле модернизации и принятия новых идеалов, в основе которых лежат свобода слова, совести и стремление к знанию;
- поддержать развитие предпринимательства на всех уровнях и тем самым обеспечить развитие среднего класса, как выразителя гражданской политической культуры.
- усовершенствовать систему финансирования сферы образования и отраслей, занимающихся информационными технологиями,
- подготовить собственные, отечественные кадры в сфере информационных технологий.

Литература

Саясат №1 2002 г-Бельгибаев.С. «Развитие гражданского общества в Казахстане» стр 43

Саясат №1 2006 г Надыров.М. «Роль информации в современном обществе» стр9

Саясат №7 2005 г Смирнов.С. «Средний класс» в Казахстане проблемы становления » стр29

http://www.eerc.ru/registration/Summer_School

<http://www.eerc.ru/default.aspx?id>

Дж.Масипонис «Социология»- Москва 2003г

О Государственной программе формирования "электронного правительства" в Республике Казахстан на 2005-2007 годы-Указ Президента Республики Казахстан от 10 ноября 2004 г-«Казахстанская правда» от 16 ноября 2004г №261-262

Мақалада автор Қазақстандағы ақпараттық қоғамды қалыптастырудың мақсатын алға қойған және оны шешудің жолдарын ұсынған.

The question about construction on informational society is looked through in this article. Also in this article are pointed out problems which connected with construction of informational society. Also there are offered ways of how you may decide this problem/

УДК 351.84 (574)

Лукпанов А.А.

*аспирант Атырауского
государственного
университета
им.Х.Досмухамедова*

**ПОТЕНЦИАЛ
НЕПРАВИТЕЛЬСТВЕННОГО
СЕКТОРА В ОБЕСПЕЧЕНИИ
СОЦИАЛЬНОЙ
СТАБИЛЬНОСТИ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

Одним из первых значимых достижений в продвижении демократических реформ в Казахстане, направленных на сохранение внутривполитической и социальной стабильности и консолидацию общества, является процесс становления казахстанских неправительственных организаций.

Неправительственный сектор активно заполняет поле гражданского общества, происходит процесс осознания роли этого общественного института, анализируется пройденный путь, прогнозируются его перспективы.

Неправительственные организации являются своеобразным регулятором общественных отношений. Функционируя в роли посредника между государством и гражданами, НПО пропускают сквозь себя интересы социальных слоев и нацеливают государство на решение острых социальных проблем. Безусловно, неправительственные организации уже сегодня вносят весьма заметный вклад в решение различных социальных проблем. В этой связи необходимость процесса дальнейшего взаимодействия неправительственных организаций с государственными органами обуславливается рядом причин.

Во-первых, НПО позволяют гражданам совершенствовать свое общество, занимаясь агитационной и просветительской работой, привлекая внимание к важным общественным проблемам.

Во-вторых, НПО позволяет представителям разных слоев общества учиться работать вместе и формировать навыки, отношения и доверия, необходимые для надлежащего управления.

В-третьих, НПО обслуживают разнообразные интересы граждан. Они могут оказывать социальные услуги, выступать за охрану окружающей среды или за обеспечение уровня жизни и

трудовых стандартов либо стимулировать демократические перемены.

В-четвертых, НПО часто представляют интересы тех граждан, которые иначе могут оказаться вне национальных политических дебатов. Они дают возможность диалога представителям всех экономических и социальных классов, в том числе женщинам и меньшинствам.

В-пятых, правительства и НПО часто работают в партнерстве. НПО могут предоставлять местным и региональным экспертам и сотрудникам на местах для реализации проектов, финансируемых органами власти. НПО могут придерживаться какой-либо политической ориентации или базироваться на партийных идеалах и стремиться продвигать определенное дело или ряд дел в общественных интересах. При любой модели главный тезис заключается в том, что НПО должны работать при минимальном контроле со стороны государства.

В-шестых, НПО разрабатывают местные и международные программы практически во всех областях, которые способствуют укреплению принципов демократии, включая:

- права человека – внедряя международные стандарты и отслеживая нарушения и злоупотребления;
- власть закона – посредством недорогой или бесплатной юридической помощи информирование граждан об их правах и движение за правовые реформы;
- участие женщин – путем их подготовки к политической активности и защиты их от социально-экономической дискриминации;
- гражданское просвещение – через образовательные программы, посвященные роли гражданина в демократическом и разнообразном обществе;
- свободную прессу – продвигая независимые СМИ, обучая журналистов и устанавливая этические стандарты журналистики;
- развитие политических партий – путем контроля выборов подготовленными внутренними наблюдателями и беспартийных компаний по регистрации избирателей;
- подотчетность правительства – путем проведения политического анализа и контроля других решений правительства.[1]

В-седьмых, НПО являются более гибкими структурами по сравнению с государственными органами. В результате

государству нередко оказывается выгоднее передавать неправительственным организациям средства в обмен на четкие, конкретные и конструктивные обязательства с их стороны, чем создавать дополнительные организации самому.[2]

К тому же, у всех организаций неправительственного сектора есть общие, родовые признаки, позволяющие объединить интересы, усилия и средства.

Наш анализ показывает, что в Казахстане за 15 лет независимости сформировался достаточно дифференцированный неправительственный сектор, состоящий из общественных объединений, фондов, негосударственных некоммерческих учреждений и других организаций, занимающихся социальными вопросами.

По данным Министерства культуры и информации (сведения, предоставленные департаментами внутренней политики областей, городов Астаны и Алматы), по состоянию на 20 августа 2006 года в республике зарегистрировано 8414 неправительственных организаций: из них действующие НПО составляют 1924, бездействующие 6490.[3] Многие действующие НПО объединились по общереспубликанскому, региональному и отраслевому признаку. Так на территории страны созданы и успешно работают такие объединения, как Ассоциация независимых неправительственных организаций Казахстана (АННОК), Конфедерация неправительственных организаций Казахстана (КНОК), Ассоциация НПО Костанайской области, Ассоциация НПО Кызылординской области, Форум экологических НПО, т.н. сети НПО, например, Азиатское общество защиты прав инвалидов «Жан», объединяющие аналогичные организации Центральноазиатского региона.[4] Об огромном потенциале неправительственного сектора, его значении для процессов адаптации населения к новым социально-политическим условиям свидетельствует тот факт, что сегодня в НПО работают в общей сложности порядка 200 тысяч человек. На постоянной основе работают около 40 тысяч человек, на временной – до 50 тысяч человек, на добровольных (волонтерских) началах – более 100 тысяч человек. Различного рода услуги от НПО получают около 2 млн. человек.[5]

Своей деятельностью НПО Казахстана охватывают практически все общественно значимые сферы. Это вопросы экологии, социальной сферы, образования, культуры,

здравоохранения, гендерных отношений, защиты прав человека и т.д. Оформились устойчивые группы НПО по различным направлениям: экологические – 15%; детские и молодежные – 13,6%; медицинские – 13,1%; в области культуры, искусства, науки, образования – 12,5%; правозащитные – 7,6%; по социальной защите – 6,8%; по поддержке общественных инициатив – 6%; по защите прав инвалидов – 4,4%; по реабилитации детей инвалидов – 3% и т.д.[6]

На сегодняшний день в Казахстане в неправительственном секторе уже накоплен достаточно большой интеллектуальный человеческий потенциал, необходимость использования которого становится очевидной. Свидетельством этого стали организация и проведение в Астане 14-15 октября 2003 года общереспубликанского съезда НПО – 1-го Гражданского форума, основным итогом которого стало решение о выделении 42 миллионов тенге организациям неправительственного сектора, занимающимся решением наиболее актуальных социальных проблем, а также проведение 2-го Гражданского форума, в рамках которого вырабатывался новый алгоритм взаимоотношений государства, неправительственных организаций и бизнес-сообщества, построенных на конструктивном диалоге и реальном партнерстве.[7]

Одним из важных моментов в дальнейшем развитии неправительственного сектора явилось принятие 12 апреля 2005 года Закона «О государственном социальном заказе». Данный закон регулирует отношения в части реализации неправительственными организациями государственных социальных заказов. Основными направлениями государственных социальных заказов в соответствии с Законом являются: образование, наука, информация, физическая культура и спорт; здоровый образ жизни; охрана окружающей среды; поддержка детских и молодежных инициатив; решение демографических проблем; гендерные вопросы; защита социально уязвимых слоев населения; поддержка сирот, неполных и многодетных семей; содействие в трудоустройстве граждан; защита прав и законных интересов граждан и организаций; защита историко-культурного наследия; укрепление общественного согласия и другие социально значимые направления.[8] В рамках данного закона в 2006 году неправительственным организациям было выделено 328 млн.

168тысяч тенге.[9] Солидные объемы государственных вложений в деятельность НПО позволят придать процессу развития неправительственного сектора системность и окажут содействие внедрению в государственную практику новых социальных технологий в управлении социальным сектором.

Таким образом, впервые в Казахстане на столь высоком уровне было признано, что в современных условиях неправительственный сектор не только вносит определенный вклад в процессы социально-экономического развития общества и процессы демократизации, но и имеют значительный потенциал для решения наиболее актуальных социально-экономических и общественно-политических проблем. При этом важно отметить, что сегодня казахстанские НПО способны разворачивать столь социально значимую деятельность, как на местном, так и на республиканском уровне.

В этой связи нами в статье была осуществлена попытка систематизировать основные направления деятельности неправительственного сектора в Казахстане и определить потенциал НПО в обеспечении социальной стабильности в нашей стране.

НПО, работающие с социально-уязвимыми слоями населения.

В этом сегменте неправительственного сектора можно выделить два направления: благотворительность и поддержка в обеспечении проблемной группы потенциалом для самостоятельного развития. Актуальность и активность данного типа организаций обусловлена главным образом большим количеством граждан, относящихся к категории социально-уязвимых групп: многодетные семьи, одинокие семьи, мигранты, бездомные, наркоманы, безработные, пенсионеры и т.д. Деятельность этих НПО, как правило, основывается на мониторинге и анализе текущей ситуации в той или иной целевой группе, с последующей выработкой путей предоставления помощи. В качестве примера деятельности благотворительных НПО можно привести проведение осенью 2001 года Первого республиканского фестиваля творчества детей-инвалидов «Синяя птица», в котором принял участие ряд НПО, работающих с детьми-инвалидами, а также волонтерский дом Фонда Сорос-Казахстан. Причем, в процессе проведения данной акции было установлено партнерство с коммерческими структурами:

«Шеврон Мунайгаз Инк», которая была генеральным спонсором фестиваля. НПО города Атырау «Мүгедек әлемі» одна из организаций, которая активно занимается проблемами инвалидов. Так, в частности, этой организацией был проведен региональный конкурс красоты среди инвалидов «Красота спасет мир».[10]

НПО «Алматинский фонд содействия занятости» и «Клуб поиска работы» в Алматы провели занятия по теме «Начни свой бизнес». Безработные, защитившие лучший бизнес-проект, получили гранты от Германского общества по техническому сотрудничеству в размере до тысячи долларов США на открытие собственного дела. Выдачей микрокредитов для открытия собственного дела активно занимается общественная организация Ассоциация одиноких матерей «Молдир». В практике ее работы - обучение предпринимательской деятельности женщин и выдача им кредитов за открытие собственного дела, сроком на 3 месяца, без выплаты процентов и без залога. Получили кредиты и открыли собственное дело 30 человек, размер кредита до 300 долларов США.

В целом же при всех достижениях и успехах, НПО, занимающихся решением проблем социально уязвимых слоев и групп населения, не так уж много. Поэтому их деятельность нельзя назвать массовой, но нельзя не признать, что она является общественно-значимой.

Правозащитные НПО.

Актуальность и общественная значимость работы правозащитных неправительственных организаций в Казахстане детерминирована характером нарушения прав и свобод граждан со стороны государства, его структур и должностных лиц. Основные функции правозащитных организаций заключены в следующем: 1 – Мониторинг соблюдения прав человека, информирование общественности о тенденциях развития ситуации и о случаях нарушений прав человека; 2 – Анализ действующего законодательства и законопроектов на предмет их соответствия международным стандартам в области прав человека; 3 – Распределение знаний в области прав человека, о нормах и стандартах, институтах и механизмах защиты прав человека; 4 – Защита прав и свобод конкретных людей, считающих, что их права нарушены. Первыми в 1988-1989 годах были созданы отделения казахстанского всесоюзного

добровольного историко-просветительского общества «Мемориал», казахстанское добровольное историко-просветительское общество «Адилет». В 1990-1991 гг. была создана Казахстанская ассоциация жертв политических репрессий и Общественный правозащитный комитет «Желтоксан». В тот же период времени создан Алматинский Хельсинский Комитет. Далее, с 1993 года по сегодняшние дни были учреждены: Казахстанское международное бюро по правам человека и соблюдению законности, Алматинская общественная ассоциация по правам человека, Фонд защиты свободы слова «Адил-Соз» и т.д.[11] Многие граждане не знают свои права и механизмы их защиты, что усугубляет несовершенство действующего законодательства и способствует широкой практике ущемления прав и свобод человека. В этих условиях актуализируется потребность населения в функционировании НПО, занимающихся правозащитной деятельностью, результативность которой во многом зависит от авторитета организаций среди населения.

Экологические НПО.

Необходимость деятельности экологических НПО обоснована, главным образом, неблагоприятной ситуацией в экологии страны в целом и особенно ее отдельных регионов, а также слабой и неэффективной деятельностью государства в решении экологических проблем и охране окружающей среды.

В этой связи целесообразно выделить наиболее острые проблемы: ухудшение состояния водных ресурсов, радиационное и токсическое загрязнение, сокращение числа редких видов животных и растений, ухудшение состояние атмосферного воздуха, опустынивание и деградация земель и т.д. В решении вышеперечисленных проблем свою весомую лепту вносят неправительственные организации, работающие в сфере экологии. Одной из первых экологических организаций массового характера стало созданное в 1989 году Международное антиядерное движение «Невада-Семипалатинск», целью которого было закрытие Семипалатинского полигона. Следующим этапом можно выделить – возникновение большинства экологических неправительственных организаций, которые в своей деятельности представляют собой процесс передачи населению знаний и воспитания социальной ответственности за охрану и улучшение состояния окружающей среды. Они являются проводниками

экологической культуры, привлекают общественность для решения практических задач по управлению ресурсами. К их числу можно отнести следующие организации: экологический клуб «Экопатруль», «Экообраз», экологическое общество «Зеленое спасение», «Экоцентр», «Ирис», «Экомузей», «Глобус», «Каспий Табигаты», «Каспий 21 век» и т.д.

НПО, действующие в сфере здравоохранения, образования, культуры.

Деятельность НПО, занимающихся вопросами здравоохранения, образования и культуры, актуальна ввиду наличия серьезных проблем в этих сферах и необходимости дополнить усилия в них государства.

Первые НПО, занимающиеся проблемами здравоохранения, появились в Казахстане еще в начале 90-х годов. К примеру, Ассоциация врачей и провизоров была создана весной 1990 года. В настоящее время более 30 филиалов Ассоциации функционируют в областях и городах Республики Казахстан. На региональном уровне одним из примеров плодотворной деятельности и социального партнерства является Костанайский общественный Фонд «Помощь», миссия которой оказание медико-социальной помощи жителям города Костаная в формирование здорового образа жизни.[12]

Наиболее актуальным для образовательных НПО является следующий круг проблем: развитие гражданского образования и образования в области прав человек, продвижение навыков критического мышления, конфликтология, пропаганда здорового образа жизни и т.д. Одним из примеров образовательных НПО может служить опыт Конфликтологического центра, обучающий журналистов, преподавателей и активистов. Другой позитивный пример демонстрирует Центрально-Азиатский фонд развития менеджмента SAMAN, который объединяет учебные заведения и общественные организации с целью развития менеджмента и повышения качества управленческого образования.

В области культуры можно отметить деятельность галерей изобразительного искусства «Тенгри-Умай» и «Коксерек», в области музыкального исполнительского искусства в качестве примера можно привести работу НПО «Созвездие». В области литературы работает общественный фонд «Мусагет», а в области авторского права работает «Лига творческих инициатив». Всех НПО, работающих в сфере культуры, объединяет поддержка

творческих инициатив граждан, что играет важную роль в содействии сохранения и развития гуманистических и прогрессивных ценностей всего социума.

Таким образом, в целом в настоящий момент казахстанские НПО оказывают определенное влияние на решение актуальных проблем общественного развития. В ряде случаев неправительственные организации действуют в некотором роде успешнее и экономичнее, чем государственные учреждения в силу того, что они более гибки по сравнению с государственными органами и более активно применяют нетрадиционные подходы к решению новых проблем, тем самым они способны значительно воздействовать на уровень обеспечения социальной стабильности в стране.

Тем не менее, следует отметить, что неправительственный сектор Казахстана по-прежнему остается самым слабым звеном в цепочке «власть – бизнес – НПО». На наш взгляд существует ряд факторов, непосредственно влияющих на развитие «третьего сектора»: во-первых, анализ показывает, что из всех зарегистрированных НПО отличаются активностью и приносят реальную пользу около 20-30%; во-вторых, на сегодняшний день наибольшее количество работоспособных НПО сосредоточено в городах Алматы, Астана и областных центрах. Зачастую НПО действуют вдали от целевых групп. В-третьих, большинство НПО переживают дефицит высокопрофессиональных специалистов в конкретных областях. Многие НПО, особенно в регионах, не имеют технического оснащения, доступа к оперативной информации.

Литература

1. «Третий сектор», или благотворительность для «чайников», Москва – 1997,-С.7
2. Шоманов А.Ж., Морозов А.А. Потенциал институтов гражданского общества в обеспечении социальной стабильности в Казахстане // ANALYTIC - 2003 №5,-С.37
3. НПО и Государство: Курсом эффективного партнерства, Астана – 2006,-С.102
4. Шоманов А.Ж., Морозов А.А. Потенциал институтов гражданского общества в обеспечении социальной стабильности в Казахстане // ANALYTIC - 2003 №5,-С.37
5. НПО и Государство: Курсом эффективного партнерства, Астана – 2006,-С.102

6. Казахстанская правда от 14 октября 2003 года
7. Вечерний Алматы от 13 сентября 2005 года
8. Тлепов Б.А., Нуkenов А.Н. Практика взаимодействия власти и НПО: на примере г. Алматы, Алматы – 2005, - С.25
9. НПО и Государство: Курсом эффективного партнерства, Астана – 2006, -С.108
10. Отчет Департамента внутренней политики «О программе государственной поддержки неправительственных организаций Атырауской области на 2003-2005 годы», Атырау – 2003, -С.68
11. Неправительственные организации Казахстана: вчера, сегодня, завтра, Алматы – 2002, - С.30
12. Там же, - С.30

Мақалада мемлекеттік емес ұйымдардың қазіргі қоғамымыздағы атқарып жатқан нақты жұмыстары туралы айтылған. Олардың қоғамымызды демократияландыру барысындағы қадамдары талданады.

Жаратылыстану ғылымдары Естественные науки

ӨОЖ 930.85 каз.

Н.Сармурзина

ізденуші,

Х.Досмұхамедов атындағы

Атырау мемлекеттік

университеті

БАСҚҰНШАҚ ТҰЗ ӨНЕРКӘСІБІ

Ас тұзы - тағамның бір түрі ретінде ежелден белгілі. Оны ерте кездерден бері ет, балық тағамдарын тұздауға және медицина саласында, әсіресе, асқазан ауырғанда кеңінен пайдаланылады. Адам өмірінде тұз су мен ауадай қажет. Сондай-ақ бұрынғы кездерде былғары өңдеу кәсібіне сабын қайнатуға және бояуға пайдаланған. XIX ғасыр басында тұз химия өнеркәсібінде көп пайдаланылды. Мұнай өңдеу, тоқыма, қағаз өнеркәсібінде пластмасс, жасанды каучук, тұзды кислота, ас содасы көптеген дәрі-дәрмек түрлерін жасауға тұз пайдаланылады.

Төменгі Поволжья жерінен тұз өндіру өте ертеден басталған. Скиф сармат, хазар, татар, монғолдар кезеңінде өндірілген.

Төменгі Поволжьяның Москва мемлекетімен бірігу кезінде тұз өңдеу көлемі бұрынғыдан да үлкейген. XVI ғасырдың өзінде Эльтон және Басқұншақ көлдерінен кейін Чапчакты жерінен тасты тұз өндірілді.

1630 жылы Поволжья жерінің көп бөлігіне жоңғарлар көшіп келді. Басшылары тойшы (хан) болды. Жоңғарлар (одан әрі – калмактар) орыстар мен татарларға шабуыл жасап, оларға үстемдік жасады. Соның салдарынан тұз өндіру едәуір қысқарды. 1655 жылы калмактардың жаңа ханы Шүкір-Дачин ғана тұз шаруашылығының дамуына бар күшін салды. Төменгі Поволжья жерінен тұз өндеуді қалпына келтіру қолға алынды, бірақ

көшпенділердің жұмысқа шыдай алмай қашып кетуі өнеркәсіп жұмысына кедергілер келтірді. Сондықтан күзет жұмысын ұйымдастыру қажет болды.

1705 жылы Эльтон көлі маңынан шағын қала салынды, ал 1747 жылы Басқұншақ көліне қорған салынды. Көлді қорғау үшін күзет ұйымдастырылып, елу қатардағы жауынгер, екі офицер, қырық казак, артиллерия ротасының жартысы пушка, снарядтарымен бірге бөлінді. XVIII ғасырдың 60 жылдары Еділ өзенімен параходпен тасымал жұмысы өсті және Грязе-Царицын темір жолының салынуы Басқұншақ көлі арқылы Ресейдің ішкі рыногына негізгі тұз тасымалдауға жол ашты. XX ғасырға дейінгі кезеңде тұз өндіру жылына он миллион пұтка дейін өсті.

XVII ғасырлардан бастап Ресей ғалымдары Басқұншақ көлінің тарихи географиялық жағдайын зерттеуді қолға алды. Оларды ауданның геологиялық жағдайы, қазба байлықтың қоры мен сапасы және Боғда көлі мен тауының пайда болу тарихы қызықтырды. Басқұншақ көлі туралы алғашқы ғылыми ақпарды академиктер И.И.Лепехина (1771ж.) және С.Т.Гмелина (1777ж.) еңбектерінен білеміз.

Әр түрлі кезеңдерде оқымысты ғалымдар Таушер, Ердман, Федченко, Глушков, академик П.С.Паллас, т.б. болып геологиялық анықтама жасап, скважина орнатып, сапасына жақсы баға берді және пайда болуы туралы өз ойларын ортаға салды. Ең алғаш 1884 жылы Басқұншақ көліне инженер Е.Г.Глушковтың басшылығымен зерттеу жұмысы жүргізілді.

1970-1975 жылдары Астраханда жасакталған геологиялық экспедиция өнеркәсіп орнына жан-жақты барлау жасап, тұз қорын анықтады.

Басқұншақ көлінің ұзындығы 18,2 км., ені 9,6 км., жағасының ұзындығы 61 км. және жалпы аумағы 113 кв/м жерді алып жатыр. Жалпы асқа жарамды тұздың геологиялық қоры 40 миллиард тоннаны құрайды.

Көлдің пайда болуы жөнінде әр түрлі аңыз - әңгімелер халық арасына көп тараған. Солардың бірі - "Ерте замандарда көл маңында табын-табын жылқысы, отар-отар қойы бар ірі бай көшіп қонып жүріпті. Оның ең негізгі байлығы әдемі де сұлу қызы болыпты, ол оны бай жігітке күйеуге беруді армандапты. Көптеген көшпелілер құда түсіп, қалың малын ұсынғанмен, бай қызының қалың малының мөлшерін күннен-күнге өсіріп, асықпай бай құданы күтіп жүріпті. Сөйтіп, жүргенде қыз жас шабан

жігітті ұнатып қалады. Оны сезіп қалған бай байғұс шабанды аяусыз жазалайды. Сүйіктісінің жазасына шыдай алмаған қыз Боғда тауының ұшар басына шығып алып ұзақ жылайды, оның көз жасына котлаван толып, тұз көлі содан қалған екен”, – деген аңыз бар.

Қазіргі мезгілдегі геологиялық тұжырым бойынша Басқұншак көлі тектоникалық жағдайға байланысты және Арал-Каспий теңіздерінің тартылуына байланысты жинақталған деген пікір бар. Геологиялық зерттеулер нәтижесінде жоғары сапалы шпінкзат қоры жөнінен Басқұншак көлі тұз өндіру, оны интенсивті түрде дамытуға үлкен жол ашады.

Жылдар өткен сайын тұз өндірудің көлемі өсе берді. Көл 360 өз алдына бөлімшелерге бөлінді, жалдап алушылар өз беттерінше жұмыс жүргізді. Жұмысшылардың жұмысы өте ауыр болды.

Құрал-сайман темір сүймен, балта, үлкен ағаш балға, тас тұзды уатуға арналған жан-жағында темір шегесі бар шокпар болды.

Өндірілген тұз алдымен көлдің жағасына жиналып кептіріліп, оның үлкен бөлігі Владимирск пристонына тасылып, сол жерден баржаларға тиеліп, Ставрополь, Кавказ, Донь тұрғындарына және тағы баска жерлерге жөнелтілді.

Тұз тасу жұмысына Владимирск (қазіргі Актюбинск) Болхұн, Сокрутовка, Золотуха, Бутаевка, Жаңа Николаевка, Успенка, Пироговка селоларының жұмысшылары қатынасты. Бұл селолар Екатеринаның жарлығымен орталық Ресей мен Украинадан көшірілгендерден арнайы тұз көлінде жұмыс жасау үшін құрылған болатын.

Тұзды ойып, тасу жұмысына 25 мың адам, 14 мыңдай жылқы, түйе малы жұмылдырылды.

XIX ғасырда ірі тұз өндірушілер тұз сатудан түскен үлкен көлемдегі пайдаға тұз уататын арнайы цех сала бастады, бірақ онда да жұмыстың бәрі қолмен атқарылды. Азғантай ғана еңбек акы үшін адам айтқысыз ауыр жұмыс жасауға тура келді, қаншама тер, көз жасы төгілді, сондықтан да Басқұншак көлі «көз жасы» көлі аталды. Жұмысшылардың еңбек ету уақыты 12-14 сағатқа созылды, әсіресе әйелдер мен балалардың еңбегі аяусыз қаналды, оларға еңбек акының жартысы ғана төленді. Ұзақ уақыт тұздың ортасында жалаң аяқ тұрғандықтан, еттері тілім-тілім болып кесіліп, кейде жараға айналады. Үнемі шаң, дымқыл жерде жұмыс жасайтын болғандықтан, жұмысшылардың

бет ауызы іскен, азып тозған, күйзелген түріне караудың өзі өте киын болды. Жұмыстан кейін де ішкендері кара нан, сылдыр су, сыз тартқан жер кепелерде тұрды. Жұмысшылар арасында түрлі жұкпалы аурулар көп тарады, дәрігерлік көмек жоқ болды. Ресейде болып жатқан революциялық күрестен аулақ ұстау және көңіл-күйлерін алаңдату максатында орыс шіркеулері мен мұсылман мешіттері салынып, халық арасында екпінді жұмыс жасады және үш тегін тамактандыру орны ашылды. Тек 1891-1892 жылдары оба және цинга жұкпалы аурулары жайлап, көп адамның өмірін жалмағаннан кейін, аурухана салынып, онда бір-ак дәрігер жұмыс жасады. Ол кезде өнеркәсіп орнында 25 мың жұмысшы жұмыс жасайтын еді. Ауылдың шетінде екі сыныптық, 15 балаға арналған мектеп салынып, оған жұмысшылардың балаларының оқуы тек арман ғана болды. Құлдық жағдайдағы өмірге, қатаң, айуандық қорлыққа шыдай алмаған жұмысшылар жұмысты тастап қашуға мәжбүр болды. Тұз өндірушілерде Петерградта болған 1905 жылғы революциялық қозғалысқа өз үлестерін қосып, үкіметтен жеңілдік беруін сұрады. 1917 жыл наурызында Ақпан революциясының әсерімен жұмысшылар басқөтерулері ұйымдастырылды. Олар жалақыны көтеріп, жұмыс уақытын қысқартуды талап етті. Көлдегі барлық жұмыс токтатылды. Өнеркәсіп иесі қатты қорқып, жұмысшыларды алдап-сулап, көтерілісті тоқтатуға шақырды. Тұз өндіруші жұмысшыларда кәсіподақ, кооператив ұйымдары деген атымен болған жоқ. Олар тек маусымдық жұмыс жасайтын болғандықтан құрамы үнемі өзгеріп отырды. Бұл жолы жұмысшылар ұйымдасқан түрде шықты. Арнайы жиналыс жасап, өз талап-мүдделері туралы қызу талқылап, қожайындарымен келіссөз жүргізу үшін араларынан арнайы адамдар шығарды. Жұмысшыларды алдап, қорқыту мүмкін емес екенін білген қожайын жергілікті жердің полиция қызметкерлерінің көмегімен жұмысшы жетекшілерін тұтқынға алды. Олардың ішінде қандастарымыз Ажмолда Нұрғаринов, Ақсейіт Арыстанов, Сәрсенғали Сәркеновтер болды. Оларға көтерілісті ұйымдастырушы, арандатушы деген айыптар тағылды. Бірақ қожайын мұныменен еш нәтиже шығара алмады, жұмысшылар көтерілісті тоқтатпады және тұз өндірушілер тікелей Астраханнан, губернатордың өзінен көмек сұрады. Астрахан губернаторы тез арада көтерісшілерді басу максатында Басқұншаққа губернатор кеңесшісі Абдул Каримовты, ол Хандық

ставкаға жеделхат жіберді :

«Председателю исполнительного комитета Внутренней киргизской орды. Находящиеся на соляных промыслах Баскунчака киргизы отказываются работать. Прошу безотлагательно командировать одного из членов комитета вместе с советником губернатора Абдулом Каримовым на Баскунчак для принятия мер для возобновления работ и выяснения причин отказа от таковых. О последующем прошу телеграфировать мне.

Временный губернатор Бирюков, 11 марта 1917 года».

Басқұншакка келген губернатор мен Хан ордасы өкілдері, болған жағдайды басуға тырысқанмен олардың талабын қанағаттандыра алмады. Қамауға алынғандар босатылды. Бұл кезде көлдегі жұмыс тоқтаған болатын.

1917 жылы кеңес үкіметі орнап бар байлық халықтың қолына көшеді дегенімен, ол оңайлықпен келмегені белгілі. Азамат соғысы жылдарында эсерлер халықтың саяси сауатсыздығын пайдаланып, тұз өндіруші жұмысшылар арасында ұлттық наразылық туғызу мақсатында үгіт-насихат жұмыстарын жүргізуді және өнеркәсіп билігін өз қолдарына алып, әр түрлі қорқыту-үркіту, күштеу арқылы тұз өндіруді тоқтатып, ел тұзсыз қалды. Сол кезде Астрахан губерниялық комитеті арнайы комиссия құрып, тұз өндіру орнына тексеру жұмыстарын жүргізіп, жұмыс қайта жолға қойылды. Үкімет бұйрығымен тұз өнеркәсібіне екі экскаватор бөлінді. 1924 жылы Ленинградта Путилов зауытында инженер Ю.А.Макаровтың жобасы арқылы бірінші Басқұншак тұзын өндіруге арналған машина жасалынды. Не бары 10 жылда күрек, балта, сүймендер жойылып, орнын жаңа техникалық құрал-саймандар басты.

1940-шы жылдың өзінде жылына миллионнан астам тонна тұз өндірілетін болды. Жаңа жұмысшы поселкелері тұрғызылып, ауыз су мәселесі шешілді. Заман талабына сай құрал-саймандарымен жаракталған аурухана, орта мектеп, жұмысшы клубтары, кітапхана салынды. Ұлы Отан соғысы жылдарында Басқұншак тұз өнеркәсібі жұмысшылары да аянбай жеңіс жолында еңбек етті. 600-ден астам еңбеккерлер «Ұлы Отан соғысы жылдарындағы ерен еңбегі үшін» медалімен марапатталды. КСРО кезінде Басқұншак көлі барлық тұтынуға қажетті тұздың тең жартысына жуығын өндіріп, I орында тұрды.

Басқұншак тұзы үш түрге бөлінеді: «новосадка»- ақ тұз,

«чугунка» - катты сұр түсті тұз, «гранатка» - көкшіл, ірі гранатталған тұз. Мұнда қазіргі мезгілде «гранатка» тұзы көп өндіріледі, себебі оның сапасы өте жоғары.

Патша үкіметі кезінде жылына 500 мың тонна тұз өндіріп тасымалданса, оған 25 мыңнан астам адам жұмылдырылды. Ал, қазіргі мезгілде жылына 5 млн. тонна тұз өндіріліп, оны бар болғаны мыңнан астам адам орындайды.

Басқұншак дүние жүзінде тұз өндіруден алдыңғы орында тұр.

Әдебиет

1. История Астраханского края. Астрахань, 2000.
2. Воротницкий М.К. Механизмы для добычи и погрузки соли. Пищепромиздат М.Л., 1946.
3. Сысоев П.С. Из истории солевой промышленности Астраханской губерний. Астрахань, 1956.
4. Сивцова А.Ф. События на Нижнем Баскунчаке в 1919 -1920 годах. Астрахань, 1956.
5. Моторин С.Г. Из истории Баскунчакских солевых промыслов. Материалы третьей краеведческой конференций. Астрахань, 1990.
6. Астраханская обл. Справочник. Волгоград, 1984.
7. ГААО ф 476. опись 2 д.1 л. 42
8. ГААО ф 479. опись 2 д. 21 л. 35

В этой статье описывается история развития Баскунчакского промышленного завода по выработке соли. При создании этой работы использовались исторические материалы и архивные документы о тяжелой жизни, о непосильном труде рабочих одного из крупных промышленных заводов по выработке соли в России того времени.

In this paragraph asks about history of Baskunchak's salt industry. So that was one of alt production in Russia. and it's arise by hard work of workers.

There was very low level of life. The article was written in base of archives and some his favical researches.

Заңтану ғылымдары Юридические науки

УДК 347.998.2(574)

Аймуканов Р.Б.
ст. преподаватель,

Ауелбаев З.Б.
преподаватель,
ЗКТУ им. М. Утешисова

НЕКОТОРЫЕ ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ВОПРОСЫ СУДА С УЧАСТИЕМ ПРИСЯЖНЫХ ЗАСЕДАТЕЛЕЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Независимая судебная власть - неотъемлемый элемент демократического общества. Способствовать утверждению правового государства, в котором царствует верховенство закона - так коротко можно сформулировать основную задачу органов правосудия. Особенно актуально звучит этот посыл сегодня, когда судебная система переживает ответственный период радикальных преобразований¹⁶.

Одним из важнейших направлений судебной реформы является внедрение в судопроизводство Республики Казахстан суда с участием присяжных заседателей. В Концепции правовой политики Республики Казахстан¹⁷ особо оговаривается о необходимости в ближайшее время внедрения в практику уголовного судопроизводства с участием присяжных заседателей.

Введение в Республике Казахстан суда с участием присяжных заседателей предусмотрено ч. 2 ст. 75 Конституции Республики Казахстан¹⁸. Однако суд с участием присяжных заседателей в Казахстане оставался "декларативной

¹⁶ Насонов С.А. Судебное следствие в суде присяжных: особенности и проблемные ситуации (теория, законодательство, практика) // Автореф. дис. ... канд. юрид. наук - М., 1999. С. 3.

¹⁷ Указ Президента Республики Казахстан от 20 сентября 2002 года № 949 «Концепция правовой политики Республики Казахстан» // Казахстанская правда. 2002. 3 октября.

¹⁸ В дальнейшем, если не оговорено иное - Конституция РК.

конструкцией", пока не был закреплён в качестве действующего процессуального института Законом Республики Казахстан от 16 января 2006 года N 121 «О присяжных заседателях»¹⁹ и Законом Республики Казахстан от 16 января 2006 года N 122 «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам введения уголовного судопроизводства с участием присяжных заседателей»²⁰. Последним законом Кодекс Республики Казахстан от 13 декабря 1997 года N 206 «Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан»²¹ был дополнен разделом 13 «Производство по делам с участием присяжных заседателей», который собственно и предусматривает особенности правового регулирования процедуры осуществления правосудия по уголовным делам с участием присяжных заседателей в Республике Казахстан.

Особый интерес к суду с участием присяжных заседателей обусловлен тем, что «привлечение граждан к отправлению правосудия всегда рассматривалось как черта, присущая демократическому государству. Оно позволяет обеспечить существенную характеристику правосудия - коллегиальность, повышающую уверенность в правильности и справедливости принятого судом решения. Естественное право человека быть судимым судом равных, судом своих сограждан является началом правосудия с участием народных представителей. В общественном сознании представление о справедливом суде дает его форма с участием представителей общественности. Кроме того, привлечение представителей общественности к отправлению правосудия является важным фактором, формирующим общественное правосознание»²².

Судопроизводство с участием присяжных заседателей представляет собой особую (усложненная или иначе – форма с усиленными процессуальными гарантиями) форму судопроизводства, в котором участвуют представители общественности.

¹⁹ Закон Республики Казахстан от 16 января 2006 года N 121 «О присяжных заседателях» // Казахстанская правда. 2006. 26 января.

²⁰ Закон Республики Казахстан от 16 января 2006 года N 122 «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам введения уголовного судопроизводства с участием присяжных заседателей» // Казахстанская правда. 2006. 26 января.

²¹ В дальнейшем, если не оговорено иное – УПК РК.

²² Мачи К. А. Конституционная законность и судебная власть в Республике Казахстан: Основные тенденции и приоритеты. – М., 2004. С.235.

Закон РК «О присяжных заседателях» и Закон РК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам введения уголовного судопроизводства с участием присяжных заседателей» с 1 января 2007 вступают в законную силу. При этом стоит заметить, что хотя законы, устанавливающие в Казахстане суд с участием присяжных заседателей и называются Закон Республики Казахстан «О присяжных заседателях» и Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам введения уголовного судопроизводства с участием присяжных заседателей» соответственно, но, как верно заметил С. Тейман, эти «законы введут фактически смешанную коллегию, состоящую из трех судей (в настоящее время двух судей, это связано с тем, что Тейман анализирует в своей статье проекты законов о введении в Республике суда с участием присяжных заседателей, которые предусматривали три судьи в коллегии и девять присяжных заседателей – прим. автора) и девяти «присяжных заседателей»²³. Тейман осознано берет словосочетание «присяжные заседатели» в кавычки, поскольку он является сторонником тех процессуалистов, которые выделяют одну форму суда присяжных – это англо-американская модель, где коллегия присяжных заседателей отдельна от судьи.

Такие же формы отправления правосудия по уголовным делам с участием представителей общества как во Франции, Германии, Италии, ими именуется как смешанные суды или суды с *народным* участием (выделено автором). Это мнение разделяется и известным казахстанским специалистом в области уголовного процесса профессором Г. Сулейменовой²⁴.

Таким образом, на данный момент суд с участием присяжных заседателей – это реальный уголовно-процессуальный институт, а с 1 января 2007г. правовые нормы этого правового института начнут реализовываться на практике, т.е. суд с участием присяжных заседателей заработает, наконец, в нашей стране. Вместе с тем, буквальное толкование Закона РК «О присяжных заседателях» наводит на мысль, что первое судебное разбирательство с участием присяжных заседателей должно

²³ Тейман С. Анализ проектов законов о возрождении народного участия в отправлении правосудия в Республике Казахстан // Правовая реформа в Казахстане. 2005. №1. С.21.

²⁴ См.: Сулейменова Г. Ж. Суд присяжных – это правовое явление...// Юрист. 2006. № 1. С. 10.

состояться не ранее января 2008г., поскольку согласно ст. 5 данного закона составление единых и запасных списков кандидатов в присяжные заседатели должно начинаться в год, предшествующий году, в котором будет производиться отбор присяжных заседателей для участия в судебном разбирательстве по спискам кандидатов в присяжные заседатели.

Так что же представляет собой организационная основа суда присяжных? Что есть суд присяжных казахстанской модификации (напоминаем, что на основе континентальной модели. При этом за основу была принята французская модель суда с участием присяжных заседателей, в которой «граждане в достаточной степени превосходят в числе профессиональных судей и достаточно самостоятельны для того, чтобы влиять на решения по уголовным делам»²⁵)?

Согласно ст.1 Закона РК «О присяжных заседателях» присяжный заседатель – это гражданин Республики Казахстан, призванный к участию в рассмотрении судом уголовного дела в порядке, установленном законом, и принявший присягу. Присяжным заседателем (со всеми вытекающими отсюда последствиями) гражданин считается только после принятия присяги.

Быть присяжным заседателем весьма почетно, однако им стать может не каждый гражданин, т.к. помимо требований о гражданстве и принятии присяги законодательство устанавливает еще ряд дополнительных ограничений для лиц, претендующих выступать в качестве присяжных заседателей. Эти ограничения предназначены для того, чтобы в число присяжных заседателей попали наиболее достойные граждане Республики, могущие взять на себя ответственность за принятие решения по делу, за судьбу человека, и они сводятся к следующему: присяжными заседателями не могут быть лица, не достигшие к моменту составления списков присяжных заседателей возраста двадцати пяти лет (гражданской зрелости), имеющие непогашенную либо неснятую судимость, признанные судом недееспособными или ограниченно дееспособными, судьи, прокуроры, следователи, адвокаты, государственные служащие и военнослужащие, а также работники правоохранительных органов. и, наконец, лица.

²⁵ Тейман С. Анализ проектов законов о возрождении народного участия в отправлении правосудия в Республике Казахстан // Правовая реформа в Казахстане. 2005. №1. С.25.

состоящие на учете в наркологическом или психоневрологическом диспансере.

Какие-либо ограничения на включение граждан в списки кандидатов в присяжные заседатели по мотивам происхождения, социального, должностного и имущественного положения, пола, расы, национальности, языка, отношения к религии, убеждений, места жительства или по любым иным обстоятельствам не допускаются и преследуются по закону (п. 2 ст. 10 Закона РК «О присяжных заседателях»).

Если сравнивать общие положения, касающиеся понятия присяжного заседателя и ограничений для присяжных заседателей по законодательству Республики Казахстан и Российской Федерации, то обнаруживается следующее:

понятия, даваемые присяжному заседателю по законодательству Российской Федерации и Республики Казахстан, идентичны, однако в Законе РК «О присяжных заседателях» прямо дано определение присяжного заседателя, в российском же законе (Федеральный Закон «О присяжных заседателях Федеральных судов общей юрисдикции в Российской Федерации» от 20 августа 2004г.) такого определения не содержится;

и в Российской Федерации, и в Республике Казахстан быть присяжным заседателем одновременно является и правом, и обязанностью (гражданским долгом) их граждан;

положения, касающиеся ограничений для присяжных заседателей во многом (в большей степени) совпадают у этих государств, однако по Закону РК «О присяжных заседателях» присяжными заседателями не могут быть судьи, прокуроры, следователи, адвокаты, государственные служащие и военнослужащие, а также работники правоохранительных органов, в российском же законе отмечается, что указанные категории лиц исключаются из списков кандидатов в присяжные заседатели в случаях подачи гражданином письменного заявления. Таким образом необходимо поступить, если от этих граждан заявления не поступили, закон не оговаривает, т.е. надо полагать, что они остаются в списках кандидатов в присяжные заседатели и могут быть недопущены к рассмотрению конкретного уголовного дела в ходе формирования коллегии присяжных заседателей (ст. 328 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации).

Считаем, что законодатель Республики Казахстан верно поступил, установив указанное ограничение, поскольку в противном случае это противоречило бы самому назначению привлечения народных представителей к отправлению правосудия, т.к. судьи, прокуроры, адвокаты и сотрудники правоохранительных органов – это лица, которые обладают профессиональными юридическими знаниями, и поэтому принимали бы решение, полагаясь именно на знание закона, а не на «знание жизни», руководствуясь нормой права, а не «жизненным опытом и здравым смыслом»²⁶, как подобает присяжному заседателю. Государственные служащие и военнослужащие могут быть зависимыми от исполнительной власти, т.к. один из принципов государственной службы – это лояльное отношение к власти²⁷.

Вместе с тем открывается следующая проблема – кто будет выступать в качестве присяжного заседателя в военных судах Республики Казахстан? Поскольку дело может быть связано со спецификой воинской службы, и возможность гражданского лица полно и всесторонне разобраться в нюансах подобного дела вызывает у нас сомнения.

Для обеспечения правильного и объективного решения вопроса об установлении факта совершения преступления число присяжных заседателей в составе коллегии должно быть больше, чем профессиональных судей. Если дела будут рассматриваться судом с участием присяжных, то в составе суда оптимально должно быть два или три профессиональных судьи и до пяти или семи присяжных заседателей. Считается, что такой состав суда будет достаточным для принятия объективного решения по делу. Исходя из этого, наша Республика определила для себя следующий состав суда присяжных – это двое судей и девять присяжных заседателей. При таком численном составе присяжных заседателей профессиональным судьям будет крайне сложно оказать на них воздействие (разумеется, численный перевес присяжных заседателей над профессиональными судьями должен быть не единственной процессуальной гарантией независимости присяжных заседателей).

²⁶ Немытина М. В. Российский суд присяжных. Учебно-методическое пособие — М., 1995. С.VII.

²⁷ См. Указ Президента Республики Казахстан от 3 мая 2005г. № 1567 «О Кодексе чести государственных служащих Республики Казахстан» // Казахстанская правда. 2005. 5 мая.

Должна быть тщательно проверена личность кандидата в присяжные заседатели при составлении списков присяжных. Списки кандидатур присяжных заседателей составляются акиматами областей и столицы (местными исполнительными органами) на основании списков, представленных акиматами районов, а те в свою очередь составляют списки кандидатов в присяжные заседатели на основе списка избирателей.

Такой вариант составления списка наиболее оптимален и эффективен. Акимат, проверив кандидата по вопросам ценза (возраст, судимость и т.д.), включает его в список (точнее, наоборот, исключает из списка избирателей, который затем после процедуры случайной выборки превращается в список кандидатов в присяжные заседатели). После этого список направляется председателю суда.

«Метод случайной выборки на основе списков избирателей гарантирует справедливое представительство всех слоев населения и независимость от политических партий или от правящей элиты... Кроме того, стоит предусмотреть ограничение (оно было предусмотрено в ст.15 Закона РК «О присяжных заседателях» - прим. автора), позволяющее рассматривать только одно уголовное дело в год... Допуск народных заседателей (присяжных) к рассмотрению только одного дела предотвратит не только «очерствение», но, что более важно, «срашивание» с судебским корпусом и уголовно-процессуальной системой в целом»²⁸ - совершенно справедливо считает С. Тейман.

Такая модель создает условия для отбора способных и наиболее компетентных присяжных заседателей, которые бы обеспечили беспристрастное и объективное рассмотрение дела.

И здесь хотелось бы учесть опыт Российской Федерации в части формирования коллегии присяжных заседателей.

В связи с новизной процедуры и недобросовестностью лиц, составляющих списки кандидатов в присяжные заседатели (судя по опыту России), первоначальный период деятельности суда присяжных будет оставлять желать лучшего в части составления списков кандидатов в присяжные заседатели. Так, по данным 19 процессов с участием присяжных заседателей, прошедших в Саратове в 1995г., из общего числа 543 приглашенных кандидатов в присяжные заседатели, но по различным

²⁸ Тейман С. Суд присяжных положительно изменит уголовный процесс в Казахстане // Правовая реформа в Казахстане. 2004. №10. С.14.

основаниям не участвовавших в судебном разбирательстве - 23 % не проживали по указанному адресу, 17,7 % были судимыми и алкоголиками, 15,5 % оказались инвалидами, 1,3 % умерли²⁹.

Как отмечает один из первых исследователей суда присяжных в России после его восстановления в 1993г. Немытина М.В.: «Чем лучше будет обеспечена соответствующими администрациями организационная стадия формирования скамьи присяжных заседателей, тем легче будет судье в ходе судебной процедуры»³⁰.

Процесс составления списков кандидатов в присяжные заседатели, безусловно, является главным организационным моментом деятельности суда с участием присяжных заседателей, но не единственным. Также к организационным вопросам создания в Республике Казахстан суда с участием присяжных заседателей относятся: оборудование необходимых помещений для слушания дел с участием присяжных заседателей (зал заседаний, совещательная комната, комната отдыха), материальное обеспечение присяжных заседателей (Закон РК «О присяжных заседателях» устанавливает, что содержание присяжного заседателя составляет $\frac{1}{2}$ от содержания судьи соответствующего суда), обеспечение независимости присяжных заседателей (данный вопрос, к сожалению, должным образом в законодательстве не решен - они не обладают неприкосновенностью на период осуществления функции присяжного заседателя), а также их безопасности и близких им лиц.

Таким образом, подытоживая вышесказанное, можно сделать следующие выводы:

- организационная основа суда с участием присяжных заседателей установлена специальным законом - Закон РК «О присяжных заседателях»;

- эта основа заключается в следующем - ежегодное составление единых, запасных, а в некоторых случаях и дополнительных списков кандидатов в присяжные заседатели, проверка и изменение указанных списков с учетом ограничений для присяжных заседателей;

²⁹ См.: Немытина М. В. Российский суд присяжных. Учебно-методическое пособие — М., 1995. С.37-38.

³⁰ Немытина М. В. Российский суд присяжных. Учебно-методическое пособие — М., 1995. С.36-37.

- ответственными субъектами за организацию указанной работы являются председатель областного суда (определяет количество лиц, необходимых для участия в качестве присяжных заседателей) и местный исполнительный орган области (непосредственное составление списков);

- списки составляются на основе случайной выборки;

- Закон РК «О присяжных заседателях» устанавливает также правовые и материальные гарантии деятельности присяжных заседателей, в том числе гарантии их независимости. Однако присяжные заседатели не обладают (на время слушания уголовного дела) привилегиями от уголовного преследования, что может отразиться на их независимости и является одним из недостатков анализируемого закона, а также УПК РК;

- вступление в силу одновременно Закона РК «О присяжных заседателях» и Закона РК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам введения уголовного судопроизводства с участием присяжных заседателей», которые регулируют организационные и процессуальные вопросы деятельности суда присяжных в РК соответственно приводит к тому, что реально первый судебный процесс с участием присяжных заседателей должен был бы состояться не ранее января 2008г.

Однако, учитывая позицию главы государства, неоднократно ставившего перед чиновниками задачу ускорить внедрение в Республике Казахстан суд с участием присяжных заседателей, и юридической общественности республики, Правительство Республики Казахстан и Верховный суд Республики Казахстан предприняли ряд мер, которые обеспечивают проведение первых судебных процессов с участием присяжных заседателей в 2007г. Хотя надо отметить, что процесс составления списков кандидатов в присяжные заседатели, который имел место в Казахстане летом и осенью 2006г. не имел под собой правовой базы, поскольку Закон РК «О присяжных заседателях» на тот момент не вступил в законную силу.

Литература

1. Закон Республики Казахстан от 16 января 2006 года N 121 «О присяжных заседателях» // Казахстанская правда. 2006. 26 января.
2. Закон Республики Казахстан от 16 января 2006 года N 122 «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные

- акты Республики Казахстан по вопросам введения уголовного судопроизводства с участием присяжных заседателей» // Казахстанская правда. 2006. 26 января.
3. Указ Президента Республики Казахстан от 20 сентября 2002 года № 949 «Концепция правовой политики Республики Казахстан» // Казахстанская правда. 2002. 3 октября.
4. Указ Президента Республики Казахстан от 3 мая 2005г. № 1567 «О Кодексе чести государственных служащих Республики Казахстан» // Казахстанская правда. 2005. 5 мая.
5. Мамин К.А. Конституционная законность и судебная власть в Республике Казахстан: Основные тенденции и приоритеты. – М., 2004. – 310с.
6. Насонов С.А. Судебное следствие в суде присяжных: особенности и проблемные ситуации (теория, законодательство, практика) // Автореф. дис. ... канд. юрид. наук - М., 1999. - 26с.
7. Немытина М. В. Российский суд присяжных. Учебно-методическое пособие — М., 1995.- 218с.
8. Сулейменова Г. Ж. Суд присяжных – это правовое явление...// Юрист. 2006. № 1. С. 8-15.
9. Тейман С. Суд присяжных положительно изменит уголовный процесс в Казахстане // Правовая реформа в Казахстане. 2004. №10. С. 10-16.
10. Тейман С. Анализ проектов законов о возрождении народного участия в отправлении правосудия в Республике Казахстан // Правовая реформа в Казахстане. 2005. №1. С. 21-34.

Бұл жұмыста Қазақстан Республикасындағы алқа билердің қатысуымен сот қызметін ұйымдастырудың өзекті мәселелері баяндалады. Мақалада ҚР «Алқа билер туралы» Заңының көптеген ережелерінің талдауы жасалған.

Былыйи өмір *Научная жизнь*

В 2007 году общественное объединение «Совет молодых ученых», которое функционирует на базе ЗКГУ, выиграло 2 гранта по 250 тыс. тенге (общая сумма 500 тыс. тенге) в Департаменте внутренней политики ЗКО на проведение Регионального Форума молодых ученых и областной научно-практической конференции на тему «Толерантность как альтернатива ксенофобии и политическому экстремизму».

Региональный Форум Молодых ученых состоялся 12 апреля 2007 г. в ЗКГУ им. М.Утемисова. В нем приняли участие магистранты, магистры и аспиранты, студенты, занимающиеся наукой, а также руководители и работники образовательных научных ведомств, государственных структур и производственных учреждений, преподаватели. Целью Форума являлось развитие творческой активности, привлечение молодых ученых к решению актуальных задач современной науки, содействие развитию образовательных и научных связей молодых ученых вузов. Работа Форума проводилась по следующим секциям:

1. Проблемы развития естественно-гуманитарных наук и пути их решения.
2. Проблемы развития технических наук и пути их решения.
3. Вопросы внедрения инновационно-информационных технологий в подготовке конкурентноспособных кадров и вопросы интеграции молодых ученых.
4. Современные образовательные программы в средних и в высших учебных заведениях и их роль в развитии науки.
5. Качество профессионального образования: проблемы и перспективы подготовки молодых кадров.

По материалам работы Форума выпущен сборник трудов молодых ученых.

Областная научно-практическая конференция на тему «Толерантность как альтернатива ксенофобии и политическому экстремизму» состоялась 14 июня 2007 г. Целью конференции является объединение усилий людей самых разных профессий и специальностей, государственных, общественных организаций, учебных

заведений для того, чтобы отработать и предложить эффективные программы по формированию установок толерантного сознания и предупреждения экстремизма. К участию в работе конференции были приглашены: уполномоченный имам ЗКО духовного управления мусульман Казахстана Сейтбеков С.С.; заведующий Уральской епархии, архиепископ Уральский и Гурьевский Антоний; начальник отдела по делам религии Департамента юстиции ЗКО Голубир Н.А., заместитель директора Департамента образования ЗКО Сабиров Н.М.; доктор исторических наук, профессор Ульяновского государственного университета Чуканов И.А.; кандидат исторических наук, доцент Ульяновского государственного университета Мухамедов Р.А.; начальник секретариата Малой Ассамблеи народов Казахстана Толебаев К.Т. По материалам работы конференции готовится к выпуску сборник.

* * *

В Западно-Казахстанском государственном университете им. М.Утемисова 18 апреля 2007 года прошла международная научно-практическая конференция «Таймановские чтения», посвященная 90-летию со дня рождения академика А.Д.Тайманова и 75-летию ЗКГУ им.М.Утемисова.

Цели научно-практической конференции:

- изучение научного наследия академика А.Д.Тайманова и обсуждение современных проблем математики, физики, информатики;

- обсуждение современных проблем методики преподавания математики, физики, информатики.

На конференции на пленарном заседании и на заседаниях трех секций обсуждались научные проблемы и их решения по математической логике, алгебре и геометрии, математическому анализу, теории вероятностей, динамическим системам, физике, информатике, по содержанию и методике преподавания математики, физики и информатике.

На пленарном заседании выступали доцент ЗКГУ Байгузов Н.С. с докладом «Академик Тайманов А.Д.- педагог и ученый», д.ф.-м.н., профессор Государственного технического университета - Московского автомобильно-дорожного института Журавлев С.Г. (г.Москва) с докладом

на тему «Проблемы математического образования (по материалам международного конгресса математиков, 20-31 августа, 2006г., Мадрид, Испания)», к.ф.-м.н., доцент, заместитель генерального директора центра физико-математических исследований (г.Алматы) Байжанов Б.С. с докладом на тему «Асан Дабсович Тайманов и теория моделей», зав. кафедрой информатики ЗКГУ, к.п.н. Медешова А.Б. с докладом «Формирование информационной компетентности будущих специалистов», преподаватель ЗКГУ, аспирант Исканиева А.У. с докладом «Применение информационных технологий в образовательном процессе»

Среди ученых, выступавших на конференции, были д.ф.-м.н., профессор Государственного технического университета - Московского автомобильно-дорожного института (г.Москва) Журавлев С.Г., сделавший кроме пленарного доклада и доклад на секции на тему «Об одной задаче теоретической механики и ее небесно-механических и звездно-динамических приложениях», к.ф.-м.н., докторант Карагандинского госуниверситета Ешкеев А.Р., заместитель директора школы №23 (г.Кызылорды) Фаизова Л.Х., к.ф.-м.н., доцент КазНПУ им.Абая Мухамбетжанов С.Т., д.ф.-м.н., профессор Казахской академии транспорта и коммуникации Нуржумаев О.Н., к.ф.-м.н., профессор КазНТУ им. И.Сатпаева Хайруллин Е.М.

На международную научно-практическую конференцию «Таймановские чтения» поступило 89 докладов от 130 ученых из Москвы, Астаны, Алматы, Караганды, Атырау, Павлодара, Кызылорды, Актюбинска, Туркестана, Кустаная, Тараза, Уральска.

В докладах предлагаются решения современных фундаментальных и прикладных проблем математики, физики, информатики.

* * *

Региональная научно-практическая конференция «Экологические проблемы и биоразнообразие Западного Казахстана» проходила 27-28 апреля 2007 года на базе отделения «Естествознания» ЗКГУ им. М.Утемисова.

Цель конференции:

Заслушать и обсудить результаты научных исследований о состоянии фауны и экологии в Западном Казахстане

Задачи конференции:

- проанализировать сообщение по различным группам животных: насекомых, рыб, млекопитающих, эктопаразитов различных позвоночных животных Западного Казахстана;
- выявить причины некоторых трансформаций, происходящих в флоре и фауне данного региона;
- принять решение по сохранению редких и сокращающихся растений и животных Западного Казахстана

На конференции были рассмотрены следующие проблемы:

1. Изучение, охрана и рациональное использование растительного мира.
2. Разнообразие животного мира и стратегия его охраны.
3. Современные проблемы экологии и пути их решения.

На конференции приняли участие ученые и преподаватели вузов из Казахстана (ЗКО, г.Актобе, г.Атырау) и России (г. Москва, г.Саратов). Было заслушано и обсуждено 38 докладов по итогам научных исследований следующих организаций: ЗКГУ им.М.Утемисова, Западно-Казахстанской лесной опытной станции, Института лесоведения РАН, СГУ им. Н.Г. Чернышевского, Института проблем экологии и эволюции РАН, Уральской противочумной станции, ЗКАТУ им. Жангир-хана, Актюбинского ГПИ и ЗКОЦДЮ туризма и экологии.

* * *

4 мая 2007 года в Западно-Казахстанском государственном университете им. М.Утемисова состоялась региональная научно-практическая конференция «Актуальные проблемы физического воспитания и начальной военной подготовки учащейся молодежи», посвященная 75-летию ЗКГУ им. М.Утемисова.

Со вступительным словом к участникам конференции выступила заместитель проректора по НИР и МС Н.А.Адельбаева, зав.кафедрой ТиМПФВ, к.п.н. Испулова Р.Н.

Актуально прозвучал доклад доктора педагогических наук, профессора ЗКАТУ им. Жангир-хана Салова В.Ю. - о современных проблемах и перспективах развития физкультурного образования в Западно-Казахстанской области, научном росте кадров и потенциальных возможностях развития материально-технической базы и творчества в отрасли «физическая культура и спорт» на базе

Западно-Казахстанского научного центра – филиала Республиканского центра по физической культуре и спорту. Профессор Салов В.Ю. отметил работу проводимой в Западно-Казахстанской области на повышение престижа физической культуры и спорта. В этом плане публикуются статьи в «Казахстанской правде», 6-10 июня Управлением туризма и спорта была проведена научно-практическая конференция, состоялась презентация нового учебника по физической культуре, подписан договор о научном сотрудничестве России и Казахстана, состоялся детский фестиваль спорта на 5 площадках города с искусственным покрытием и ряд других знаковых мероприятий, направленных на развитие физической культуры и спорта.

С интересом был заслушан доклад академика института языков и менеджмента «Евразия» Пересветова Н.Н. о мотивах выявления вредных привычек у школьников, о желательных мероприятиях, в том числе и спортивных, способных отвлечь молодёжь от курения и организовать их досуг и приучение к спортивной деятельности и физическим упражнениям.

Доклад к.б.н., доцента Мельникова В.А. был заслушан с особым вниманием, так как тема «Здоровый образ жизни: лозунги и реалии» в своем содержании включила исследовательский материал студентки IV курса специальности «Физическая культура» Касимовой Ж. и раскрыл данные исследования здоровья женщин, занимающихся умственным трудом, т.е. педагогической деятельностью в ЗКГУ им.М. Утемисова.

Выступление учителя ФК II категории Батуринской средней школы Козловского А.Н. раскрыло одно из важных направлений – «Туристско-краеведческой деятельности как приоритетной формы гармонического развития личности». Докладчик раскрыл положительное влияние туризма на здоровье учащихся, изложил материал, собранный в течение педагогической деятельности, раскрыл педагогическое направление о вовлечении учащихся школы в туризм через вариативную часть урока физической культуры, что отразилось на показателях физической подготовки учащихся Батуринской СОШ не только на уроках физической культуры, но и на соревнованиях по туризму, где ученики в последние годы занимают призовые места.

С докладом «Роль военно-патриотического воспитания в средних учебных заведениях города» выступил капитан запаса, зав. отделом городского отдела образования

Ниязов К.К. Отмечая важность военно-патриотического воспитания учащихся, докладчик сообщил, что в средних общеобразовательных школах имеются музеи, где школьники изучают историю родной школы, являются экскурсоводами в этих музеях старшеклассники, также особое внимание уделяется воспитанию патриотизма, любви к родной школе, изучению военного дела на уроках НВП и участию в военно-патриотических мероприятиях, соревнованиях допризывной молодежи.

Секционные заседания включали выступления докладчиков, занимающихся научно-исследовательской работой на кафедре ТиМПФВ: дипломники 4-го курса, магистранты, а также преподаватели вузов г.Уральска, преподаватели педагогического колледжа им.Ж. Досмухамедова.

Резюмируя вышеизложенное, необходимо отметить, что организация и проведение региональной научно-практической конференции «Актуальные проблемы физического воспитания и начальной военной подготовки учащейся молодежи» достигла поставленной цели и задачи, так как объединила специалистов в области физической культуры и спорта, которые открыли проблемы и пути их решения в данной специальности.

* * *

23 мая 2007 г. к 75-летию Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова в институте экономики и управления состоялась международная научно-практическая конференция «Экономические проблемы вхождения Казахстана в число 50-ти наиболее конкурентоспособных стран мира».

Цель проведения конференции: разрешить экономические проблемы вхождения Казахстана в число 50-ти наиболее конкурентоспособных стран мира и привлечение внимания общественности к проблемам экономики, экспертная оценка тенденций развития экономики Республики Казахстан и стран СНГ, определение путей и способов развития и усовершенствования.

В работе конференции приняли участие:

Акчурина Асхат Харисович - заместитель акима Западно-Казахстанской области; Идиятов Кайржан Султанович - зам. директора департамента промышленности ЗКО (г.Уральск, Республика Казахстан); Мироненко Михаил Владимирович - зам. директора Технопарка ААГОРИТМ, (г.Уральск,

Республика Казахстан); Сыздыков Олжас Алкенович - председатель Правления АО РИЦ «Градиент» (г.Уральск, Республика Казахстан); Уразбаев Мурат Асхатович - Антимонопольное управление, комитет по защите конкуренции М и Т РК; Джумагалиев Ерболат Мухтарович - Департамент экономики и бюджетного планирования ЗКО; Бозымов Казбай Каревич - ректор ЗКАТУ им.Жангир-хана; Айтимов Аксерик Сариевич - ректор Казахстанского университета инновационных и телекоммуникационных систем; Махметова Айна Ерболатовна - к.э.н., доцент, Саратовский государственный социально-экономический университет(г.Саратов, Россия); Прохоренко Алевтина Алексеевна - д.э.н., профессор, Самарский государственный технический университет (г.Самара, Россия); Франк Евгений Владимирович - к.э.н., доцент, Поволжский институт бизнеса (г.Самара, Россия); Карамурзиев Текей Карамурзиевич - д.э.н. профессор, Атырауский институт нефти и газа г. Атырау; Байжомартов Укетай Серикбаевич - д.э.н., профессор, Актюбинский государственный университет им. К. Жубанова; Жунусов Бауыржан Арыстанович - к.э.н., профессор, член-корр. МАИН, Актюбинский государственный университет им.К.Жубанова (г.Актобе, Республика Казахстан); Хибин Мирбол Алмуханбетович - аспирант, Актюбинский государственный университет им.К.Жубанова (г.Актобе, Республика Казахстан).

В ходе работы конференции, было организовано пять секций:

Секция 1. Интеграция Казахстана как суверенного государства в мировое сообщество.

Секция 2. Роль государства и предпринимательства в обеспечении стабильного экономического развития.

Секция 3. Проблемы и перспективы повышения конкурентоспособности государства.

Секция 4. Инновационное развитие как основа экономического роста.

Секция 5. Правовое обеспечение в интеграционных процессах государства.

На конференцию были представлены доклады ученых и практиков из разных городов Казахстана и России. Количество докладов -110, из них 80 докладов были зачитаны и обсуждены в ходе работы конференции.

* * *

Международная научно-практическая конференция «Проблемы формирования Евразийского мышления (паритетного евразийства)» проходила 15-16 июня 2007 г. на базе Западно-Казахстанского государственного университета им.М.Утемисова.

Цель конференции – реализация идей Президентов Республики Казахстан Н.А.Назарбаева и Республики Татарстан М.Ш. Шаймиева об евразийстве, межнациональном и межконфессиональном согласии; поиск новых путей формирования современной личности в системе образования.

Согласно программе на конференции были заслушаны следующие вопросы:

1. Историческое формирование паритетного евразийства
2. Общеобразовательный и развивающий потенциал концепции паритетного евразийства.
3. Инновационные методы формирования паритетного евразийства средствами информационных технологий.
4. Евразийские традиции Габдуллы Тукая в творчестве современных писателей и поэтов.

В работе конференции приняли участие М.А.Нугаев – д.ф.н., профессор, академик; А.Ф.Валеева - д.с.н., профессор; Р.Г.Шагеева – к. искусствоведения; Д.Х.Алтынбаев – д.т.н.; Ф.Ф.Гимадиева – к.ф.н. (г. Казань), Г.А.Кажигалиева – д.п.н., профессор; М.В.Давлетгильдеев – представитель Центра Тукая в Алматы (г. Алматы).

Наибольшее внимание привлекли доклады профессоров Кажигалиевой Г.А., Нугаева М.А., Голубева А.В., Валеевой А.Ф., А.Е.Кузьмичевой, доцентов Шагиевой Р.Г., Алтынбаева Д.Х., Юрова О.В., преподавателей Умаровой Г.С., Ниетовой А.С.

Доклад профессора Абузярова Р.А. и его рекомендации являются целеполагающими.

На конференцию поступило 42 доклада, 28 были прочитаны в ходе работы конференции. По итогам конференции были приняты рекомендации.

* * *

24 мая 2007 года в педагогическом институте состоялась читательская конференция по обсуждению книги президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева

«Казахстанский путь». В нем приняли участие преподаватели, аспиранты, магистры, магистранты, студенты. Вступительное слово было предоставлено проректору по НИР и МС Мухлисовой З.К. Согласно программе на конференции выступили к.и.н., доцент Кожабегенова Х.И., к.филос.н., доцент Шокабасов Т.Ж., к.с-х.н., доцент Умирзаков К.У., к.э.н., доцент Нестеренко Г.И., к.фил.н., профессор Шарабасов С.Г., к.п.н., доцент Молдагалиев Б.А.

* * *

Участие ППС университета в международных научно-практических конференциях

24-25 мая 2007 года в г. Оренбурге на базе ГОУ ВПО «Оренбургский государственный педагогический университет», Института истории и археологии уральского отделения Российской Академии наук при содействии Министерства образования и науки РФ, Законодательного собрания Оренбургской области и Правительства Оренбургской области проводилась международная научная конференция «Аграрное развитие и продовольственная политика России в XVIII-XX веках: проблемы источников и историографии». В конференции приняли участие аспиранты ЗКГУ Тастаева Ж.К. и Есеева Г.Н., которые выступили с докладами по теме «История развития экономического сотрудничества Казахстана и России в постсоветский период (в российской и казахстанской историографии)» и по теме «Дореволюционная историография и источники по истории переселенческого движения в Западном Казахстане». В результате обсуждения оба доклада получили положительный отзыв. Статьи вошли в сборник материалов по итогам конференции.

5 июня 2007 года в г. Астана состоялась международная научно-практическая конференция «Экологическая безопасность урбанизированных территорий в условиях устойчивого развития», организованная Министерством охраны окружающей среды. В ней приняли участие к.б.н. Фартушина М.М., д.б.н. Дарбаева Т.Е., к.б.н. Кайсагалиева Г.С., к.б.н. Байдулова А.А., Ширалиев Б.Т. Организаторы выставки при международной научно-практической конференции предложили сотрудникам ЗКГУ принять участие в выставке (которая будет организована в 2008г.),

посвященной международному дню охраны природы – 5 июня с показом:

- модели запаса и потока энергии в природных экосистемах и природно-технических геосистемах;
- методы оценки состояния почвенного и растительного покрова с использованием термодинамических характеристик (энергии Гиббса, энтропии, энергии кристаллической решетки);
- эколого-геоботанической карты Карачаганак и прилегающей территории.

* * *

Біздің мерейтойы
Наши юбиляры

Рысбеков Туякбай
Зеитович

Доктор исторических наук, профессор, академик, ректор ЗКГУ им. М.Утемисова.

Рысбеков Туякбай Зеитович родился 25 июля 1947 г. в селе Акколь Таласского района Жамбылской области.

В 1965 г. окончил с отличием педагогическое училище им. Абая в Жамбыле. Трудовую деятельность начал в Уч-Аралской средней школе учителем начальных классов.

В 1971 г. по окончании Казахского государственного университета им.Кирова (ныне КазГУ им. Аль Фараби) направлен Минвузом Казахской ССР преподавателем на кафедру истории СССР в Уральский педагогический институт им. Пушкина (ныне Западно-Казахстанский государственный университет).

В 1977 г. досрочно защищает кандидатскую диссертацию при аспирантуре кафедры истории КазГУ. Затем продолжает работать в УПИ, сначала на должности старшего преподавателя, а с 1979 г. – доцента. С 1979 по 1989 гг. заведовал кафедрой истории, с 1988 по 1991 гг. являлся деканом исторического факультета.

В 1990 г. защитил диссертацию на соискание ученой степени доктора исторических наук.

С 1991 г. – Т.З. Рысбеков утвержден профессором и избран ректором УПИ им.А.С.Пушкина.

Туякбай Зеитович активно ведет научную и педагогическую работу. Участвует в международных, региональных и республиканских научно-практических конференциях по проблемам истории, школьного и вузовского образования (Махачкала, Алматы, Ташкент, Казань, Уральск, Оренбург, Шымкент, Москва, Санкт-Петербург, Измир, Анкара, Лондон, Монтана), изучает систему образования Западной Европы, США, Турции. С целью изучения и обмена опытом выезжал в штат Монтана (США),

Великобританию, Францию, Италию, Китай, Финляндию, Турцию и др. Выдвигает ряд предложений по повышению уровня образования учителя, преодолению замкнутости педагогического образования, созданию гибкой структуры образования, корректировке существующих и созданию новых профилей и уровней педагогического образования, усилению гуманистических начал, национально-культурных традиций в образовании.

Т.З. Рысбеков принимает участие в разработке концепции многоуровневой подготовки специалистов в республике и за рубежом.

В рамках единой программы Западного отделения НАН РК объединяет археологические, этнологические, демографические, статистические, картографические, фольклорные и другие аспекты научных исследований, связанных с изучением историко-культурного наследия региона.

Т.З.Рысбеков ведет лекционные занятия, спецкурсы, проблемные методологические семинары на казахском и русском языках, успешно руководит научными изысканиями молодых ученых. Под его руководством защитили кандидатские диссертации 10 аспирантов, более 10 продолжают работать в настоящее время. Результатом многолетней научно-исследовательской и руководящей деятельности Т.З.Рысбекова является поэтапное формирование своеобразной исторической школы в Западном Казахстане.

Т.З. Рысбековым написаны работы по проблемам политического и социально-экономического развития Казахстана, национально-освободительных движений, развития образования и высшей школы. В том числе работы, специально освещающие как в целом процессы государственного развития, так и отдельные ее аспекты. Можно назвать монографии «Советы Казахстана (1938-1986 гг.)», «Очерки по истории Казахстана», «Из истории Западного Казахстана», «История Западно-Казахстанской области», «Этюды по истории», «История родного края», «История Бокеевской орды», «Мой Казахстан», большой круг статей в зарубежных, центральных изданиях и областной печати. Он автор более 200 научных трудов, в том числе 8 монографий и учебных пособий.

Т.З. Рысбеков вошел в базу данных «Ведущих ученых и преподавателей высших учебных заведений Министерства образования и науки Республики Казахстан».

Многогранна общественная работа Т.З.Рысбекова: активно ведет общественную работу в регионе, неоднократно избирался депутатом городского и областного маслихатов, является членом политсовета Международного Евразийского движения, клуба ректоров Европейских вузов, Совета ректоров Министерства образования и науки РК. Он - ученый секретарь Западного отделения НАН РК. Т.З.Рысбеков является призером журнала «Вестник высшей школы Казахстана» за статьи по актуальным проблемам высшей школы, лауреатом премии республиканского журнала «Ақиқат».

Туякбай Зеитович – академик Академии наук высшей школы Казахстана,

академик ряда международных и республиканских общественных Академий наук. Удостоен Почетных званий «Заслуженный работник РК», «Почетный гражданин г.Уральска».

Рысбеков Т.З. награжден Почетными грамотами Министерства образования, медалями «Ветеран труда» и имени Ибрая Алтынсарина, нагрудным знаком «Отличник образования Республики Казахстан», орденом «За заслуги в развитии информационного общества» РФ, удостоен медали им.А.Байтурсьнова за высокий уровень электронных изданий и за плодотворный труд в подготовке учебников нового поколения, отвечающих стандартам образования. В 2006 г. Туякбаю Зеитовичу были присвоены международные награды «Объединенная Европа» за личный вклад в развитие европейской интеграции (Оксфорд) и знак Почета «Лидер национальной экономики - 2006» (Москва). К 15-летию Независимости Республики Казахстан Указом Президента страны Нурсултана Назарбаева Рысбеков Т.З. награжден государственной наградой РК – орденом «Парасат», в 2007 году Международным Биографическим центром в Кембридже (Великобритания) Т.З.Рысбеков номинирован званием «Профессионал года».

60-летие Рысбекова Т.З. совпало с юбилеем университета – в 2007 году Западно-Казахстанскому государственному университету исполняется 75 лет. В сохранении традиций и преумножении научно-творческого потенциала вуза его руководитель видит одно из главных своих предназначений.

Разак Абдрахманович Абузаров

Филолог, краевед, профессор, отличник народного просвещения СССР. Родился 16 июня 1932 года в с. Лепсинск Андреевского района Алматинской области. Татарин.

В 1953 году окончил Алматинский педагогический институт имени Абая. С 1953 по 1967 гг. работал учителем, зав. учебной частью, директором средних школ Алматинской области.

В 1967-1969 гг. - аспирант НИИ АПН СССР. С ноября 1969 по март 1970 года - старший научный сотрудник НИИ АПН СССР. С 1970 года работает в Уральском педагогическом институте им. А.С. Пушкина ст. преподавателем, доцентом. С 1971 по 1997 гг. - зав. кафедрой методики преподавания русского языка. С 1997 года - профессор кафедры практического русского языка. В 1969 году защитил кандидатскую диссертацию по теме «Краеведение как источник развития русской речи учащихся казахов». В 1983 году защитил докторскую диссертацию по теме «Педагогические проблемы языковой подготовки учащихся национальных школ к службе в Советской Армии». В 1985 году присвоено ученое звание профессора.

Р.А. Абузаров проводит большую работу по использованию экстралингвистических факторов для развития русской речи учащихся национальных школ, исследует возможности естественной языковой среды, средств массовой информации, краеведения. Им сделан определенный вклад в разработку методики использования экстралингвистических факторов в качестве эффективных средств обучения. Р.А.Абузаровым теоретически обоснованы и на практике проверены основные положения методики интенсивного обучения второму языку (русскому, казахскому, татарскому).

Член редколлегии республиканского научно-методического журнала «Русский язык и литература в казахской школе», член специализированного Совета по защите кандидатских и докторских диссертаций при

АГУ им. Абая. С 1984 года профессор Р.А. Абузяров руководил аспирантурой. Им подготовлено 5 кандидатов наук, опубликовано около 200 работ (среди них 50 монографий), «Отличник народного просвещения КазССР», «Отличник народного просвещения СССР», награжден медалями «За трудовую доблесть», «Ветеран труда».

С 1995 года Р.А. Абузяров руководит Уральским центром Габдуллы Тукая. За 12 лет работы Центр вместе с общественностью при поддержке руководства города, области, республиканских органов Татарстана и Казахстана возрождал память об уральском периоде жизни и творчества Габдуллы Тукая. Проведено 5 международных конференций, издано около 10 книг, опубликовано около сотни статей по теме

Благодаря инициативе Р.А. Абузярова открыт памятник Поэту в Уральске, имя Тукая присуждено скверу и улице, Разак Абдрахманович сделал много для открытия музея Габдуллы Тукая в Уральске и успешной работы его.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ:

-Бет-Стр.

Ғылыми хабарлама Научные сообщения

Мухлисова З.К. ЕВРАЗИЙСТВО – ОСНОВА НОВОГО ПОРЯДКА МИРОУСТРОЙСТВА НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ.....	3

Тарих ғылымдары Исторические науки

Абденов А. БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МҰНАЙ ҚҰБЫРЛАРЫНЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ (1920-1990 ж.ж.).....	8
Абдоллаев Н.А. НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПРИНЦИПОВ И МЕТОДОВ ИСТОРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ.....	13
Аман Ә.Б. ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙ.....	23
Ауанасова Б.М. АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ СВЯТЫХ МЕСТ В КАЗАХСТАНЕ В 1950-70-х гг.....	33
Ғанибаева Ж.А. БАТЫС КАЗАҚСТАН ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ XIX ғ. аяғы-XX ғ. бас. ДИНАМИКАЛЫҚ ДАМУ КӨРСЕТКІШІ.....	38
Досымбаева А. КУЛЬТОВЫЕ МЕМОРИАЛЫ ТЮРКСКОГО СВАТИЛИЩА ЖАЙСАН.....	45
Есимова А.Е. РАЗВИТИЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ.....	55
Еспенбетова А.М. КАЗАҚ ЖЕРІНДЕГІ ӘКІМШІЛІК МЕКЕМЕЛЕР МЕН БАСҚАРУ ҰЙЫМДАРЫ (XIX ғ I- жартысы).....	64
Есеева Г.Н. ВОПРОСЫ ЭТНИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ РУССКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА В 1917-1927 -е ГОДЫ.....	73
Китигулова С. XVIII-XIX ғғ БАСЫНДАҒЫ ОРЫНБОР ГУБЕРНАТОРЛАРЫНЫҢ БАТЫС АЙМАҚ ҚАЗАҚТАРЫНА ҚАТЫСТЫ САЯСАТЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	80

Кожакметова Г. К. ФОРМИРОВАНИЕ РЕГИОНАЛЬНОГО РЫНКА В КОНТЕКСТЕ АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ ЮЖНОГО УРАЛА И ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА (вторая половина ХУШ – XIX вв.).....	87
Құжабергенова Х.И. МИРОВОЙ ОПЫТ В УКРЕПЛЕНИИ ТОЛЕРАНТНОСТИ В ПОЛИКОНФЕССИОНАЛЬНОМ ОБЩЕСТВЕ.....	95
Қыдыратина Ж.У. НАЦИОНАЛЬНЫЕ ДВИЖЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ в 50-70-х гг. XX в.....	107
Иргусаева А.С. ВЛИЯНИЕ ВНУТРЕННИХ И ВНЕШНИХ ФАКТОРОВ НА ФОРМИРОВАНИЕ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ КАНАДЫ.....	121
Оразаева Ж.Ж. XX в. 60-80 жж. ЖАС ЖҰМЫСШЫЛАР ДАЯРЛАУШЫ ЖҮЙЕДЕГІ ЖАҢАЛЫҚТАР.....	126
Орынбисарова Г.Ж. ОҢТҮСТІК ӨЛКЕГЕ ҚОНЫСАУДАРУ ТАРИХЫНДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕ.....	134
Серикова Л.С. КАЗАҚСТАННЫҢ БІРІККЕН ҰЛТТАР ҰЙЫМЫНА МҮШЕ БОЛУЫ.....	143
Сүлейменова Г. Ж. К ИСТОРИИ ЯЗЫКОВОЙ ПОЛИТИКИ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 80-х ГОДОВ XX ВЕКА.....	149
Мұхитов Қ.С. 20-30-шы ЖЫЛДАРДА ЕЛІМІЗДІҢ ШАРУАШЫЛЫҒЫНДА ОРЫН АЛҒАН КОНЦЕССИЯ ТАРИХЫ.....	157
Нағымов Ш. МҰРАТ МӨҢКЕҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫ- ӨЛКЕТАРИХЫНЫҢ АЙНАСЫ.....	163
Тасмағанбетов Ә.С. КАЗАҚСТАНДАҒЫ 1917-1930 ЖЫЛДАР АРАЛЫҒЫНДАҒЫ АР-ОЖДАН БОСТАНДЫҒЫ ЖӘНЕ ИСЛАМ.....	168
Тастиева Ж.К. НЕФТЯНОЙ ФАКТОР В КАЗАХСТАНСКО-РОССИЙСКИХ ОТНОШЕНИЯХ В 1985-2006 гг.....	173
Утегенов Г.К. ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ РОЛЬ Н.Д.ОНДАСЫНОВА.....	179
Фризен Д.Я. ОБЩИННЫЕ ФОРМЫ ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЯ КАЗАХСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА В НАЧАЛЕ XX ВЕКА.....	184
Хайдаров Е.Е. XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛГТЫҚ-ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ЖАСТАР ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫНЫҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ.....	188

<i>Шерғалиева М.Т.</i> ЗАРУБЕЖНАЯ ДИАСПОРОЛОГИЯ О КАЗАХАХ.....	198

Филология ғылымдары
Филологические науки

<i>Абдрахманов С.</i> «КЕТТІ, ҒОЙ ТАЛАЙ НАДАН КЕТКЕН ІЗБЕН».....	206
<i>Абугалиева Г.С.</i> КОНЦЕПТЫ. ОТРАЖАЮЩИЕ ОБРАЗ ЖЕНЩИНЫ В РУССКИХ И КАЗАХСКИХ ПАРЕМИЯХ.....	211
<i>Әділова А.С.</i> МӘТІН ЖӘНЕ АСТАРЛЫ ОЙ.....	218
<i>Габдешева А.Е.</i> КНИГА РЕДЬЯРДА КИПЛИНГА «ПРОСТО СКАЗКИ»: ИСТОЧНИКИ И СВОЕОБРАЗИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ МАНЕРЫ АВТОРА.....	226
<i>Мүтиев З.Ж.</i> ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН ОРТА МЕКТЕПТЕ КАДЫР МЫРЗА ӘЛІ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ОҚЫТУДЫҢ КЕЙБІР ЖОЛДАРЫ.....	230
<i>Нұрғалиева Г.Ш.</i> КЭТРИН МЭНСФИЛД И А.П.ЧЕХОВ: ОСОБЕННОСТИ НОВЕЛЛЫ.....	235
<i>Умарова Г.С.</i> ОБРАЗЫ ЕСЕНГЕЛЬДЫ И БЕКЕЯ В РУССКОЙ И КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ.....	241
<i>Сабыр М.Б.</i> ТҰРМАҒАМБЕТ ІЗТЛЕУОВТЫҢ ДАСТАНДАРЫНДАҒЫ ШЫҒЫС СЮЖЕТТЕРІ.....	249
<i>Садирова К.К.</i> ДИСКУРС ПЕН МӘТІНДІ АЖЫРАТУ ПРОБЛЕМАСЫ ТУРАЛЫ.....	255
<i>Сүлейменова Г.Е.</i> ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ПЕРЕВОДЫ ЖУСУПБЕКА АЙМАУЫТОВА КАК СРЕДСТВО ЖАНРОВОГО ОБОГАЩЕНИЯ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ.....	265

Педагогика ғылымдары
Педагогические науки

<i>Исупова Р.Н., Жанғалиев Е.К., Войлоков А.М.</i> СПОРТ И ЕГО ГУМАНИЗИРУЮЩЕЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ НА СПОРТСМЕНОВ.....	268
<i>Панфилова З.П., Шеверов С.А., Панфилов Н.П.</i> НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ЗОЖ ПОСРЕДСТВОМ СПОРТИВНО-МАССОВЫХ МЕРОПРИЯТИЙ В ШКОЛЕ-ГИМНАЗИИ ЭСТЕТИЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ.....	272

Қасымбекова Б., Қуандық Е. СӘНДІК ҚОЛДАНБАЛЫ ӨНЕР АРҚЫЛЫ БОЛАШАҚ ОҚЫТУШЫЛАРДЫҢ ӨНЕРТАНЫМЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	278
Насс О.В. ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ КОМПЬЮТЕРНОГО СРЕДСТВА ОБУЧЕНИЯ.....	285

**Саясаттану ғылымдары
Политологические науки**

Бижанова А.А. ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА В КАЗАХСТАНЕ.....	289 ✓
Лукпанов А.А. ПОТЕНЦИАЛ НЕПРАВИТЕЛЬСТВЕННОГО СЕКТОРА В ОБЕСПЕЧЕНИИ СОЦИАЛЬНОЙ СТАБИЛЬНОСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	295

**Жаратылыстану ғылымдары
Естественные науки**

Сармурзина Н. БАСҚҰНШАҚ ТҰЗ ӨНЕРКӘСІБІ.....	305

**Заңтану ғылымдары
Юридические науки**

Аймуқанов Р.Б., Ауелбаев З.Б. НЕКОТОРЫЕ ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ВОПРОСЫ СУДА С УЧАСТИЕМ ПРИСЯЖНЫХ ЗАСЕДАТЕЛЕЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	311
ҒЫЛЫМИ ӨМІР - НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ	321
БІЗДІҢ МЕРЕЙТОЙ – НАШИ ЮБИЛЯРЫ	331

ВНИМАНИЮ АВТОРОВ! ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Для публикации в «Вестнике ЗКГУ» принимаются статьи на казахском, русском, английском языках, содержащие результаты научных и научно-методических работ в области гуманитарных, естественных, экономических, искусствоведческих, технических наук, посвященных проблемам образования, а также материалы, отражающие деятельность различных структурных подразделений университета, вопросы социально-экономического развития региона.

Статья (объемом 8 страниц компьютерного текста), направляемая в журнал, представляется на диске в 3,5 (с обязательной распечаткой текста, шрифтом не менее 14-го, 1,5 интервалом и графика) на бумаге в одном экземпляре на формате А4).

Все буквенные и цифровые обозначения, приведенные на рисунках, необходимо пояснить в основном или подрисунковом тексте. Страницы рукописи должны быть пронумерованы, включая листы с рисунками. Текст должен быть тщательным образом выверен и отредактирован. Сканированные тексты с грамматическими и техническими ошибками не будут включены в сборник.

При подготовке материалов к опубликованию в научном сборнике «Вестник ЗКГУ» обязательным условием является представление сведений об авторе, номер УДК, внешней рецензии (публикуемые в изданиях научные работы должны быть рецензируемы высококвалифицированными специалистами в соответствующей отрасли наук), резюме (статья, публикуемой на государственном языке, должно быть на русском или английском языках, статья, публикуемой на других языках — на государственном, русском или английском языках), наличие квитанции оплаты за публикацию.

Решение о возможности опубликования статьи подтверждается экспертной комиссией научно-технического Совета актом экспертного заключения.

Материалы, не соответствующие данным требованиям, к публикации не принимаются. Рукописи не рецензируются и не возвращаются авторам.

ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ

БКМУ ХАБАРШЫСЫ

*Тарих, филология, педагогика,
священству, жаратылыстану,
заңтану ғылымдары*

Ғылыми журнал.

*2000-ші жылы шыға бастады.
Қазақстан Республикасының Мәдениет,
ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде
тіркеліп, 1999 ж. 7 желтоқсанда
№ 971-Ж куәлігі берілген*

ВЕСТНИК ЗКГУ

*Исторические, филологические,
педагогические, политологические,
естественные, юридические науки*

Научный журнал.

Издается с 2000 года

*Зарегистрирован Министерством культуры
информации и общественного согласия
Республики Казахстан.*

Свидетельство № 971-Ж

от 7 декабря 1999 г.

Редакторы-Редактор:

Р.Р. Құжалиева

Корректоры-Корректор:

Г. Шынтемірова

Материалдары

компьютерге беттеген

Верстка и изготовление

оригинал-макета

Р.Нұржанова, Д.Түлепова,

Б. Мустаханова

Баспа 27.06.07 ж. қол қойылды.

Офсет қағазы. Көлемі 21,3 б.т.

Таралымы 550 дана. Тапсырыс № 82.

Бағасы келісім бойынша

Подписано в печать 27.06.07г.

Формат А4. Бумага офсетная.

Объем 21,3 печ.л.

Тираж 550 экз. Заказ № 82

Цена договорная

М.Отмисов атындағы Батыс Қазақстан

мемлекеттік университеті, 2007

090000, Орал, Сарайшық көшесі, 34

т. 50-76-52

Западно-Казахстанский государственный

университет им. М.Утемысова, 2007

090000, Уральск, ул. Сарайшык, 34

т. 50-76-52